

Index - Inhoudsopgave

Before 1500 – Voor 1500	10
Delft, Marieke van, <i>Van wiegendruk tot world wide web. Bijzondere collecties en de vele geschiedenissen van het gedrukte boek</i> (Dissertatie Katholieke Universiteit Leuven 2014; Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel 17; Zutphen: Walburg Pers, 2015, 415 pp., ISBN 978 90 5730 634 1) (Lizet Duyvendak) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10281; 131:4 review 68	10
Jansen, Jeroen, Laan, Nico (eds.), <i>Van hof tot overheid. Geschiedenis van literaire instituties in Nederland en Vlaanderen</i> (Hilversum: Verloren, 2015, 352 pp., ISBN 978 90 8704 544 9) (Laurens Ham) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10253; 131:3 review 53	13
1500-1600	16
Botley, Paul, <i>Richard ‘Dutch’ Thomson, c. 1569-1613. The Life and Letters of a Renaissance Scholar</i> (Scientific and Learned Cultures and Their Institutions 16, Leiden and Boston: Brill, 2016, vi-xv + 385 pp., ISBN 978 90 04 30824 4) (Dirk van Miert) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10275; 131:4 review 62	16
Christman, Victoria, <i>Pragmatic Toleration. The Politics of Religious Heterodoxy in Early Reformation Antwerp, 1515-1555. Changing Perspectives on Early Modern Europe</i> (Rochester NY: University of Rochester Press, 2015, viii + 241 pp., ISBN 978 1 58046 516 8) (Violet Soen) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10295; 131:4 review 82	19
Cöp, Wim, <i>Het spel van de macht. De familie Van Broecheven en de politieke en economische elite in 's-Hertogenbosch tussen 1597 en 1629</i> (Dissertatie Tilburg University 2014; Hilversum: Verloren, 2015, 344 pp., ISBN 978 90 8704 464 0) (Klaas Van Gelder) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10216; 131:2 review 33	21
Deen, Femke, <i>Publiek debat en propaganda in Amsterdam tijdens de Nederlandse Opstand. Amsterdam ‘Moorddam’ (1566-1578)</i> (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2012; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, 280 pp., ISBN 978 90 8964 705 4) (Jeroen Salman) doi: 10.18352/bmgn-lchr. 10190; 131:1 review 15	24
Frederickx, Eddy (†), Hal, Toon van, <i>Johannes Goropius Becanus (1519-1573). Brabants arts en taalfanaat</i> (Hilversum: Verloren, 2015, 336 pp., ISBN 978 90 8704 426 8) (Sandra Langereis) doi: 10.18352/bmgn-lchr. 10186; 131:1 review 11	27
Goor, Jur van, <i>Jan Pieterszoon Coen (1587-1629). Koopman-koning in Azië</i> (Amsterdam: Boom, 2015, 575 pp., ISBN 978 94 6102 036 6) (Djoeke van Netten) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10209; 131:2 review 26	31

- Henley, David, Schulte Nordholt, Henk (eds.), ***Environment, Trade and Society in Southeast Asia: A Longue Durée Perspective*** (Leiden: Brill, 2015, 262 pp., ISBN 978900428841) (Marjolein 't Hart) DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10197; 131:2 review 19 34
- Honings, Rick, Jensen, Lotte, Marion, Olga van (eds.), ***Schokkende boeken!*** (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2014, 336 pp., ISBN 978 90 8704 457 2) (Marc van Zoggel) DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10250; 131:3 review 50 37
- Hulshof, Hans, Kwakernaak, Erik, Wilhelm, Frans, ***Geschiedenis van het talenonderwijs in Nederland. Onderwijs in de moderne talen van 1500 tot heden*** (Groningen: Passage, 2015, 468 pp., ISBN 978 90 5452 315 4) (Hilda T.A. Amsing) DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10277; 131:4 review 64 40
- Knotter, Ad e.a. (eds.), ***Limburg. Een geschiedenis I: tot 1500; Limburg. Een geschiedenis II: 1500-1800; Limburg. Een geschiedenis III: vanaf 1800*** (Maastricht: Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 2015, 595 pp. (I), 432 pp. (II), 527 pp. (III), ISBN 978 90 819602 2 9) (Maarten Duijvendak) DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10274; 131:4 review 61 43
- Machielsen, Jan, ***Martin Delrio: Demonology and Scholarship in the Counter-Reformation*** (Dissertation University of Oxford 2011; British Academy Postdoctoral Fellowship Monographs; Oxford: Oxford University Press, 2015, x + 441 pp., ISBN 978 0 19 726580 2) (Jetze Touber) DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10211; 131:2 review 28 46
- Otten, Johan, ***Duivelskwartier: 1595. Heksen, heren en de dood in het vuur*** (Nijmegen: Vantilt, 2015, 438 pp., ISBN 978 90 6004 244 7) (Jan Machielsen) DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10196; 131:2 review 18 50
- Rinzema, A.J.(†), ***Sicke Benninge en zijn kroniek. Een Groninger burger over opkomst en verval van zijn stad rond 1500***, L. van Beek, met medewerking van D.E.H. de Boer en C.W. Zwart (eds.) (Den Haag: Huygens ING, 2014, 340 pp., ISBN 978 90 5216 000 9) (Tineke Van Gassen) DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10256; 131:3 review 56 52
- Thomassen, Theo, ***Onderzoeksgids. Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven 1576-1796*** (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2009; 's-Gravenhage: Huygens ING, 2015, 858 pp., ISBN 978 90 5216 182 2) (Charles Jeurgens) DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10255; 131:3 review 55 55
- Weststeijn, Thijs, ***Art and Antiquity in the Netherlands and Britain: The Vernacular Arcadia of Franciscus Junius (1591-1677)*** (Studies in Netherlandish Art and Cultural History 12; Leiden, Boston: Brill, 2015, xxiii + 452 pp., ISBN 978 90 04 28361 9) (John Decker) DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10232; 131:3 review 34 58
- Wilt, Carla de, ***Landlieden en hoogheemraden. De bestuurlijke ontwikkeling van het waterbeheer en de participatiecultuur in Delfland in de zestiende eeuw*** (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2015; Waterstaat, cultuur en geschiedenis 3; Hilversum: Verloren, 2015, 410 pp., ISBN 978 90 8704 512 8) (Eline Van Onacker) DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10247; 131:3 review 47 61

- Brétéché, Marion, *Les Compagnons de Mercure: Journalisme et politique dans l'Europe de Louis XIV* (Dissertatie Universiteit Paris-Sorbonne; Ceyzérieu: Champ Vallon, 2015, 356 pp., ISBN 979 1 02670 022 7) (Margaret C. Jacob) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10242; 131:3 review 44 64
- Haas, Anna de, *Theatrale zelfmoord. De eigenhandige dood op het Nederlandse toneel 1670-1780* (Hilversum; Verloren, 2014, 224 pp., ISBN 9 789087 044244) (Marijke Meijer Drees) doi: 10.18352/bmgn-lchr. 10169; 131:1 review 4 67
- Helmers, Helmer J., *The Royalist Republic: Literature, Politics and Religion in the Anglo-Dutch Public Sphere, 1639-1660* (Dissertatie Universiteit Leiden 2011; Cambridge: Cambridge University Press, 2015, 325 pp., ISBN 978 1 107 08761 3) (Jaap Nieuwstraten) doi: 10.18352/bmgn-lchr. 10171; 131:1 review 6 69
- Kuiper, Yme, Olde Meierink, Ben (eds.), *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. De rijkdom van het buitenleven in de Republiek* (Adelsgeschiedenis 14; Hilversum: Verloren, 2015, 336 pp., ISBN 978 90 8704 538 8) (Jaap Geraerts) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10234; 131:3 review 36 72
- Linden, David van der, *Experiencing Exile: Huguenot Refugees in the Dutch Republic 1680-1700* (Dissertatie Universiteit Utrecht 2013; Politics and Culture in Europe, 1650-1750; Farnham: Ashgate, 2015, xx + 289 pp., ISBN 978 14 7242 927 8) (Matthew Glozier) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10194; 131:2 review 16 75
- Ressel, Magnus, *Zwischen Sklavenkassen und Türkenpässen. Nordeuropa und die Barbaresken in der Frühen Neuzeit* (Berlin: De Gruyter, 2012, 834 pp., ISBN 978 3 11 028249 8) (Pieter Emmer) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10239; 131:3 review 41 77
- Roon, Gerard van, *Macht en gewoonte in het Delftse stadsbestuur (1672-1702)* (Dissertatie Universiteit Leiden 2014; Delft: Eburon, 2014, 432 pp., ISBN 978 90 5972 816 5) (Ronald Sluijter) doi: 10.18352/bmgn-lchr. 10166; 131:1 review 1 79
- Benjamin Schmidt, *Inventing Exoticism: Geography, Globalism, and Europe's Early Modern World* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015, 448 pp., ISBN 978 0 8122 4646 9) (Wouter Ryckbosch) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10293; 131:4 review 80 82
- Schroor, Meindert, *Rurale metropool. Bevolking, migratie en financiën van de stad Groningen ten tijde van de Republiek (1595-1795)* (Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen; Historia Agriculturae 46; Groningen: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 2014, 421 pp., ISBN 978 90 367 7133 7) (Paul Holthuis) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10294; 131:4 review 81 85
- Sierhuis, Freya, *The Literature of the Arminian Controversy: Religion, Politics and the Stage in the Dutch Republic* (Dissertation European University Institute 2009; Oxford: Oxford University Press, 2015, 320 pp., ISBN 978 0 198 74973 8) (Jaap Nieuwstraten) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10252; 131:3 review 52 88

Teeuwen, Daniëlle, <i>Financing Poor Relief through Charitable Collections in Dutch Towns, c. 1600-1800</i> (Dissertation Utrecht University 2014; Amsterdam Studies in de Dutch Golden Age 29; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016, 230 pp., ISBN 978 90 8964 793 1) (Griet Vermeesch) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10285; 131:4 review 72	91
Wagenaar, Lodewijk (ed.), <i>Aan de overkant. Ontmoetingen in dienst van de voc en wic (1600-1800)</i> (Leiden: Sidestone Press, 2015, 353 pp., ISBN 978 90 8890 316 8) (Michael Laffan) DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10199; 131:2 review 21	94
1700-1800	98
Burgers, Ton, <i>Nederlands grote rivieren. Drie eeuwen strijd tegen overstromingen</i> (Utrecht: Matrijs, 2014, 349 pp., ISBN 978 90 5345 483 1) (Toon Bosch) DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10215; 131:2 review 31	98
Coenen, Ann, <i>Carriers of Growth?: International Trade and Economic Development in the Austrian Netherlands</i> (Dissertatie Universiteit Antwerpen 2013; Library of Economic History 6; Leiden, Boston: Brill, 2015, XVII + 318 pp., ISBN 978 90 04 27259 0) (Jeroen Puttevils) DOI: 10.18352/bmgn-lchr. 10187; 131:1 review 12	101
Koene, Bert, <i>Oranjeman Suideras (1743-1811). Een leven zonder toegeeftlijkheid</i> (Hilversum: Verloren, 2016, 173 pp., ISBN 978 90 8704 566 1) (Laurien Hansma) DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10288; 131:4 review 75	105
Nieuwenhuis, Ivo, <i>Onder het mom van satire. Laster, spot en ironie in Nederland, 1780-1800</i> (Dissertatie Universiteit van Amsterdam; Hilversum: Verloren, 2014. 282 pp., ISBN 978 90 8704 403 9) (Roeland Harms) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10243; 131:3 review 45	107
Oostveldt, Bram van, <i>Tranen om het alledaagse. Diderot en het verlangen naar natuurlijkheid in het Brusselse theaterleven in de achttiende eeuw</i> (Hilversum: Verloren, 2013, 250 pp., ISBN 978 90 8704 404 6) (Brecht Deseure) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10251; 131:3 review 51	110
Ronsijn, Wouter, <i>Commerce and the countryside. The rural population's involvement in the commodity markets in Flanders, 1750-1910. Economy, Environment and Demography in History</i> (Dissertation Ghent University 2011; Ghent: Academia Press, 2014, 359 pp., ISBN 978 90 382 2103 8) (Joost Jonker) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10289; 131:4 review 76	113
1800-1900	116
Abbenhuis, Maartje, <i>An Age of Neutrals: Great Power Politics, 1815-1914</i> (Cambridge University Press, 2014, 289 pp., ISBN 987 1 107 03760 1) (Samuël Kruizinga) DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10210; 131:2 review 27	110

- Aerts, Remieg e.a. (eds.), *In dit huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (Amsterdam: Boom, 2015, 548 pp., ISBN 978 90 8953 199 5) (Dirk Jan Wolffram) DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10213; 131:2 review 32 119
- Aerts, Remieg, Deneckere, Gita, *Het (on)verenigd Koninkrijk 1815-1830-2015. Een politiek experiment in de Lage Landen* (Ons Erfdeel: Rekkem, 2015, 238 pp., ISBN 978 90 79705 214) (Jeroen van Zanten) DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10212; 131:2 review 29 122
- Altena, Bert, *Machinist en wereldverbeteraar. Het leven van A.J. Lanssen (1847-1931)* (Hilversum: Verloren, 2014, 272 pp., ISBN 978 90 8704 473 2) (Bert Gasenbeek) DOI: 10.18352/bmgn-lchr. 10185; 131:1 review 10 126
- Briët, Kees, *Het hooggerechtshof van Nederlands-Indië 1819-1848. Portret van een vergeten rechtscollege* (Dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam 2015; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, 370 pp., ISBN 978 90 8555 100 3) (Thomas Lindblad) DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10237; 131:3 review 39 129
- Dorsman, L.J., Knegtmans, P.J. (eds.), *Theologie, waarheidsliefde en religiekritiek. Over geloof en wetenschap aan de Nederlandse universiteiten sedert 1815* (Universiteit & Samenleving 12; Hilversum: Verloren, 2014, 120 pp., ISBN 978 90 8704 471 8) (Gert van Klinken) DOI: 10.18352/bmgn-lchr. 10168; 131:1 review 3 131
- Douma, Klaasje, *De adel in Noord-Brabant 1814-1918. Groepsvorming, adellijke levensstijl en regionale identiteit* (Dissertatie Tilburg University 2015; Reeks Zuidelijk Historisch Contact 2015/2; Hilversum: Verloren / Tilburg: Zuidelijk Historisch Contact, 2015, 568 pp., ISBN 978 9087 045 432) (Elyze Storms-Smeets) DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10292; 131:4 review 79 133
- Drissen, A.M.A., Ven, G.P. van der, *Zusters van J.M. Geschiedenis van een congregatie, 1822-1962* (Hilversum: Verloren, 2015, 447 pp., ISBN 978 90 8704 470 1) (Maarten van den Bos) DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10254; 131:3 review 54 136
- Funnekotter, Bart, *De hel van 1812. Nederlanders met Napoleon op veldtocht naar Rusland* (Amsterdam: Prometheus, 2015, 333 pp., ISBN 978 90 351 3950 3) (Johan Joor) DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10270; 131:4 review 57 139
- Huussen jr., A.H., *Johan Schotman, 1892-1976. Psychiater, dichter, filosoof* (Soesterberg: Aspekt, 2015, 451 pp., ISBN 978 94 6153 786 7) (Gemma Blok) DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10198; 131:2 review 20 142
- Kalmthout, Ton van, Zuidervaart, Huib (eds.), *The Practice of Philology in the Nineteenth-Century Netherlands* (History of Science and Scholarship in the Netherlands 14; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, 258 pp., ISBN 978 90 8964 591 3) (Bas van Bommel) DOI: 10.18352/bmgn-lchr. 10173; 131:1 review 8 145
- Knegtmans, Peter Jan, *Geld, ijdelheid en hormonen. Ernst Laqueur (1880-1947), hoogleraar en ondernemer* (Amsterdam: Boom, 2014, 356 pp., ISBN 978 90 8953 362 3) (Pim Huijnen) DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10195; 131:2 review 17 148

- Luykx, Paul, *Heraut van de katholieke herleving. Gerard Brom 1882-1959* (Nijmegen: Vantilt, 2015, 956 pp., ISBN 978 94 6004 200 3) (Maarten van den Bos) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10272; 131:4 review 59 151
- Mooij, Annet, *Branie. Het leven van Mina Kruseman (1839-1922)* (Sleutelfiguren; Amsterdam: Balans, 2013, 296 pp., ISBN 978 94 600 3600 2) (Anneke Ribberink) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10236; 131:3 review 38 155
- Renssen, Anton van, *Het wezendorp Neerbosch. De protestants-christelijke weesinrichting Neerbosch en haar stichter Johannes van 't Lindenhout (1863-1903)* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2015; Nijkerk: Nabij Producties Nijkerk, 2015, 624 pp., ISBN 9789492055156) (Ingrid van der Vlis) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10246; 131:3 review 46 158
- Rooy, Piet de, *A Tiny Spot on the Earth: The Political Culture of the Netherlands in the Nineteenth and Twentieth Century* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, 405 pp., ISBN 978 90 8964 704 7) (Bob Moore) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10235; 131:3 review 37 161
- Sysling, Fenneke, *De onmeetbare mens: Schedels, ras en wetenschap in Nederlands-Indië* (Nijmegen: Vantilt, 2015, 191 pp., ISBN 978 90 6004 219 5) (Ulbe Bosma) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10276; 131:4 review 63 163
- Veen, Sytze van der, *Groot-Nederland & Groot-Colombia 1815-1830. De droom van Willem I* (Hilversum: Verloren, 2015, 272 pp., ISBN 978 90 8704 545 6) (Gert Oostindie) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10238; 131:3 review 40 165
- Verhagen, Frans, *Toen de katholieken Nederland veroverden. Charles Ruijs de Beerenbrouck 1873-1936* (Dissertatie Radboud Universiteit; Amsterdam: Boom, 2015, 404 pp., ISBN 9789089536570) (Paul Luykx) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10241; 131:3 review 43 168
- Witte, Els, *Het verloren koninkrijk. Het harde verzet van de Belgische orangisten tegen de revolutie 1828-1850* (Antwerpen: De Bezige Bij, 2014, 688 pp., ISBN 978 90 8542 550 2) (Lode Wils) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10298; 131:4 review 84 171
- Zee, Sytze van der, *Harer Majesteits loyaalste onderdaan. François van 't Sant 1883-1966* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2015, 448 pp., ISBN 978 90 234 9685 4) (Margit van der Steen) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10296; 131:4 review 83 174
- After 1900 – Na 1900 176**
- Aerts, Koen, *'Repressie zonder maat of einde?' De juridische reïntegratie van collaborateurs in de Belgische staat na de Tweede Wereldoorlog* (PH.D. Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen 2011; Gent: Academia Press, 2014, xix + 547 pp., ISBN 978 90 382 2282 0) (Derk Venema) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10284; 131: 4 review 71 176
- Amsing, Hilda, Essen, Mineke van (eds.), *Over professoren. Een halve eeuw psychologie, pedagogiek en sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen* (Assen: Koninklijke Van

- Gorcum, 2014, viii + 248 pp., ISBN 978 90 2324 994 8) (Peter Selten) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10283; 131:4 review 70 179
- Becker, Frans, Voerman, Gerrit (eds.), **Zeventig jaar Partij van de Arbeid** (Amsterdam: Boom, 2016, 376 pp., ISBN 978 94 6105 515 6) (Vincent Scheltiens) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10271; 131:4 review 58 182
- Bijl, Paulus, **Emerging Memory: Photographs of Colonial Atrocity in Dutch Cultural Remembrance** (Dissertation Utrecht University 2011; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, 258 pp., ISBN 978 90 8964 590 6) (Joost Coté) doi: 10.18352/bmgn-lchr. 10174; 131:1 review 9 185
- Blok, Aad, Lucassen, Jan, Sanders, Huub (eds.), **A Usable Collection: Essays in Honour of Jaap Kloosterman on Collecting Social History** (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014, 489 pp., ISBN 978 90 8964 688 0) (Theo Thomassen) doi: 10.18352/bmgn-lchr. 10172; 131:1 review 7 188
- Boerboom, Joep, **Jan Terlouw. Jeugdboekenheld op het Binnenhof** (Amsterdam: Boom, 2016, 326 pp., ISBN 978 90 895 3613 6) (Anne Bos) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10291; 131:4 review 78 190
- Brand, C., **Gevallen op het Binnenhof. Afgetreden ministers en staatssecretarissen 1918-1966** (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2016; Amsterdam: Boom, 2016, 368 pp., ISBN 978 90 8953 311 1) (Bert van den Braak) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10287; 131:4 review 74 193
- Brock, Marleen, **stuk 1977-2015. Een geschiedenis** (Dissertatie Katholieke Universiteit Leuven 2015; Veurne: Hannibal, 2015, 303 pp., ISBN 978 94 9208 134 6) (Edwin van Meerkerk) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10282; 131:4 review 69 195
- Dam, Peter van, Kennedy, James, Wielenga, Friso (eds.), **Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland** (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014, 456 pp., ISBN 978 90 8964 680 4) (Kim Christiaens) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10202; 131:2 review 24 198
- Ensel, Remco, **Haatspraak. Antisemitisme – een 21^e-eeuwse geschiedenis** (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014, 433 pp., ISBN 978 90 8964 750 4) (Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10290; 131:4 review 77 202
- Faassen, Marijke van, **Polder en emigratie. Het Nederlandse emigratiebestel in internationaal perspectief 1945-1967** (Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen 2014; Den Haag: Huygens ING, 2014, 515 pp., ISBN 978 90 367 7176 4) (Leo Lucassen) doi: 10.18352/bmgn-lchr. 10172; 131:1 review 7 205
- Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von, **Hitlers broedervolk. De Nederlandse bijdrage aan de koloniatiepolitiek van de nazi's in Oost-Europa** (Amsterdam: Prometheus, 2016, 343 pp., ISBN 978 90 351 4396 8) (Jan Julia Zurné) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10273; 131:4 review 60 208
- Futselaar, Ralf, **Gevangenissen in oorlogstijd 1940-1945** (Amsterdam: Boom, 2015, 271 pp., ISBN 978 90 8953 660 0) (Guus Meershoek) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10248; 131:3 review 48 211
- Jong, Wim de, **Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland 1945-1985** (Dissertatie Radboud Universiteit Nijmegen 2014; Nijmegen: eigen beheer, 352 pp., ISBN 978

- 94 253 7) Reekum, Rogier van, ***Out of Character: Debating Dutchness, Narrating Citizenship*** (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2014; Amsterdam: eigen beheer, 347 pp.) (Ido de Haan) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10201; 131:2 review 23 214
- Klinkers, Ellen, ***De troepenmacht in Suriname. De Nederlandse defensie in een veranderende koloniale wereld, 1940-1975*** (Amsterdam: Boom, 2015, 284 pp., ISBN 978 90 8953 664 8) (Samuël Kruizinga) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10279; 131:4 review 66 217
- Klinkert, Wim, Kruizinga, Samuël, Moeyes, Paul, ***Nederland Neutraal. De Eerste Wereldoorlog 1914-1918*** (Amsterdam: Boom, 2014, 534 pp., ISBN 978 94 6105 351 0) (Hans van der Jagt) doi: 10.18352/bmgn-lchr. 10167; 131:1 review 2 220
- Lak, Martijn, ***Tot elkaar veroordeeld. De Nederlands-Duitse betrekkingen tussen 1945-1957*** (Dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam 2011; Hilversum: Verloren, 2015, 292 pp., ISBN 978 90 8704 547 0) (Joep Schenk) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10286; 131:4 review 73 223
- Liagre Böhl, Herman de, ***Amsterdammer in de polder. Han Lammers (1931-2000)*** (Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2015, 309 pp., ISBN 978 90 351 4312 8) (Huub Wijfjes) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10233; 131:3 review 35 226
- Loo, Erwin van, ***'Eenige wakkere jongens'. Nederlandse oorlogsvliegers in de Britse luchtstrijdkrachten, 1940-1945*** (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2013; Amsterdam: Boom, 2013, 515 pp., ISBN 978 94 6105 926 0) (Marc Dierikx) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10278; 131:4 review 65 229
- Miedema, Christie, ***Vrede of vrijheid? Dilemma's, dialoog en misverstanden tussen Nederlandse en West-Duitse linkse organisaties en de Poolse oppositie in de jaren tachtig*** (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2015; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, 641 pp., ISBN 978 90 5629 763 3) (Sjaak van der Velden) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10249; 131:3 review 49 231
- Oomen, Bert, ***Ze bouwen daarginds een concentratiekamp. Over morele dilemma's, moed, angst en onmacht van gewone burgers, die plotseling geconfronteerd worden met een Duits concentratiekamp in hun dorp*** ('s-Hertogenbosch: Adr. Heinen Uitgevers, 2014, 222 pp., ISBN 978 90 8680 158 9) (Boyd van Dijk) doi: 10.18352/bmgn-lchr. 10188; 131:1 review 14 234
- Oostindie, Gert, ***Soldaat in Indonesië, 1945-1950: Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis*** (Amsterdam: Prometheus, 2015, 382 pp., ISBN 978 90 351 4349 4) (Joost Coté) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10214; 131:2 review 30 237
- Pas, Niek, ***Provo! Mediafenomeen 1965-1967*** (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2015, 256 pp., ISBN 978 90 284 2595 8) (Eric Duivenvoorden) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10240; 131:3 review 42 241
- Pekelder, Jacco, Raben, Remco, Segers, Mathieu (eds.), ***De wereld volgens Nederland. Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief*** (Amsterdam: Boom, 2015, 304 pp., ISBN 978 90 8953 604 4) (Marianne van Leeuwen) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10208; 131:2 review 25 244

- Schippers, Hans, *De Westerweelgroep en de Palestinaïers. Non-conformistisch verzet in de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum: Verloren, 2015, 252 pp., ISBN 978 90 8704 497 8) (Jan Julia Zurné) doi: 10.18352/bmgn-lchr. 10188; 131:1 review 13 247
- Siebelt, Alphons, *'Hij zit bij de onderduikersbond'. Hulp aan Leidse onderduikers in de Tweede Wereldoorlog* (Leiden: Primavera Pers, 2015, 232 pp., ISBN 978 90 5997 195 0) (Bart van der Boom) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10200; 131:2 review 22 250
- Veldhuizen, Adriaan van, *De partij. Over het politieke leven in de vroege S.D.A.P.* (Dissertatie Universiteit Leiden 2015; Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2015, 375 pp., ISBN 978 90 3513 857 5) (Dirk Jan Wolffram) doi: 10.18352/bmgn-lchr.10280; 131:4 review 67 253

Marieke van Delft, *Van wiegendruk tot world wide web. Bijzondere collecties en de vele geschiedenissen van het gedrukte boek* (Dissertatie KU Leuven 2014; Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel 17, Zutphen: Walburg Pers, 2015, 415 pp., ISBN 978 90 5730 634 1).

Wat is het object van de boekwetenschap? Hoe lang staat het boek nog centraal in het boekhistorisch onderzoek of moet de boekhistoricus de aandacht verleggen naar internet en andere media? Op deze vragen probeert Marieke van Delft, conservator van de Koninklijke Bibliotheek bij de afdeling Bijzondere Collecties te Den Haag, in *Van wiegendruk tot world wide web. Bijzondere collecties en de vele geschiedenissen van het gedrukte boek* antwoord te geven. In 2014 promoveerde zij aan de KU Leuven. Van dit proefschrift verscheen in 2015 een handelseditie als deel 17 in de *Nieuwe Reeks van de Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel*. In tien hoofdstukken, alle mede gebaseerd op onderzoek naar de Bijzondere Collecties van de Koninklijke Bibliotheek, toont Van Delft de ontwikkelingen in het boekhistorische onderzoek en het bibliotheekvak. De *scope* van het boek is breed: de geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland van 1500-2015.

In de proloog bepaalt Van Delft haar positie binnen het boekhistorisch onderzoek. Tot aan 1970 was in Nederland de zogenaamde analytische bibliografie, de minutieuze analyse van het fysieke object, de belangrijkste boekwetenschappelijke stroming. Hiermee verwierf men bijvoorbeeld kennis over letters, compositie van de tekst, papier, opbouw van de katernen, het drukken, correcties, het binden en illustraties. Gevoed vanuit de sociale wetenschappen kreeg vanuit Frankrijk vervolgens de ‘Histoire du Livre’ invloed, waarbij boeken in relatie tot de maatschappij werden bestudeerd: het boek als handelswaar, censuur, privileges, de betekenis van een boek voor de cultuur, de rol van de lezers. Deze benadering heeft geleid tot een indeling van het domein van de boekwetenschap in drie onderzoeksterreinen: productie, distributie en consumptie.

Naast de vraag naar de bruikbaarheid van de benaderingswijzen van het boekhistorisch onderzoek stelt Van Delft ook de vraag wat eigenlijk het object is van de boekwetenschap. Deze kwestie werd actueel door de digitale ontwikkelingen en de opkomst van internet. Volgens Don F. McKenzie, in Nederland nagevolgd door Adriaan van der Weel, bestudeert de boekwetenschapper de geschiedenis van de transmissie van de tekst (van oraal tot digitaal, waarbij handschrift en druk tussenstadia zijn). Inhoud is belangrijker dan het medium waarmee deze wordt verspreid. Van Delft vindt in navolging van Wim Heijting dat het boek (de codex) een afzonderlijk medium is, binnen het systeem van de media. Weliswaar lijken de

verschillende tekstuele verschijningsvormen op elkaar en is vergelijking soms zinvol, maar digitale media horen volgens haar niet tot het onderzoeksterrein van de boekhistoricus. Bij onderzoek naar de historische productie pleit zij voor de codexgerichte benadering.

Van Delfts studie toont de vruchten van de verschillende benaderingswijzen. In het eerste deel van het boek is de aandacht gericht op het boek als fysiek object in context. Boeken worden geanalyseerd om meer te weten te komen over de manier waarop ze gemaakt, gedistribueerd en gebruikt zijn. Van Delft beschrijft vijf casussen. Achtereenvolgens komen aan de orde een Nederlands getijdenboek uit 1500, twee Leidse drukkers en de titels die ze voor Lodewijk Elzevier drukten, een Leidse boekhandelaar en zijn bibliotheek rond 1700, de uitgeefgeschiedenis van het overzichtswerk van alle in Nederland in het wild voorkomende planten *Flora Batava*, en de geschiedenis van *De Vereeniging Joan Blaeu* die tussen 1916 en 1938 als doel had om de boek- en prentkunst in Nederland te bevorderen door het uitgeven van bijzondere boeken en het organiseren van tentoonstellingen en lezingen. Bij iedere casus toont Van Delft een bepaalde ontwikkeling in het boekenvak, bijvoorbeeld de overgang tussen handschriften en de eerste gedrukte boeken in de vroegmoderne tijd in het geval van de geïllustreerde getijdenboeken rond 1500, en de veranderingen in productie en distributie tussen 1800 en 1934 in het geval van de *Flora Batava*.

Interessant aan dit deel van het boek is dat de auteur de eerder gepubliceerde artikelen, geschreven tussen 1992 en 2013, voor haar proefschrift heeft bewerkt, waarbij de vroegere resultaten dankzij het gebruik van nieuwe digitale zoekmogelijkheden verregaand konden worden uitgebreid en geactualiseerd. Van Delft kent de mogelijkheden en onmogelijkheden van bijvoorbeeld de STCN of *Delpher* als geen ander, en beschrijft en commentarieert haar onderzoeksresultaten met deze bronnen meticuleus. Daardoor is het boek uitstekend en instructief materiaal voor iedereen die geïnteresseerd is in de vele geschiedenissen van het boek, en vooral ook in alle manieren waarmee hier vandaag de dag onderzoek naar kan worden gedaan.

In het tweede deel van het boek ligt de focus op de positie van de afdelingen bijzondere collecties en de nieuwe digitale onderzoeksmogelijkheden. De vraag is of dergelijke kostbare afdelingen nog wel nodig zijn als alle objecten door digitalisering beschikbaar zijn. Dit deel van Van Delfts boek laat zien welke positie Bijzondere Collecties van de Koninklijke Bibliotheek inmiddels in het boekwetenschappelijk onderzoek heeft ingenomen door het creëren van allerlei kennisdiensten, databases, informatiesystemen en bibliografieën. Dit deel heeft daarmee soms een beetje teveel het karakter van een beleidsmatige *oratio pro domo*. In het meer toegepaste hoofdstuk over watermerkendatabases demonstreert Van Delft de mogelijkheden van twee digitale databases.

In het laatste hoofdstuk beschrijft Van Delft de ontwikkelingen in het boekhistorisch onderzoek sinds de introductie van de computer. In 1995 begon de Koninklijke Bibliotheek met het digitaliseren van de belangrijkste stukken van haar Bijzondere Collecties, op basis van het een jaar eerder verschenen boek *Honderd hoogtepunten uit de Koninklijke Bibliotheek*. Daarna ging het snel: tekstdigitalisering startte in 1999 met als voorlopig hoogtepunt het fulltext gedigitaliseerde tekstplatform *Delpher* (2013), de nationale digitale beeldcollectie in de vorm van het *Geheugen van Nederland* in 2000, en niet te vergeten de digitale catalogi en alle metadata die daaraan verbonden zijn. Met behulp van Delpher en Google Books zocht Van Delft met woorden in de fulltext naar extra informatie bij de eerste vijf hoofdstukken van haar boek. Net als in de eerdere hoofdstukken is de beschrijving van de zoekmogelijkheden en onmogelijkheden heel instructief.

In een epiloog stelt Van Delft dat het juist in deze tijd van digitalisering belangrijk is dat het boek als cultureel erfgoed een eigen plaats houdt in de mediastroom. Zoals een afbeelding niet hetzelfde is als een schilderij, zo is het gedigitaliseerde boek niet hetzelfde als het fysieke boek. De digitalisering helpt bij het sneller vinden van meer informatie, het stellen van andere vragen en het vinden van nieuwe bronnen. Digitalisering verzorgt de synergie tussen de verzamelende bibliotheken en de onderzoekers. Bijzondere collecties blijven het bronnenmateriaal leveren voor nieuw onderzoek.

Bijzondere Collecties zijn het visitekaartje van de KB. Aan belangrijke bezoekers worden de mooiste exemplaren van de bibliotheek getoond. In 1994 verscheen het fraaie boek *Honderd hoogtepunten uit de Koninklijke Bibliotheek*, dat als gezegd in 1999 ook als eerste door de KB werd gedigitaliseerd. Marieke van Delft schreef hiervoor al verschillende bijdragen. Als pendant bij dit boek is er nu haar proefschrift, een proeve van dertig jaar betrokkenheid bij het beschikbaarstellen, toegankelijk maken en onderwijs geven over en onderzoek doen naar de vele geschiedenissen van het boek.

Lizet Duyvendak, Open Universiteit

Jeroen Jansen en Nico Laan (eds.), *Van hof tot overheid. Geschiedenis van literaire instituties in Nederland en Vlaanderen* (Hilversum: Verloren, 2015, 352 pp., ISBN 978 90 8704 544 9).

Bij een rondleiding in de Utrechtse universiteitsbibliotheek viel het de deelnemende eerstejaarsstudenten op dat de bibliotheek overvol was. Overal zaten studenten op hun laptop te werken. ‘De bibliotheek wordt erg veel gebruikt voor zelfstudie, maar van de boeken maakt bijna niemand meer gebruik’, zei de bibliothecaris. ‘Toch zijn we voorlopig niet van plan de kasten weg te halen om meer studieruimte te creëren. De boeken staan hier zo gezellig.’

Anekdoten als deze laten, hoe terloops ook, iets zien van grootschalige veranderingen die de boekenwereld de afgelopen jaren heeft doorgemaakt. Bibliotheken zijn van enigszins stoffige bewaarplaatsen van kennis veranderd in werkplekken waarin de koffiecorner en de stopcontacten belangrijker zijn dan de papieren collectie. Dat betekent niet noodzakelijkerwijs een achteruitgang: de traditionele leescultuur staat sterk onder druk, maar nieuwe initiatieven blazen de boekenwereld nieuw leven in. Zo slaagt het tijdschrift *Das Magazin* er niet alleen in om honderden jonge mensen op de been te krijgen voor literaire avonden en leesclubbijeenkomsten, maar lukt het de gelijknamige uitgeverij ook om via een crowdfundingactie en hulp van het boekhandelspanel van het Nederlandse televisieprogramma *De wereld draait door* de ene bestseller na de andere te lanceren. Het is verleidelijk om te denken dat de literaire wereld nog nooit zo snel veranderde als nu – maar dat zou een miskenning zijn van de grote dynamiek die die wereld altijd gekenmerkt heeft.

De bundel *Van hof tot overheid. Geschiedenis van literaire instituties in Nederland en Vlaanderen* biedt een overzicht van de talloze gedaantes die ‘instituties’ – partijen die betrokken zijn bij de productie, distributie en consumptie van literatuur – in de afgelopen eeuwen hebben aangenomen. Het boek bespreekt in een inleiding en twaalf hoofdstukken onder meer politieke en religieuze instituties die zich met de literatuur hebben beziggehouden (het middeleeuwse hof en klooster, de moderne overheid), partijen die literatuur produceerden (de vroegmoderne drukker/boekverkoper, de uitgeverij), of organisaties en fysieke plekken waarin literatuur werd bediscussieerd en geconsumeerd (rederijkerskamers, genootschappen, bibliotheken, middelbaar en universitair onderwijs, et cetera).

Het boek overspant de gehele periode vanaf 1150 tot vandaag, en dat in ongeveer 350 pagina’s. Dat is ambitieus, zeker wanneer je je realiseert hoezeer de neerlandistiek in de afgelopen decennia versplinterd is: medio-neerlandici

en kenners van de vroegmoderne en de moderne letterkunde zijn zowel theoretisch als methodisch steeds verder uit elkaar gegroeid. De samenstellers van deze bundel, Jeroen Jansen en Nico Laan, proberen deze kloof met een gedeeld theoretisch kader te overbruggen: de literatuursociologie. Deze traditie, in de neerlandistiek vooral bekend geworden in de vorm van Pierre Bourdieus veldtheorie, levert volgens de inleiders handvatten om alle verschillende instituties in hun samenhang te begrijpen. De veldtheorie zou niet alleen in staat zijn om literatuur consequent als het resultaat van een sociaal proces te analyseren, maar ook om literaire teksten zelf – en literaturopvattingen die geldig zijn op het literaire veld – recht te doen.

Sinds de jaren tachtig is er zeker in Nederland veel en vruchtbaar gebruik gemaakt van de veldtheorie, bijvoorbeeld in de invloedrijke bundel *De productie van literatuur. Het literaire in Nederland 1800–2000* (2006) van Gillis J. Dorleijn en Kees van Rees. In sommige artikelen uit *Van hof tot overheid* wordt zinvol voortgebouwd op deze literatuursociologische inzichten, bijvoorbeeld in de bijdragen van Lisa Kuitert over de moderne uitgeverij en in Nico Laans artikelen over de literaire kritiek en de literatuurwetenschap sinds de achttiende eeuw. Toch is het de vraag of deze benadering wel zo gemakkelijk op de gehele literatuurgeschiedenis vanaf 1150 toe te passen is. Zoals Jansen en Laan zelf ook opmerken, is de veldtheorie nadrukkelijk ontworpen om het literaire veld vanaf de negentiende eeuw te beschrijven. Voor een toepassing op eerdere periodes lijkt mij een grondige historische en theoretische herinterpretatie van de theorie noodzakelijk. Zo'n herinterpretatie ontbreekt in bijna alle artikelen van deze bundel en daardoor blijven cruciale vraagstukken onbesproken.

Zo wordt Bourdieus aanname dat een literair veld naar een relatieve 'autonomie' of onafhankelijkheid streeft nergens expliciet geproblematiseerd. De verhouding tussen schrijver, markt en machthebbers verandert echter ingrijpend door de eeuwen heen: het is de vraag of we van een onafhankelijk literair veld kunnen spreken in de middeleeuwen, wanneer literatuur vooral in de context van hoven en kloosters wordt geproduceerd. Sterker nog: begrippen als 'literatuur' of 'letterkunde' worden tot het einde van de achttiende eeuw niet of nauwelijks gebruikt, waardoor het spreken over een 'literair veld' of 'literaire instituties' sowieso anachronistisch aandoet. Ook bij de nationale oriëntatie van de literatuursociologie kunnen grote vraagtekens gesteld worden: hoe zinvol is het om vóór de instelling van de monarchie in de negentiende eeuw van een 'nationaal' veld te spreken? En is er vandaag de dag eigenlijk wél zo'n veld, nu de Nederlandse literaire markt nog altijd voor een belangrijk deel uit vertalingen bestaat? Zulke cruciale vragen zijn al wel gesteld door literatuursociologen als Gisèle Sapiro, maar ze hebben nog te weinig hun weerslag gekregen in het onderzoek van neerlandici. Dit boek, dat bijna uitsluitend over Nederland gaat en weinig internationale inzichten bespreekt – zelfs Vlaanderen komt er wat bekaaid van af – laat ze onvermeld.

Eén van de artikelen waarin de literatuursociologie en het literatuurbegrip wél kritisch tegen het licht worden gehouden, behoort meteen tot de hoogtepunten van de bundel: Arjan van Dixhoorns bijdrage over rederijderskamers tussen 1400 en 1600. Hij gebruikt in dit hoofdstuk (cultuur)historische inzichten om de grenzen van de literatuursociologie te testen. Van Dixhoorn beargumenteert dat rederijderskamers niet zozeer als voorlopers van moderne literaire organisaties begrepen moeten worden, maar als verenigingen die in een brede vroegmoderne kenniscultuur (*consten en scientien*) zijn ingebed. Dit hoofdstuk toont mooi aan hoe de cultuurgeschiedenis kan worden gebruikt om een beter inzicht in historische instituties te krijgen – en dat terwijl die traditie door Jansen en Laan in hun inleiding wordt neergezet als onsystematisch en minder bruikbaar dan de literatuursociologie.

Van hof tot overheid is door het gebrek aan theoretische consensus geen consequente literatuursociologische bundel geworden. Ook lijkt er geen samenhangend historisch verhaal in te worden verteld. De artikelen zijn eerder te lezen als bruikbare overzichten van wat men in de verschillende deelgebieden de afgelopen decennia te weten is gekomen. Sommige van de auteurs hebben zelf veel aan die kennisontwikkeling bijgedragen: zo zijn de artikelen van Thom Mertens en Willem van den Berg gebouwd op hun jarenlange onderzoek naar respectievelijk religieuze leespraktijken en genootschappelijkheid.

Het synthetiserende karakter maakt het boek heel nuttig, vooral voor studenten, maar het zorgt er tegelijk voor dat het boek weinig nieuw onderzoek bevat. Klaus Beekman is een van de weinigen die zijn mooie artikel over kunstsubsidies en overheidsbemoediging illustreert met weinig bekend (journalistiek) materiaal. Hij slaagt er daarmee ook in om de actueelste ontwikkelingen in het literaire veld aan te stippen, zoals de opkomst van crowdfunding na het terugtrekken van de overheid. Helaas is hij een van de weinigen die dat doet. De verplaatsing van het literaire debat van kranten en tijdschriften naar internetplatforms, weblogs en leesclubs blijft in dit boek nagenoeg onbesproken, net als de opkomst van de internetboekhandel en het literaire festival of de genoemde omwenteling in de bibliotheekwereld. *Van hof tot overheid* is een belangrijke stap in het Nederlandse onderzoek naar instituties, maar het inspireert vooral tot het zetten van *nieuwe* stappen: naar transnationaal en multimediaal institutioneel onderzoek, waarin getoond wordt dat er zowel vroeger als nu nauwelijks van een ‘autonoom’ literair veld sprake kon zijn.

Laurens Ham, Universiteit Utrecht

Paul Botley, *Richard 'Dutch' Thomson, c. 1569-1613. The Life and Letters of a Renaissance Scholar.* (Scientific and Learned Cultures and Their Institutions 16; Leiden and Boston: Brill, 2016, vi-xv + 385 pp., ISBN 978 90 04 30824 4).

Thanks to the publication of the correspondences of major sixteenth-century and early seventeenth-century scholars, we are learning much more about the ways in which ideas were shaped: how books were conceived, how authors gathered information for their writings, the chronology of the production of books, the circulation of ideas in manuscript, and the way in which books were marketed. One thing which social network analyses of the learned world on a collective level are teaching us right now is that people who published very little could be crucial for keeping the Republic of Letters together. Such people acted as knowledge-brokers: as facilitators or intelligencers, who put people in contact, who located and acquired material, and who shared their information about who was doing what, where and when. Richard Thomson was just such a man and his services are brought to life in this exemplary study.

The 'in-betweenness' of Thomson is already indicated in the title: his mother was from Brabant, his father was an English merchant. The 'Anglobelga' Thomson himself was whatever suited him best, depending on the circumstances. Apart from English and Dutch, he knew Latin, Greek and Hebrew, learned some Arabic and presumably German. Thomson's family lived in Antwerp and in Stade, near Hamburg, and he himself spent the last part of his life, from 1599, in England, a period in which he showed himself interested in church history and in Arminianism. That is also what he has been known for: anti-Arminians successfully tarnished his reputation after his death.

The first half of Thomson's life has hitherto been obscure. To date, the largest biographical sketch of Thomson amounted to just 800 words and it had many gaps, to say the least. The confusion about Thomson's life is due to his extreme mobility. This monograph now spells out his trajectory and his activities in detail. Every place he stayed is given a separate chapter in Botley's book. This has led to some very brief chapters, but it has the advantage that the table of contents provides a clear timeline. Thomson moved around from Antwerp to Cambridge, 'Germany' (i.e. several places in Germany), Leiden, England, Germany, Geneva, Frankfurt, Leiden, Stade, England, Geneva, Italy, Paris, Augsburg and finally, from 1599, England again. Botley's reconstruction of the months Thomson spent in each place not only gives us as complete an

account of Thomson's life as is reasonably possible, it also explains how he built his network and how he put his correspondents in contact with each other. For example, Thomson brought the Huguenot scholar Isaac Casaubon into contact with the celebrated polymath Josephus Justus Scaliger. It is clear that his correspondence must have numbered many more contacts than the nineteen individuals listed here. The English mathematician, classical scholar and church historian Henry Savile, for instance, is not among the correspondents, although Thomson knew him well. The 78 letters comprised in this edition present only a small part of what must have been a considerable network.

On the basis of what Botley has gathered, drawing on his vast experience in editing the correspondences of Scaliger (published in 2012) and Casaubon (forthcoming), we meet a wholly new Thomson. It turns out that he was not a failed Arminian theologian whose most important achievement was his activity as a translator of the King James Bible. Thomson was, like Scaliger and like Casaubon, first and foremost a classical scholar with a very keen sense of the value of manuscripts. He knew not only the latest editions of the classics and the sources they were based on, but also which projects were underway: who was working on which authors. With praiseworthy energy, he set out to acquire relevant material and transported it, across countries, to the right person. Historians working on the 'material turn' should be aware that a manuscript represented not only a text, but was also an object in itself, whose 'biography' gives us a sense of how matter was as mobile as, or perhaps even more mobile than, people. The trajectory of a manuscript of Photius' *Lexicon* (88-89) reminded me of novels such as Harry Mulisch's *The Diamond* or Tobias Hill's *The Love of Stones*, in which a jewel long outlives all those who had the privilege of holding it. For the formation of archives, correspondences such as Thomson's constitute invaluable sources.

Historians are therefore much indebted to Botley. The author has dotted his account with brilliantly pointed observations and conclusions, which testify to a long experience with early modern material. The book is mainly source-guided, and the aim was clearly not to write a monograph about, for instance, knowledge brokerage, confessionalisation in the Protestant Republic of Letters, or the relations between Protestant Germany, Holland and England. But those working in such fields will find much to enjoy, even if the orientation of the book seems more towards people interested in the classical tradition. The fact that the footnotes (with much Latin in them) often cover most of the pages reinforces this impression.

Two thirds of the book consist of a marvelous critical edition of the letters, most of which are in Latin. Botley has provided very useful English synopses, a critical apparatus, and historical footnotes which constitute a much needed commentary on the text. More than half of this material has never been published before. The transcriptions are very reliable: I found only half a dozen minor mistakes. (One serious error is the repeated remark that

the Leiden professor of Greek Bonaventura Vulcanius, who never had a wife, was married. He would have made preparations in 1594 for his own wedding to a 'domina Hospita', but this 'excellent woman' (*femina*, never *uxor*), to whom Thomson always sends his greetings, must in fact have been Vulcanius' landlady.)

The classic 'Life & Letters' setup of this timeless and elegantly written book is bound to outlive a succession of fashionable paradigms and will remain relevant to scholars of the learned world around 1600 for a very, very long time.

Dirk van Miert, Utrecht University

Victoria Christman, *Pragmatic Toleration. The Politics of Religious Heterodoxy in Early Reformation Antwerp, 1515-1555* (Changing Perspectives on Early Modern Europe; Rochester NY: University of Rochester Press, 2015, VIII + 241 pp., ISBN 978 1 58046 516 8).

Dit is het eerste, maar langverwachte boek van Victoria Christman. Tijdens de voorbijgaande jaren publiceerde zij een reeks interessante artikelen over de Reformatie in de Habsburgse Nederlanden. Nu presenteert ze deze eerdere maar ook nieuwe onderzoeksresultaten in de vorm van een monografie. Bovenal verdedigt Christman de these dat er in de eerste helft van de zestiende eeuw reeds een soort *pragmatic toleration* ontstond, die voorafging aan het gematigd godsdienstig klimaat van de Republiek. Christman komt tot deze ‘prehistorie’ op basis van een studie van de havenstad en handelsmetropool Antwerpen, waarbij onderscheiden handelingen van de stadsmagistraat, van lokale gerechtsinstanties en van burgers ervoor zorgden dat hervormingsgezinden de strenge ketterwetgeving konden omzeilen. In de praktijk bleek deze *toleration* van de stedelijke instellingen hoofdzakelijk politiek geïnspireerd, om tegen de centralistische politiek van landsheer Karel V in te gaan, maar ook economisch gedreven, om de eigen welvaart te beschermen. Bij uitzondering kwam deze *pragmatic toleration* voort uit theologische of meer *value-based* argumenten.

Zes hoofdstukken met verschillende focus ondersteunen deze these. Het eerste hoofdstuk schetst de infrastructuur van de lakse interpretatie van de nochtans steeds strenger wordende ketterwetgeving: ten eerste was er de politieke terughoudendheid van lokale stads- en justitieraden om de wetgeving van hogerhand uit te voeren, ten tweede waren er vaak ook heel wat praktische belemmeringen en jurisdictieproblemen om andersgelovigen op de vlucht op te sporen, en ten derde lag de stad ver van bisschopsstad Kamerijk. Het tweede hoofdstuk illustreert deze bevindingen concreter aan de hand van de processen uit en na 1527 met betrekking tot de hervormingsgezinde Claes van der Elst die meer dan zestig volgelingen had. De hervormer zelf vluchtte voor de lokale vervolging en werd later in Holland gearresteerd, terwijl zijn medestanders werden onderworpen aan een geloofsonderzoek maar er met individueel afgemeten geldstraffen vanaf kwamen. Ook na de strengere wetgeving in 1529 leek de Antwerpse stadsmagistraat een oogje dicht te knijpen voor burgers uit welgestelde of intellectuele milieus, zo blijkt uit het vierde en vijfde hoofdstuk die respectievelijk over drukkers (en vooral hun weduwes die de zaak overnamen) en over rederijkers handelen. Deze pragmatische houding vertoonde parallellen met de Antwerpse verdediging

van de rijke Portugese nieuw-christenen (verdacht van het blijvend belijden van het jodendom en dus ook als ketters beschouwd), zoals dat in het zesde hoofdstuk wordt uitgewerkt. Toch was deze *pragmatic toleration* in Antwerpen nooit compleet maar steeds selectief. Zo benadrukt het derde hoofdstuk dat de Antwerpse magistraat zich volop engageerde in de strenge vervolging van anabaptisten binnen de stadsmuren, enerzijds omdat ze ideologisch een bedreiging vormden, anderzijds omdat ze economisch niet interessant waren.

Door deze wisselende focus biedt dit boek een interessante bloemlezing van de reformatie in hele diverse milieus: van de drukkerswereld tot landlopers, van regenten tot stadsmagistraten. Telkens onderstreept de auteur daarmee de complexiteit en de gelaagdheid van het fenomeen godsdienstvervolging. Toch is de eindbalans niet uitsluitend positief. Door de brede penseelvoering zullen andere recensies zeker een trits onnauwkeurigheden aanstippen. Voor deze recensent was de vergelijking van de gevalstudies te weinig systematisch gebeurd en ontbrak het kwantitatieve element (wat was dan de verhouding tussen vervolging en pragmatische verdraagzaamheid?). Bovendien ging de auteur niet aan de slag met de intussen gekende inzichten over het belang en de werking van clementie en gratie in wetgeving en praktijk (onder meer uitgewerkt door Hugo de Schepper, Guido Marnef, Xavier Rousseaux en Gert Gielis). Dat had in alle opzichten meer diepgang in de analyse kunnen brengen.

Violet Soen, KU Leuven

Wim Cöp, *Het spel van de macht. De familie Van Broecheven en de politieke en economische elite in 's-Hertogenbosch tussen 1597 en 1629* (PhD Tilburg University 2014; Hilversum: Verloren, 2015, 344 pp., ISBN 978 90 8704 464 0).

Central to *Het spel van de macht* [*Power Games: The Van Broecheven Family and the Political and Economic Elite in 's-Hertogenbosch between 1579 and 1629*] are the questions of how the Van Broecheven family were able to gain and consolidate power and standing in 's-Hertogenbosch, and how this power was used to influence urban decision-making. In this thesis, which earned Wim Cöp his doctorate at the University of Tilburg in 2014, the author frames this analysis by examining the entire city administration. The analysis starts in 1579 with the reconciliation with Philip II during the Dutch Revolt and ends in 1629 with the integration of the city into the Dutch Republic. These were turbulent years in which 's-Hertogenbosch, one of the northernmost fortresses of the Spanish Netherlands, faced the consequences of the war between the Southern and Northern Netherlands on a daily basis.

This book connects with dozens of monographs, published over the past few decades, on urban elites and the functioning of city administrations in the Netherlands. Some of these publications focused on 's-Hertogenbosch, which until 1629 was one of the four Brabant capital cities with a vote in the Estates. In 1998 A.H. Schuttelaars dedicated a monograph to the higher administrative echelons of the city between 1500 and 1580. A recent publication is Jord Hanus's analysis of socio-economic structures and the distribution of income during the long sixteenth century (see A.H. Schuttelaars, *Heren van de Raad. Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving 1500-1580* (Nijmegen 1998); J. Hanus, *Affluence and Inequality in the Low Countries: The City of 's-Hertogenbosch in the Long Sixteenth Century, 1500-1650* (Brussels, Leuven 2014)). Cöp uses both to put his own analyses in a wider perspective. Schuttelaars's book was certainly an important source of inspiration, as seen from the analogous composition of Cöp's monograph and the similar division of the urban elites under scrutiny. However, Cöp does more than simply apply methods and theories elaborated by other researchers to a neglected period in the history of 's-Hertogenbosch. His purpose is to accommodate urban history and family history and to test the methodological possibilities of the latter. Therefore the book engages in different domains, such as elite research, the investigation of decision-making processes and the analysis of urban political practices. The marriage between family history and urban history opens up interesting perspectives and

results, but does not always benefit the clarity of the argument, as explained below.

Cöp's merit is to have processed an abundance of sources and source types in a very original way. The manner in which the author systematically defines the concepts used – for example political power, economic power, social-cultural power, inequality, social stratification and standing – and translates this into applicable historical research methods, deserves praise. Moreover, the analysis happens in a constant dialogue with historiography on other cities, such as Breda, Antwerp, Zwolle and Hoorn. Time and again, Cöp questions the singularity of his research subject. For instance, he confirms that in 's-Hertogenbosch a certain division existed between political and socio-economic elites, as opposed to cities in the province of Holland.

Cöp goes on to discuss the political organization of the city, its connections with higher levels of administration, the position of the Van Broecheven family and its individual scions, the political power of the elites, the economic situation of the city and its dignitaries and the distinct sources of power of the Van Broechevens. He does so primarily through quantitative prosopographical methods and tries not only to discuss power, but also to measure it. This is illustrated by the analysis of dynasty formation among aldermen in the period under scrutiny. The question of whether this group oligarchized is tackled by combining calculations of the number of terms of office per alderman and per alderman's family, the 80 percent criterion (percentage of the aldermen filling 80 percent of the posts) and the 'oligarchization index' (the ratio of the actual number of posts to the theoretically possible maximum number of posts). Furthermore, in a very insightful section and thanks to this combination of quantitative and qualitative research – the latter consisting of content analysis of resolutions and the reconstruction of decision processes – Cöp shows that the city council did take the guilds into account in the administration, contrary to older views on the subject.

Unfortunately, qualitative research is sometimes pushed into the background. For example, it is made clear that the Van Broechevens, primarily *pater familias* Henrick and his brother Rogier, managed to gain remarkable influence in the city administration in only a couple of decades thanks to a series of complementary networks and the accumulation of political and socio-economic power. However, it is seldom made clear how they managed to mould policy to their wishes, which dossiers they were able to influence to their benefit, and to what degree they acted within or against specific factions and lobbying groups. This is regrettable, as Cöp explicitly calls the analysis of political decisions and the process of policy formation the most adequate strategy to answer his research questions. He also rejects historical network analysis, claiming it is hardly possible. I do not agree with this position. Not only is the reconstruction of so-called whole networks relevant, as Cöp seems to suggest, but ego networks around specific key figures can also be very

telling. The data Cöp selected can certainly be used to calculate the density of the connections between the nodes in the network of the 's-Hertogenbosch city administrators, as well as other aspects of these relationships. Cöp's conclusions about the rise of the Van Broechevons could have been reinforced through social network methods.

The combination of urban and family history is certainly fruitful. Presented as a form of microhistory, the author analyses the actions of the Van Broechevons and compares their ascendancy with the often quite distinct trajectories of their fellow city administrators. The second chapter on the history of the family until 1570 is, however, incongruous. The meticulous genealogical research is superfluous to understanding the author's central argument. Minor criticisms include missing references in the sketch of the administrative system of the Duchy of Brabant, and the confusion regarding 'Geheime Raad' and 'Privéraad' on page 56: both terms refer to the same institution – the Brussels Privy Council.

However, these observations do not outweigh the merits of Cöp's monograph. He lists the positions the Van Broechevons obtained and what goals they served. In doing so, he participates in the debate on what is more important for building up power: the exercise of key positions, or the personality and capacities to extend their range of action. For Cöp, the latter seems no less important than the former. This book also gives us fresh insights into the significance of informal decision-making and the promotion of interests for an early modern city. There is more than one mention of the role of the city's representatives in the Estates of Brabant and lobbying the Brussels central government apparatus. Finally, Cöp's most convincing conclusion is the finding that different factors benefitted the power position of the Van Broechevons. They coupled capacities and adaptational power – such as the emphasis on university degrees – with clever career strategies. Thanks to their numerous sons, Henrick and Rogier and their descendants were able to be simultaneously active as alderman, *rentmeester* – functionaries responsible for collecting taxes – and pensionary, to participate both in the 's-Hertogenbosch administration and higher administrative levels, and to engage in political and commercial activities at the same time. This breadth explains their remarkable advance in 's-Hertogenbosch in the period under scrutiny and laid the foundations of the family's further rise up the political and social scale in the seventeenth- and early eighteenth-century Southern Netherlands.

Klaas Van Gelder, Ghent University

Femke Deen, *Publiek debat en propaganda in Amsterdam tijdens de Nederlandse Opstand. Amsterdam 'Moorddam' (1566-1578)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2012; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, 280 pp., ISBN 978 90 8964 705 4).

De handelseditie van het proefschrift van Femke Deen past in een rijke traditie van studies over de publieke opinie in de vroegmoderne tijd, met het werk van Jürgen Habermas uit 1962 als historiografisch ijkpunt. Habermas is weliswaar een belangrijke bron van inspiratie geweest voor dit type onderzoek, maar zijn boek heeft ook veel weerstand opgeroepen. Er is onder andere kritiek op de definiëring van het begrip 'public sphere' (te statisch), op de periodisering (te vroeg of te laat) en op de sociale – burgerlijke – focus (te exclusief). Deen stelt terecht dat vooral het begrip 'publieke sfeer' dermate geërodeerd is, dat het beter is om voor een specifieke context, alternatieve, meer dynamische, begrippen te kiezen. Zij introduceert daarom het begrip 'publiek debat' dat vooral het informele, heterogene en toevallige karakter van opinievorming benadrukt. Een belangrijke vraag in dit boek is hoe de aard van dit publieke debat tot een groter politiek bewustzijn heeft geleid. Daartoe onderzocht ze het samenspel tussen gebeurtenissen, politieke besluitvorming, overheidscommunicatie, de rol van oppositionele media en meningsvormingsprocessen bij burgers. De veelvormigheid van het publieke debat wordt door Deen als een 'partituur van stemmen' (een mooie metafoor) aangeduid.

De historische casus is Amsterdam tijdens de Nederlandse Opstand, toegespitst op de jaren 1566-1578. In deze periode ontwikkelde de stad zich van een standvastige katholieke enclave tot een protestants en opstandig bolwerk. Het boek is opgebouwd aan de hand van een chronologisch-thematische structuur. Tegen de achtergrond van vier gemarkeerde perioden wordt de ontwikkeling van het publieke debat ontrafeld: 1566-1567 (van Smeekschrift tot de komst van het Spaanse leger); 1567-1572 (het repressieve bewind van Alva); 1572-1576 (het begin van de gewapende opstand); 1567-1578 (de Vredesonderhandelingen en de Alteratie). De keuze voor juist deze perioden komt voort uit de doelstelling van Deen om de 'wisselende machtsverhoudingen en het effect van die veranderingen op het publieke debat' te onderzoeken (24). Deen komt tot de conclusie dat vooral in de periode 1566-1567 en 1572-1578 de condities gunstig waren voor een open publiek debat. Tussen 1567-1572 beheerste het katholieke stadsbestuur het debat.

Om zicht te krijgen op het publieke debat worden per periode de interactie tussen verschillende actoren, communicatievormen en media onder de loep genomen. We krijgen zodoende zicht op een complex samenspel van geschreven, mondeling overgedragen en gedrukte genres zoals plakaten, publieke afkondigingen, processies, petitie, pamfletten, rederijkerstoneel, brieven, liedjes en geruchten. Deen laat zien dat deze ogenschijnlijk heel verschillende vormen van communicatie in elkaar overlopen, op elkaar reageren en uiteindelijk allemaal hetzelfde doel hadden: de bevolking te beïnvloeden.

Waar het in deze periode in Amsterdam om draait, is de globale strijd tussen de katholiek gezinde en absolutistisch georiënteerde stedelijke overheid en de Oranjegezinde, protestants georiënteerde maar religieus tolerante oppositie. Door de hele periode heen gebruikten alle partijen het argument dat hun activiteiten bedoeld waren om de harmonie en stedelijke eenheid te bewaken of te bevorderen. Ondanks deze tweespalt hechtte Amsterdam belang aan haar stedelijke autonomie. Dit laatste druiste per definitie in tegen de Spaanse centraliseringspolitiek. Vooral na de komst van Alva in 1567 begon de afkeer van de wrede machthebber de interne tweestrijd te overvleugelen. Tot in 1572 bleek de stedelijke overheid in staat om de bevolking te disciplineren en het publieke debat, onder andere door censuur, te smoren. Er ontstond echter een klimaat waarin de publieke opinie zich langzaam maar zeker tegen de Spanjaarden keerde. Aan deze periode van repressie en strenge en publieke straffen heeft de stad (en dit boek) de bijnaam ‘moorddam’ te danken.

Een belangrijke bevinding van deze studie is dat in de onderzochte decennia, uitgezonderd de jaren 1567-1572, de stedelijke overheid haar greep op de politieke communicatie verloor en het debat steeds meer op straat en in andere informele circuits werd gevoerd. Tevergeefs probeerde de overheid door keuren en repressie de oppositie de mond te snoeren. Vooral de oncontroleerbaarheid van de informele nieuwsvoorziening en opinievorming in deze periode is sterk inzichtelijk gemaakt. Factoren die daarbij een rol speelden waren bijvoorbeeld het open karakter van een handelsstad als Amsterdam waar allerlei nieuws via informele circuits (kooplieden, boeren, ambachtslieden, geestelijken et cetera) vrijelijk circuleerde. Verder waren er orale vormen van communicatie zoals liedjes en geruchten die even effectief als ongrijpbaar waren. Niet alleen konden zo ook ongeletterden aan het debat deelnemen, ook liedjes – denk aan de geuzenliederen – konden gemakkelijk aangepast worden aan de omstandigheden en politieke voorkeur. Na 1572 waren vooral geruchten, al dan niet bewust verspreid, een belangrijk instrument in de propagandaoorlog. De invloed van deze geruchten werd nog eens versterkt door de interactie met handgeschreven (brieven) en gedrukte (pamfletten) media.

Een moeilijk te controleren fenomeen was het feit dat bepaalde communicatievormen een andere, voor de overheid onvermoede, functie

konden krijgen. Petities bijvoorbeeld, waren aanvankelijk bedoeld als politiek communicatiemiddel tussen de burgers en de stedelijke overheid, maar werden steeds vaker – gedrukt dan wel geschreven – als opiniërend of propaganderend medium gebruikt. Bovendien werd opiniërend drukwerk zoals pamfletten, liedjes, petitie's en brieven, vaak illegaal en anoniem geproduceerd en op publieke plaatsen door irreguliere verkopers zoals omlopers en liedjeszangers verkocht. Daarnaast diende dit drukwerk niet alleen een ideologisch, maar ook een commercieel doel, wat de brede verspreiding alleen maar bevorderde. Desalniettemin komt Deen tot de intrigerende conclusie dat drukwerk helemaal niet zo'n belangrijke rol speelde in het meningsvormingsproces in deze periode; pamfletten en andere vormen van drukwerk representeerden vooral reeds gevestigde meningen. Handgeschreven media en mondelinge geruchtenstromen waren veel directer betrokken bij het proces van meningsvorming.

De betekenis van dit rijke en goed geschreven boek ligt dus niet zozeer in nieuwe inzichten in de politieke ontwikkelingen in het Amsterdam van voor de Alteratie en evenmin in een conceptuele bijdrage aan het Habermas debat. Het vernieuwende en onthullende is vooral te vinden in de minutieuze, onconventionele en inzichtelijke analyse van de werking van het publieke debat en de invloed daarvan op de politieke besluitvorming. Deze aanpak verdient zeker navolging voor latere perioden.

Jeroen Salman, Universiteit Utrecht

Eddy Frederickx (†) en Toon van Hal, *Johannes Goropius Becanus (1519-1573). Brabants arts en taalfanaat* (Hilversum: Verloren, 2015, 336 pp., ISBN 978 90 8704 426 8).

De zestiende-eeuwse auteur Jan van Gorp van Beek alias Johannes Goropius Becanus is berucht vanwege zijn etymologische theorieën omtrent het Nederlands als de door Adam en Eva gesproken alleroudste taal ter wereld. Hij bewees zichzelf geen dienst toen hij op de titelpagina van zijn bekendste werk *Origines Antwerpianae, sive Cimmeriorum Becceselana* ('De Antwerpse oergeschiedenis, of geneuzel over de Cimbren') zijn theorieën met een woordspelerig bescheidenheidstopos omschreef als *Becceselana* (bij Aristophanes is Becceselenus een neuzelaar die gelooft in oeroude sprookjes, 74). Met deze erudiete zelfspot gaf Goropius zijn critici een stok om hem mee te slaan – en dat deden ze maar wat graag. Het aflossen van Goropius ging eeuwenlang door. Niemand minder dan Leibniz muntte de termen 'becaniseren' en 'goropiseren' voor 'het bedenken van kolderieke etymologieën' (203). Het geeft aan dat Goropius in de zeventiende en achttiende eeuw nog lang niet was vergeten, alhoewel weinigen zijn dikke Latijnse pil echt zullen hebben gelezen. Hij figureert nog steeds in heel veel publicaties, en dan meestal als boksbal. Maar langzamerhand klinken ook positieve geluiden over Goropius' eigengereide pioniersrol in de genese van de algemene en de vergelijkende taalkunde. Een eigen biografie had Goropius nog niet. Daar is nu verandering in gekomen met dit boek van wijlen Eddy Frederickx (†1981), classicus, en Toon van Hal, taalkundige en eindverantwoordelijke auteur.

De voorliggende uitgave is een boek met een gebruiksaanwijzing. Het heeft vier hoofdstukken. *Leven* vat Goropius' levensloop samen; *Werken* gaat over de totstandkoming van Goropius' geschriften. In deze hoofdstukken grijpt Van Hal terug op het ongepubliceerde, door Jozef IJsewijn begeleide Leuvense proefschrift over Goropius van Frederickx uit 1973. Pas in de twee volgende hoofdstukken is Van Hal geheel op eigen merites aan het woord: *Denkbeelden*, waarin Goropius' taalkunde in de zestiende-eeuwse context wordt geplaatst en waarin wordt uitgelegd wat de eigenaardigheden en, op de langere termijn bezien, de verdiensten van Goropius als 'taalfanaat' zijn geweest; en *Nawerking*, een belezen overzicht van Goropius' reputatie door de eeuwen heen.

Van Hal stelt dat zijn uitgave mede is bedoeld om nader Goropiusonderzoek te stimuleren. Dit voornemen heeft zich vertaald in een biografie met veel bronnenmateriaal in de lopende tekst en in de bijlagen.

Dat is mooi, maar heeft ook nadelen, want de auteursinterpretatie lijdt onder deze keuze. Cruciale gevolgen heeft bovendien Van Hals beslissing om de levensbeschrijving te baseren op Frederickx' proefschrift. Van Hal heeft deze filologische dissertatie grondig omgewerkt, en de informatie aangevuld met nieuwe genealogische gegevens, handschriften, en secundaire literatuur, alhoewel lang niet alle in de noten vermelde recente titels fundamenteel zijn verdisconteerd in de biografische analyse van Van Hal. Het is de vraag of het een verstandige keuze is geweest dat oude proefschrift om te werken. Een zelfstandige biografische exercitie had het verslag van Goropius' levensloop mogelijk meer focus gegeven, en beter doen aansluiten bij Van Hals interpretatie van Goropius als taalkundige. Wat nu voorligt betreft een tamelijk disparate verzameling anekdotes, over Goropius en over anderen, en dat ook nog eens deels gebaseerd op achterhaalde secundaire literatuur.

Consistenter en interpretatiever zijn de hoofdstukken *Denkbeelden* en *Nawerking*, waarin Goropius als taalkundige wordt geïnterpreteerd. Dankzij deze focus wint de biografie hier aan scherpte en diepte. Van Hal schrijft met gezag; hij is dan ook de auteur van *Moedertalen en taalmoeders. Het vroegmoderne taalvergelijkende onderzoek in de Lage Landen* (Brussel 2010) en *De tuin der talen. Taalstudie en taalcultuur in de Lage Landen, 1450-1750* (Leuven etc. 2013). Hij leidt zijn Goropiusbiografie krachtig in met de opmerking dat het wetenschapshistorici inmiddels niet meer te doen is om de zestiende-eeuwse taalkunde te meten naar moderne wetenschappelijke maatstaven. Onderzoekers zijn nu geïnteresseerd in 'de manieren waarop "kennis" tot stand komt door de tijden heen' (9).

Om duidelijk te maken hoe dankzij Goropius een vroege taalkunde tot stand kwam neemt Van Hal veel ruimte om de principes van de algemene en vergelijkende taalkunde uit te leggen. Zodoende fungeert de moderne taalkunde in deze biografie als referentiekader bij het interpreteren van Goropius' taalkundige activiteiten. Dat is begrijpelijk, en de cultuurhistoricus leert hiervan veel, maar hij mist ook een en ander. Wat ontbreekt, is uitleg over het zestiende-eeuwse geleerde referentiekader waaraan Goropius' taalkundige activiteiten eveneens getoetst moeten worden. Een breder geïnformeerde cultuurhistorische benadering had antwoorden kunnen geven op vragen als: Wat was het wetenschappelijke zelfbeeld van Goropius? Waarom publiceerde Goropius zijn taalkundige theorieën in een chorografie (een geschiedkundig georiënteerde plaats- of streekbeschrijving)? En wat was de wetenschappelijke en cultuurpolitieke agenda van het chorografische genre waarbinnen Goropius opereerde?

Van Hal noteert dat Goropius zichzelf identificeerde als 'arts, filosoof en (oud)historicus' (96), niet als taalkundige. Hij brengt dit zelfbeeld echter niet in verband met de opzet van *Origines Antwerpianae*. Het is jammer dat de biografie juist bij het geciteerde zelfbeeld de Latijnse contemporaine terminologie niet vermeldt ['(oud)historicus?']. Het is geen kwestie van

slordigheid, want slordig is Van Hal uitdrukkelijk niet. Het is een kwestie van benadering. Ook vragen over het genre waarbinnen Goropius werkte zijn opvallend afwezig in deze biografie. Van Hal doet zelfs geen poging de Latijnse titel van *Origines Antwerpianae* voor ons te vertalen, en aldus voor ons te duiden. Toch lijkt Goropius een archetypische chorograaf te zijn geweest: hij werkte buiten de academische kaders, hij was als leermeester van het chirurgijns-gilde nauw verbonden met het stadsbestuur, hij had de stad verzocht om een aanstelling tot stadsarts én tot schrijver van een stedenlof, en hij bewierookte de historie van zijn woonplaats in een publicatie die hij met een voorwoord opdroeg aan het stadsbestuur. Van Hals gebrek aan belangstelling voor de paratekst valt in dit verband op. Informatie over de inhoud van Goropius' voorwoord blijkt ondergebracht in de paragraaf 'Carrière als Antwerps arts'. Van Hal vertelt niet of er in het stadsarchief al dan niet iets is te vinden over een beloning van stadswege voor de publieke loyaliteitsbetuiging van Goropius (waarschijnlijk niet), zodat we niets lezen over de positieve dan wel negatieve reactie van het stadsbestuur op Goropius' boek en opdracht. Het functioneren van wetenschap in de vroegmoderne samenleving is ook een vraag die wetenschapshistorici van vandaag de dag bezighoudt. Een antwoord op die vraag verschaft inzicht in de motivatie van de auteur en in de premissen van het genre waarin hij werkzaam is, in dit geval de chorografie.

In een chorografie werd de lokale geschiedenis niet alleen beschreven, maar ook geprezen. De ene chorograaf bewees de eerbiedwaardigheid van de plaatselijke historie op basis van archiefonderzoek, de andere op basis van archeologisch onderzoek, Goropius zocht het in het taalkundig onderzoek: het gaat steeds om variaties binnen een patroon. Goropius' chorografische motivatie helpt zijn gedram op het Nederlands als wereldoertaal te verklaren. Taalkunde op zich vormde geen motivatie om te publiceren, de taalkunde als zelfstandige discipline was immers nog niet bedacht, ook niet door Goropius. De motor van zijn etymologische experiment was de stedenlof. Wat heel interessant blijft, hoe terecht Van Hals herwaardering van Goropius' verdiensten als taalkundige pionier ook is, is de onmiskenbaar sceptische reactie van Goropius' tijdgenoten. Zelfs Goropius' uitgever Christoffel Plantijn liet zich sceptisch uit over de *Origines Antwerpianae*. Plantijn drukte het boek toch, omdat hij Goropius een vriendendienst was verschuldigd, en omdat deze uitgever drommels goed begreep dat een buitennissig boek gegarandeerd voor reuring zou zorgen, en dus voor geld in het laatje. Er waren veel meer chorografen actief. Ook die auteurs trachtten de lezer met een of ander bescheidenheidstopos inzake hun zogenaamde 'geneuzel' gunstig te stemmen. Die auteurs lukte dat wél: chorografen genoten doorgaans collegiaal respect in geleerde kringen. Dat was niet het geval bij Goropius: die werd meteen afgerost. Vond men dat Goropius zich met zijn taalkunde buiten het zestiende-eeuwse wetenschappelijke paradigma had geplaatst? Of waren

het Goropius' theoretische gladstrijkerij en redactionele gemakzucht die niet werden gepikt door de tijdgenoten? Misschien is dat stof voor een vervolg op *Brabants arts en taalfanaat*, met Goropius als de anti-held van de humanistische wetenschap en literatuur.

Sandra Langereis, Amsterdam

Jur van Goor, *Jan Pieterszoon Coen (1587-1629). Koopman-koning in Azië* (Amsterdam: Boom, 2015, 575 pp., ISBN 978 94 6102 036 6).

In his own times and ever since, Jan Pieterszoon Coen has been a contentious figure in his native province of Holland and overseas. This Dutch merchant and Governor-general of the Dutch East India Company (VOC) from 1617 onwards, is frequently glorified, but more often reviled and depicted as ruthless, strict, merciless and using excessive violence.

In his recent biography *Jan Pieterszoon Coen (1587-1629). Koopman-koning in Azië*, Jur van Goor goes to great lengths to explain Coen's reputation at home and abroad. Van Goor is nuanced, almost neutral in his judgement, placing Coen's words and deeds in his times. On several occasions the author states that violence was part of Coen's world, it was seen as a business risk, and that his ideas were not peculiar, but broadly adhered to (inter alia 120, 132, 247, 405, 409). In some instances Van Goor's diligence to explain and contextualize every action tends to look like explaining away. However, even while he can barely hide his admiration for Coen, the author always keeps a professional distance.

Despite the controversy about how to judge Coen, the only other biography is from 1934 by H.T. Colenbrander, apart from a biographical essay by Jan and Annie Romein (1938) – all in Dutch. Jur van Goor characterizes Coen as a 'koopman-koning', a merchant-king; in the first place he was a bookkeeper, but he showed leadership qualities and royal pretensions next to that, in line with the double mandate of the VOC as a trade organization with political rights (394-397). Van Goor also uses some surprisingly modern characterizations for Coen, like manager and CFO. Another important feature Van Goor attributes to Coen is his Machiavellian thinking. His Italian apprenticeship and the lessons he may have learned there are brought to the fore. Coen is presented as a man knowing his politics, his philosophy and his rhetoric. This is something not described in the earlier Coen literature.

In his last chapter Van Goor clearly summarizes the varying images of Coen in modern historiography, from a national hero and one of the founders of the Dutch Golden Age, to a historical figure receiving fierce criticism from a mostly left-wing, anti-colonial angle (although this critic did not prevent the Dutch to open a second 'Coen tunnel' in Amsterdam in 2014). Van Goor's own image is that of one of those iron men that form the core of the Dutch Golden Age. In short, Coen's faults do not affect his reputation (513, 516).

This heavy biography, counting over 600 pages, can be discouraging just by its size, and possibly also by the vastness of details and erudition Van Goor displays. According to Van Goor, Coen can be distinguished from his background only from 1614 onwards (152), the year he wrote his *Discovers*, in which he set out his scheme for what would become the VOC-empire. All the source material about Coen before this time does not even fill one page of text. Van Goor, however, succeeds in expanding this to almost 150 pages of his book. He uses many other sources to sketch the context of Coen's home town Hoorn, his family, his religion and especially his apprenticeship in Rome. Van Goor's assumptions are plausible, although he is sometimes dangerously close in elevating assumptions to facts in the next paragraph. Reading a few chapters after another, the first part of the book is irritatingly full of repetitions; some people and events are introduced several times, even using the same adjectives or expressions. This is much less the case in the later parts of the book, where Van Goor meticulously follows Coen's steps in the Indonesian Archipelago, without losing sight of the international context, especially the relations of the Dutch with the Spanish, the Portuguese, and the English. It is insightful to see how European developments and decisions influenced (military) politics in Asia, but also that the East had its own rules, dynamics and balance of power. In our simultaneous world, we should not forget that in Early Modern times distance meant time.

Van Goor tells a chronological story, only making an exception for Coen's submission of the Banda Islands in 1621. This in hindsight most controversial action of Coen, including the murder of over 10,000 Bandanese, is only discussed in chapter 13, after Coen already sailed back to Europe (in 1623) in chapter 12. Some of the remarks in chapter 13 seem to stress the exceptionality of the case, for example that only this time did Coen go ashore with his army, and that this was the only instance he permitted his soldiers to burn and destroy cities, houses and boats (445, 453). All this contributes to Van Goor's presentation of the Banda-massacre as peculiar, not really fitting in Coen's biography.

The longevity and abundance of details in the first part should not withhold interested people in and outside academia from reading this book. A strict editor might have been able to shorten and sharpen the text in some places, however, for the greater part there really is this much to tell. Firstly the importance of the Dutch role in East-Asia – for Dutch and for world history – and the sometimes heated controversy about Jan Pieterszoon Coen, justify a detailed account. A second justification for the extensiveness lies in the availability of sources. Coen has written far more than most of his predecessors or successors as Governor-general. He reformed the Dutch administration in the East, kept double entry accounts, drafted instructions and wrote dozens of letters to the Heeren XVII in his homeland. Coen carefully reported what happened, and asked for more money, more people – especially decent women – to inhabit Batavia, more ships and other resources over and

over again. Adding to that, there is Van Goor's impressive knowledge and mastery of the sources, not just regarding the lengthy VOC-archives, also Spanish, Portuguese, English and even some indigenous texts are to be found in his footnotes. This book reflects a lifelong research experience.

Van Goor's book will not prevent further discussions and controversy about Coen or the Dutch in Asia in general. However, with this book and the sources Van Goor has uncovered, presented and contextualized, discussants will be much better informed. Notwithstanding the very Dutch perspective, the global dimensions of this story also deserve to be outlined in an (abridged) English version for an international public.

Djoeke van Netten, University of Amsterdam

David Henley and Henk Schulte Nordholt (eds.), ***Environment, Trade and Society in Southeast Asia: A Longue Durée Perspective*** (Leiden: Brill, 2015, 262 pp., ISBN 978900428841).

The *longue durée* is back in fashion. The thought-provoking and much debated *History Manifesto* by Jo Guldi and David Armitage (Cambridge University Press 2014), for example, commends the return to analysis over the long-term, as propagated by the famous French historian Fernand Braudel. The volume under review, published in honour of the leading environmental historian of Indonesia, Peter Boomgaard, also hails the *longue durée*, and every author in this book refers explicitly to either Braudel or the long-term. Are such efforts worthwhile? Does the *longue durée* offer new insights that might otherwise have been overlooked?

Some of the advantages of the *longue durée* are clear from the start. Analysing deforestation in the Philippines over the long-term, Greg Bankoff is able to demonstrate the exceptional rate at which forests were depleted between 1950 and 1987, even though humans exerted profound influence in the forests from early on. William Clarence-Smith shows the difficulties which colonial powers encountered time and again when they tried to breed imported, larger horses in Southeast Asia, as only the smaller horses that had lived in the area for centuries, probably the descendants of Tibetan ponies, were able to adapt to tropical conditions. There are also political continuities: informal networks with a high degree of patronage and clientelism dominated Indonesian politics in the past and still endure in the present day, enabling Henk Schulte Nordholt to explain the fragmented nature of citizenship in that country.

Braudel's concept of the *longue durée* also paid particular attention to geography and the environment. In this field, Jan Wisseman Christie describes how the highly fertile soil of Mataram enabled early state formation in the first millennium CE; this despite breaks in development because of volcanic eruptions that impacted the coalition between politics and religion, leading to a new syncretic Hindu-Buddhist belief system and a shift of the core political region from Central Java to the East. In a similar vein, Anthony Reid argues that recurrent tsunamis and earthquakes made Indonesian and Philippine port-cities vulnerable, leading to rather low degrees of population growth before the nineteenth century, among other things. Low fertility rates were another cause of stagnating demographics in the Philippines, as examined by Linda Newson, due to the high cost of the dowry system that encouraged people to postpone marriage; the practice

of penis piercing, which was said to increase status but resulted in couples having less sex; and the high rates of abortion and infanticide, due to the wish to avoid having too many children and dividing up the family heritage, thereby condemning one's descendants to poverty. The *longue durée* also plays a helpful role in the contribution by Heather Sutherland, in which she analyses the rate of population growth in Makassar, a major regional hub on the island of Celebes that turned into a true cosmopolitan port in the decades before the arrival of the Dutch. Remarkably, Makassar did not experience massive de-urbanization after the establishment of VOC rule, a finding that overturns previously held scholarly opinion, which had been based on a misinterpretation of the sources.

Jean Gelman Taylor shows how European domination facilitated the global exchange of information through visual resources such as paintings, prints and photographs, enabling the world to become more familiar with Southeast Asia over the course of the last three centuries. The scope of the *longue durée* is even more impressive in Raquel Reyes' contribution. Whereas Europeans started to gather *naturalia* for scientific information from Southeast Asia in the seventeenth and eighteenth centuries, much less known is the fact that the Chinese preceded the Dutch and other collectors in this regard, with the result that pearls, coral, birds with brilliant feathers, aromatic woods, resins, ivory and rhino horn were already being transported over large distances from the third century BCE onwards. This finding connects well to the contribution by Kwee Hui Kian on the long-term dominance of the Chinese in inter-insular trade, which cannot be put down simply to the readiness of Chinese traders to integrate in local society and marry local women, or the strength of their networks and social capital, since in these respects they did not differ significantly from other ethnic traders. Factors that were significant, however, were the use of small coins minted by local Chinese merchants, which proved extremely handy for trade; the favors bestowed by colonial powers on the Chinese as trade intermediaries, in particular after violent clashes with the local population; and last but certainly not least, growing demand in China itself for bulk products. These findings, in turn, link well to the debate on Anthony Reid's thesis on the Asian 'Age of Commerce', coinciding roughly with the period from 1450 to 1680. David Henley discusses the poor quantitative evidence for this 'Age', pointing to the much more substantial growth in trade volume in the nineteenth century, along with the opening up of Southeast Asia to global trade well before the arrival of the Europeans.

Returning to the question posed at the beginning: does the *longue durée* 'work' in this volume? The answer must be a definitive 'yes'. Taking account of the long-term opens up the analysis to new viewpoints, something that might have been much more difficult to achieve by taking a short-term perspective. At the same time, however, much of the present analysis of this volume relies on existing research that is based on in-depth studies with a shorter time

span. Obviously, both are needed. Since the *longue durée* is neglected all too often, this volume restores the balance between the short term and long-term in a positive way.

Marjolein 't Hart, Huygens Instituut voor Nederlandse
Geschiedenis/vu Amsterdam

Rick Honings, Lotte Jensen en Olga van Marion (eds.), *Schokkende boeken!* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2014, 336 pp., ISBN 978 90 8704 457 2).

De themabundel *Schokkende boeken!* bevat 32 bijdragen waarin telkens een werk uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis wordt besproken dat op de een of andere manier het predicaat ‘schokkend’ krijgt. In hun inleiding op de bundel definiëren de samenstellers Rick Honings en Lotte Jensen een schokkend boek kortweg als ‘een werk dat bepaalde grenzen overschrijdt’. Het kan daarbij om ‘morele, juridische of esthetische’ grenzen gaan ‘die in een bepaalde samenleving courant zijn’ (10). Te denken valt aan boeken die in hun tijd voor beroering zorgden vanwege een onzedelijke of godslasterlijke inhoud, aan werken die als ideologisch verdacht of zelfs als staatsgevaarlijk gebrandmerkt werden, of aan vernieuwende literatuur die met radicale vormexperimenten of het doorbreken van genreconventies esthetische verwarring zaaide.

De artikelen zijn onderverdeeld over drie thema’s, ‘Lichaam’, ‘Geest’ en ‘Vorm’, die niet helemaal overlappen met de drie soorten grenzen die een schokkend boek kan overschrijden. De esthetische grens correspondeert grotendeels met het thema ‘Vorm’, maar de in moreel of juridisch opzicht grensoverschrijdende werken vinden we zowel terug binnen de categorie ‘Lichaam’ als onder ‘Geest’. Een positief aspect van deze verdeling is dat de chronologie een paar keer doorbroken wordt. Binnen de categorieën zijn de besproken werken weliswaar chronologisch geordend, maar door deze thematische driedeling staan niet langer alle middeleeuwse werken bij elkaar aan het begin en alle moderne werken aan het eind. Dat zorgt voor een prettige afwisseling van historische periodes en contexten.

Een valkuil van dergelijke bundels die een specifiek type literatuur behandelen is dat de definitie enorm wordt opgerekt om maar zoveel mogelijk bijdragen van diverse pluimage te kunnen incorporeren. Die valkuil hebben de samenstellers van deze bundel niet helemaal weten te omzeilen. Een criterium dat in de inleiding wordt aangebracht maar in de uitwerking niet consequent wordt gehandhaafd, is dat het werken betreft ‘die in hun tijd als schokkend werden ervaren, en dat soms nog steeds zijn’ (10). Het woord ‘ervaren’ is hier van belang, want het situeert de *shock value* van een literair werk terecht in het effect dat het uitoefent of uitoefende op een groep geïntendeerde lezers of in het bredere maatschappelijke debat. Een literair werk kan in principe nooit louter op basis van intrinsieke kenmerken als ‘schokkend’ worden gelabeld, er zijn altijd ook additionele gegevens nodig die aantonen dat het betreffende werk een dermate grote impact of geruchtmakende uitwerking heeft gehad die de conclusie rechtvaardigt

dat het een schok teweegbracht. De brede definitie dat schokkende boeken alle boeken zijn die een bepaalde grens overschrijden, laat al zien dat deze bundel veel ruimte laat voor vrijere uitwerkingen van het thema. Sommige auteurs gaan daarin erg ver. Zo laat Jaap Grave in zijn artikel over *De verboden tuin* (1986) van Wessel te Gussinklo zien hoe het hoofdpersonage de gebeurtenissen die hem overkomen als schokkend ervaart, wat natuurlijk nog niets zegt over het al dan niet choquerende karakter van de roman. Een mispeer van een andere orde is de bijdrage van de journaliste Elsbeth ETTY, die de casus van de nationaalsocialistische en virulent antisemitische dichter George Kettmann aangrijpt om diens rabiate gescheld in de jaren dertig van de vorige eeuw op het Comité van Waakzaamheid van Menno ter Braak op één lijn te stellen met hedendaagse kritiek op de negatieve effecten van het politiekcorrecte paradigma.

Sven Vitse noemt *Tongkat* (1999) van Peter Verhelst ‘een provocerend en misschien zelfs schokkend boek’ (280). Die aarzeling is het gevolg van een te tekstgerichte benadering. De receptie van de roman wordt grotendeels buiten beschouwing gelaten in zijn stuk, zodat we over het eventuele schokeffect van Verhelsts provocaties inderdaad geen conclusies kunnen trekken. De beste bijdragen in de bundel zijn dan ook die waarin een gecontextualiseerde inventarisatie van de potentieel grensoverschrijdende kenmerken van een werk gecombineerd wordt met een literatuurhistorische beschrijving en analyse van de schok die het teweegbracht. Helmer Helmers bijvoorbeeld doet dat voorbeeldig in zijn bijdrage over *De Betoverde Weereld* (1691) van Balthasar Bekker, ‘zonder twijfel [...] het schokkendste boek dat ooit in de Republiek is verschenen’ (131). Helmers schetst kort de historische context, laat zien welke plaats Bekker hierin innam, en bespreekt vervolgens de reuring die zijn boek veroorzaakte aan de hand van zowel tekstspecifieke als institutionele en maatschappelijke factoren.

Nu moet gezegd worden dat auteurs die een ouder werk behandelen het wel iets makkelijker hebben gehad dan zij die een hedendaags werk bespreken. Interessant is namelijk dat veel van de bediscussieerde werken van meer recente datum bij nader inzien helemaal niet zo schokkend blijken te zijn. *Bezorgde ouders* (1988) van Gerard Reve, *Gstaad 95-98* (2002) van Marek van der Jagt (Arnon Grunberg), *Het grote baggerboek* (2004) van Ilja Leonard Pfeijffer, *De maagd Marino* (2010) van Yves Petry, ze staan stuk voor stuk bol van xenofobe uitspraken, perverse erotiek, morbide gruwelen of vulgair taalgebruik – of een combinatie van al deze elementen –, maar ze brachten nauwelijks een rimpeling teweeg in de literaire wereld of in het publieke debat, laat staan een schokeffect.

Sommige auteurs hebben in hun bijdrage dan ook voor een tegendraadse aanpak gekozen en stellen de vraag waarom een werk dat qua vorm of thematiek bij uitstek in aanmerking lijkt te komen om als een schokkend te boek te worden ervaren, in de praktijk niet of nauwelijks die uitwerking blijkt te hebben gehad. Edwin Praat en Jos Joosten volgen

bijvoorbeeld deze lijn in hun artikelen over respectievelijk Reve en Pfeijffer. Zij vinden een verklaring in gewenning en in de veranderde tijdgeest, maar ook in wat Joosten de ‘totale autonomie’ van het literaire veld noemt: ‘In de literaire tekst mag, wat in geen enkele andere tekstvorm mag’ (287). Een meer pessimistische uitleg is dat het uitblijven van een schokeffect ook als een ‘symptoom van maatschappelijke desinteresse voor wat er in de literatuur gaande is’ kan worden beschouwd: ‘Het is in het beste geval virtuoos, maar je ligt er niet wakker van’ (287).

Het laatste besproken werk, *De vrouw die de honden eten gaf* (2014) van Kristien Hemmerechts, kan wel met recht een schokkend boek worden genoemd, gezien de ophef die in Vlaanderen ontstond over deze roman waarin een poging wordt gedaan te begrijpen wat er zich in het hoofd van Michelle Martin, de vrouw van Marc Dutroux, heeft afgespeeld. In de inleiding verklaren de samenstellers het rumoer uit het feit dat Hemmerechts zich weer ronduit geëngageerd heeft durven tonen. Uit het betreffende stuk, van de hand van Stine Jensen, blijkt echter dat de provocerende publieke manifestaties van Hemmerechts – ze liet zich als Martin afbeelden op de cover van *Humo* – als schokkender werden ervaren dan de roman zelf. In dit rellerige tijdsgewricht lijken schokkende boeken dan ook vervangen door schokkende schrijvers, zoals ook de meest controversiële auteur van dit moment, A. H. J. Dautzenberg, bewijst: niet zijn literaire werken zorgen voor de meeste commotie maar zijn buitenliteraire strapatsen, zoals zijn lidmaatschap van pedofielenvereniging Martijn. Er staan ons de komende jaren nog veel schokkende boeken te wachten, concluderen de samenstellers. Ik zou eerder zeggen: nog veel choquerende schrijversfiguren.

Marc van Zoggel, Huygens ING (KNAW)

Hans Hulshof, Erik Kwakernaak en Frans Wilhelm, ***Geschiedenis van het talenonderwijs in Nederland. Onderwijs in de moderne talen van 1500 tot heden*** (Groningen: Passage, 2015, 468 pp., ISBN 978 90 5452 315 4).

Het bestuderen van ‘The Black Box of Schooling’ (een term gemunt door Lacey in 1970, in zijn werk *Hightown Grammar*, en recentelijk uitgewerkt door Braster, Grosvenor en Del Mar del Pozo Andrés in de bundel *The Black Box of Schooling*, 2011) is een van de uitdagingen waarvoor een onderzoeker van de onderwijsgeschiedenis zich gesteld ziet. Door na te gaan hoe de ontwikkeling van een bepaald schoolvak is verlopen, kan een glimp worden opgevangen van de inhoud van die ‘Black Box’. Zo kan inzicht worden verkregen in de dynamiek (of continuïteit) van de onderwijspraktijk die schuilging achter onderwijswetgeving en discussies over het onderwijs. *Geschiedenis van het talenonderwijs in Nederland* past in deze traditie.

Over verschillende schoolvakken zijn reeds studies voorhanden. Zo verschenen in 2012 twee proefschriften, de een over de geschiedenis van het economieonderwijs (*Anderhalve eeuw economieonderwijs in Nederland, 1863-2012* van G.F. Gorter), de ander over de geschiedenis van het vak geschiedenis (*Heimwee naar het heden. Betrokkenheid en distantie in het Nederlandse geschiedenisonderwijs (1945-1985)* van A. Albicher). Over de geschiedenis van het wiskundeonderwijs publiceerde H.J. Smid in 1999 *Een onbekookte nieuwigheid? Invoering, omvang en betekenis van het wiskundeonderwijs op de Franse en Latijnse scholen 1815-1863*. Ook over de geschiedenis van het onderricht in de talen verscheen al het nodige. Zo kwam in 2011 onder redactie van J. Daniels, E. Kwakernaak en A. Hoeflaak de bundel *Honderd jaar levende talen (1911-2011)* uit en publiceerde A.J. van Essen verschillende verhandelingen over de geschiedenis van het vreemdetalenonderwijs.

De *Geschiedenis van het talenonderwijs in Nederland* onderscheidt zich van voornoemde voorbeelden door de lange periode die het bestrijkt, namelijk een periode van maar liefst 515 jaar. Het kan daarom met recht een overzichtswerk worden genoemd. De auteurs leggen de periode uiteen in vijf episoden: 1500-1800; 1800-1860; 1860-1920; 1920-1970 en 1970-heden. Elke episode heeft een eigen hoofdstuk toebedeeld gekregen, opgezet volgens een vast stramien. De auteurs schetsen eerst de maatschappelijke context, met daarin aandacht voor politieke, economische, sociale en culturele ontwikkelingen, en bespreken het onderwijsstelsel zoals die in wetgeving en praktijk bestond. Daarna komt de educatieve context aan bod, wederom volgens een vast stramien. Eerst zetten de auteurs het pedagogisch-didactische kader uiteen,

met aandacht voor de pedagogische en didactische ideeën uit de betreffende periode. Daarna komt het taalonderwijsaanbod aan bod, waarin we bijvoorbeeld lezen dat het schoolvak Nederlands, als drager van een algemeen-christelijk nationaal bewustzijn, in de negentiende eeuw bedoeld was om een bijdrage te leveren aan het ontstaan van Nederland als eenheidsstaat en hoe het Frans plaats moest maken voor het Engels. Vervolgens komen de onderwijsgeevenden in beeld. Onder het in ieder hoofdstuk opgenomen kopje ‘taalleraren’ lezen we vooral over de maatschappelijke positie van docenten en de ontwikkeling van de lerarenopleidingen. Daarna volgt steeds een meer uitgebreide bespreking van het moedertaalonderwijs en het vreemdetalenonderwijs. Hierin schetsen de auteurs de vertaling van algemene pedagogische en didactische opvattingen naar opvattingen over doelstellingen en didactiek van het talenonderwijs, al dan niet vastgelegd in leerboeken.

Aanvankelijk richtte het moedertaalonderwijs zich op leren lezen en schrijven, later uitgebreid met redekundig ontleden als verstandsoefening en als basis voor het stijlonderwijs en er kwam een steeds prominentere rol voor burgerschapsvorming. In 1863 kreeg moedertaalonderwijs de positie van een zelfstandig schoolvak in het voortgezet onderwijs, ingevuld volgens het literair-grammaticale paradigma. Maar gedurende de twintigste eeuw leidden aandacht voor de beleving van taalgebruik, bezinning op de maatschappelijke relevantie van het vak, oog voor de communicatieve en emancipatoire functie van het moedertaalonderwijs, en het centraal stellen van de vraag naar nut en noodzaak van het geleerde tot verschillende paradigmawisselingen (374-377; 410-412). In de ontwikkeling van het vreemdetalenonderwijs zien we vooral bewegingen tussen een meer ‘natuurlijke’ didactiek, waarbij het leren op communicatie gericht was, tegenover een meer ‘kunstmatige’ aanpak, waarbij leerlingen systematisch taalregels leerden (414).

Deze studie laat zien dat onderwijs voortdurend in beweging is, al veranderen praktijken trager dan de ideeën erover. De strijd over vormingsidealen die zich, zo leren we, steeds laat begrijpen als een strijd om vernieuwing en weerstand daartegen, beweegt zich rond telkens terugkerende vragen. Gaat het in het onderwijs nu vooral om cultuuroverdracht, maatschappelijke vorming of persoonlijke ontplooiing? Welke rol moet de vakwetenschap vervullen bij het vormgeven van een schoolvak? Vergeten we niet te kijken naar de uitvoerbaarheid van onderwijsplannen in de dagelijkse onderwijspraktijk? Door deze steeds terugkerende en daarmee ook actuele vragen is het boek voor verschillende doelgroepen interessant. Dit wordt versterkt door de strakke opbouw waarin per tijdvak een aantal thema’s wordt behandeld. Hierdoor laat het werk zich op verschillende manieren lezen en het maakt het bovendien toegankelijk, wat gezien de omvang van het werk een belangrijke kwaliteit is.

Dit boek is van belang voor academici die zich bezighouden met onderzoek naar (de geschiedenis van) het onderwijs en taal, maar ook voor

beleidsmakers, curriculumontwikkelaars en (aankomende) leraren. Wanneer we de studie plaatsen tegen de achtergrond van de actuele maatschappelijke discussie over het curriculum van het funderend onderwijs, blijkt haar relevantie. Het Platform 2032 stelt in haar onlangs uitgekomen rapport *Ons Onderwijs 2032* dat het onderwijs evenwichtiger tegemoet moet komen aan haar drie doelen: kennisontwikkeling, persoonsvorming en maatschappelijke toerusting, om zo beter uitgerust te zijn voor de toekomstige samenleving. De teneur is dat feitenkennis in het huidige onderwijs een te sterke nadruk krijgt en dat meer aandacht moeten komen voor praktische vaardigheden. *Geschiedenis van het talenonderwijs* plaatst deze positie in een historisch perspectief en maakt daardoor een beter begrip van de stellingname mogelijk en leidt tot meer inzicht in de discussie daarover. Bovendien laat de studie zich lezen als een pleidooi voor bescheidenheid bij curriculumontwikkelaars. Leraren waaien niet met alle winden mee en geven onderwijs inhoud vanuit een eigen, aan plaats en tijd gebonden, overtuiging.

Hilda T.A. Amsing, Rijksuniversiteit Groningen

Ad Knotter e.a. (eds.), *Limburg. Een geschiedenis I: tot 1500; Limburg. Een geschiedenis II: 1500-1800; Limburg. Een geschiedenis III: vanaf 1800* (Maastricht: Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 2015, 595 pp. (I), 432 pp. (II), 527 pp. (III), ISBN 978 90 819602 2 9).

A cursory look at a map of the Netherlands will show a narrow piece of land in the south-eastern part of the country, squeezed in between Belgium and Germany – the Dutch province of Limburg. Its position alone suggests a fascinating history. This is emphasised by the fact that this province is an amalgamation of a dozen territories resulting from the 1815 Vienna conferences, but as early as 1064 a ‘Comes Udo de Lemborc’, Count Udo of Limburg, held authority in some of these areas in name of Henry IV, the Holy Roman Emperor and King of Germany. This is an extremely interesting region at the crossroads of European history. The emergence and development of this province has now been documented and discussed in three volumes, some 1.500 pages, richly illustrated with maps, graphs, reproductions and photographs.

45 specialists were invited to write chapters on a particular aspect of the history of the territory that now forms this Dutch province. Among these authors we find some very well-known authorities and also a number of younger scholars. The oldest was born in 1936, the youngest 47 years later. The editorial board organised a broad scope of topics, ranging from the landscape, archaeology, Romans, churches and cults, medieval and modern arts, education and manuscripts, urbanisation and urban life, crafts, guilds and trades, mining, industrial relations, village life and the green revolution, science, historical demography, migration, etc. Some of these topics have received a lot of scholarly attention in recent years, others are far less researched. Some contributions present a lot of original material, while others evaluate existing knowledge. The volumes cover a long period from Palaeolithic times to the Maastricht treaty of the late twentieth century and beyond. It is clear: the contributions to these volumes are diverse.

The Dutch province of Limburg is an artificially constructed region dating from the nineteenth century. This means it is a territory without a long history or standing identity. This is a border region, as Knotter, the first editor, states in the introduction; it is part of the Rhine-Meuse area, and it underwent a lot of territorial changes that resulted in these lands being split and combined. Throughout the ages the region was under the influence of a multitude of cultural styles and several political and economic powers. One thing that emerges from these volumes is the changeability of

regional identity. Although the phenomenon is not explicitly addressed in these books, this history of Limburg is a perfect prism to show the ‘thin’ and ‘thick’ regional identities– the institutionalised, old characteristics that were transferred over several generations, and the newly added or created qualities and traditions that replaced or transformed older identities, as a consequence of changes that followed new rulers in these territories (see Kees Terlouw, ‘Rescaling Regional Identities: Communicating Thick and Thin Regional Identities’, *Studies in Ethnicity and Nationalism* 9 (2009) 452-464).

The volumes have an introductory chapter, but not a concluding one. The introduction addresses the historiography regarding this province and presents an overview of earlier answers to the question how Limburg’s history relates to the general Dutch history. For older generations of historians this was an important problem that needed to be solved. This book is different, as it conceptualises the pre-nineteenth century history of Limburg as the history of a territory and not necessary as Dutch. This in itself is a refreshing thought, but there is no central thesis or idea postulated to operationalise it. As a consequence, there are several approaches pursued throughout the books, a conceptual freedom that has resulted in some intriguing paradoxes and interesting new questions.

In all volumes the authors report on the diverse territorial and political configurations that provided frameworks for the rule of law, taxation and social-cultural life at different moments. The region was controlled in parts by different institutions, mostly bishops, princes, dukes and monasteries. The control over the southern territories was continuously contested. These areas were too fertile, too productive and too rich not to be disputed. Often new rulers reorganised administrative structures to ascertain a more efficient performance of authority. In the High Middle Ages and Early Modern times the region shifted from an orientation on the German Empire to the House of Valois-Burgundy and their Habsburg heirs and competitors, like the Dukes of Guelders, Gulik and the rebellious Dutch Provinces in the late sixteenth century. It resulted in warfare, urbanisation and new forms of governance. The chapters on this period show the striking contrast between the continuity in economic, social and cultural development, and the dramatic political and institutional changes. The new borders did not stop people to move around freely: until the middle of the nineteenth century and even later people sought their incomes across borders. It would be interesting to further examine this relative autonomous development of the society at one hand and the state-formation process at the other.

Several authors discuss the implications of the territorial diversity for the social, cultural and religious developments. There is continuity in cross-border contacts and relations between individuals, lay and clerical organisations from the moment these borders were created. Compared to this, the influence of transnational developments like the Counter-Reformation in the seventeenth and eighteenth centuries, the grass-root devotionalisation

of the nineteenth century and rising social tensions in the mining regions during the industrialisation was more temporary. These transnational developments were introduced and mediated by local or regional elites that saw new chances. They acted as transmitters of new ideas, styles, and products. The result was a hierarchical and religious frontier society, joining closely the social and cultural domains in Limburg with developments in nearby Germany and Belgium. In this climate Catholicism dominated most of the cultural and scientific activities from the nineteenth century onwards. Catholicism institutionalised in a social and cultural homogeneous society, which on the Dutch level served as part of the Catholic pillar. However, as integration in the Netherlands continued, this uniformity and dominance became challenged and effectively ‘pillarised’ after World War II. With this soft segmentation of society in Limburg, the province was, also in a social and cultural sense, a full part of the Netherlands.

These volumes situate the history of the Dutch province of Limburg in a spatial continuum. Its development is presented not so much as being connected with the general Dutch history; on the contrary, it seems much more part of the history of Northwestern Europe. The diversity in the province’s territorial heritage had a long-lasting influence. In the nineteenth century the Belgian and German borders slowly obtained more social and cultural significance, simultaneously the influence of Dutch culture rose with newspapers, general elections, radio, television and modernisation. This economic and cultural unification process seemed to reach its climax in the middle of the twentieth century, just before the European integration and the globalisation started its influence. How this new era affected and will affect Limburg and its ‘thick’ and ‘thin’ regional identities is not touched upon in these volumes, but could be an appropriate starting point for a new project. That such a project will start within a few years is very likely. Regional history in Limburg is flourishing.

Maarten Duijvendak, University of Groningen

Jan Machielsen, *Martin Delrio: Demonology and Scholarship in the Counter-Reformation* (PhD University of Oxford 2011; British Academy Postdoctoral Fellowship Monographs; Oxford: Oxford University Press, 2015, x + 441 pp., ISBN 978 0 19 726580 2).

Jan Machielsen has pushed disenchantment to the extreme. The subject of his book is Martin Delrio SJ (1551-1608), a prominent demonologist of the late sixteenth century, born from Spanish parents in Flanders. At least since the appearance of Stuart Clark's *Thinking with Demons* (1997), we are aware that understanding the occurrence of demons and witches in early modern thought requires a sophisticated grasp of the interlocking discursive modes of theology, natural philosophy and medicine of the period. The cliché of women being the victims of mass hysteria, brutally tortured and unjustly convicted by male judicial officials, does little to foster insight in the subtle speculations of scholars such as Jean Bodin (1530-1596) and Reginald Scot (1538-1599). Rather than the instigators of evil malpractice, they were theoreticians who employed the vocabulary of witchcraft for various intellectual purposes.

Machielsen takes this sobering view one step further. Delrio's *Disquisitionum magicarum libri sex* (1599-1600), on witchcraft and superstition, enjoyed considerable success throughout the early modern period. Its print history in fact eclipsed the dissemination of more widely known works such as Heinrich Kramer's *Malleus maleficarum* (1487) and Bodin's *Démonomanie* (1580). Machielsen reads Delrio's book on witchcraft entirely as an expression of the Jesuit's pursuit of recognition among fellow humanist scholars. It was Delrio's instrument of 'self-fashioning', a term Machielsen uses repeatedly (e.g. 17, 211) without losing himself in potentially distracting methodological discussions. Demonology served Delrio to show off his skills as a textual scholar. To substantiate that point, Machielsen has devoted a mere quarter of the book to Delrio's demonological output. The rest of the book discusses Delrio's other philological projects (as well as his biography). The Jesuit figures as a classical scholar, editing Senecan tragedy, and as a theologian, engaging with biblical exegesis, patristics and church history. Especially Delrio's work on Seneca receives ample treatment. As Machielsen puts it, '(t)he risk, of course, is that the present volume takes on the appearance of a sandwich: demonological filling squeezed between two sections of dry bread' (19). At no point during the reading of the book, a sandwich came to mind. But the implicit warning does touch upon the legitimate question whether this procedure results in the most arresting setting for the monographic study of an early modern demonologist.

The first part of the book treats Delrio's life story. Rather than biographical, these chapters are thematic in structure, subsuming episodes of Delrio's life under a succession of 'identities'. Machielsen treats Delrio's brief administrative career in the Southern Netherlands during the chaotic years following the Sack of Antwerp as a traumatic experience, which stimulated his decision to abandon secular life and champion the cause of religion. His entry into the Society of Jesus forced him to learn to negotiate the hierarchical relations within the order, operating in all circumstances under the veil of obedience. He mastered this skill successfully enough to become an admired academic, teaching in Leuven, Valladolid and Salamanca. In that capacity he developed a friendship with Justus Lipsius – even if the concept of 'friendship' had peculiar connotations in this context, being more instrumental to the friends' public interests than we would nowadays care to acknowledge. Both Lipsius and Delrio stood to gain by their friendship: Lipsius saw the credibility of his reconversion to Catholicism boosted, while Delrio could bask in the glory of the preeminent humanist of the period.

The second part of the book turns to Delrio the classical scholar. Machielsen discusses the slightly delicate issue of a member of the Counter Reformation vanguard exerting himself in editing and commenting a pagan author. On the one hand the Jesuit educational system incorporated enough of the humanist culture to allow one of their members to embark on such a project. On the other hand a careful comparison of Delrio's juvenile work (*Adversaria*), and the results of his study after entry into the Society (*Syntagma*), reveals how he subtly reworked the project to conform to Counter Reformation strictures. Machielsen then goes on to examine a succession of philological themes: Delrio's discussion of the identity of the author of the Senecan tragedies, a complex philological issue still contested today; Delrio's method of emending source texts, always based on manuscript evidence, never on conjecture, which after all resembled the diabolic act of divination; and Delrio's consideration of the historicity of the content of the tragedies he edited. The issue of the historicity of Medea, in fact, serves as a bridge to the topic most people would want to pick up a biography of Delrio for: his demonological ideas.

The third part of the book starts with the context which made Delrio write a book on witchcraft: certainly no judicial responsibilities, but rather an urge to participate in one of the most acute – and hence fashionable – discussions of the day. The author of the *Disquisitiones* was not only topical in his choice of subject matter, but also in his methodology. In line with some of the major projects of the Counter Reformation – the theology of Mechior Cano organised around biblical commonplaces, Cesare Baronio's monumental history of the church based on source fragments – Delrio also established demonology as a textual discipline. Machielsen shows how, even if the Jesuit loosely employed thomistic categories for his taxonomy of demonic interventions, the foundation of his work were historical examples rather

than the logical deductions of scholasticism. The resulting pastiche of ancient and modern sources – quite typical of late humanist scholarship, one should add – procured him his reputation as an expert in the science of witchcraft. But, as Machielsen shows, the moment Delrio was called upon to put his expertise to use, his demonology turned out to be impracticable. It found no application in actual cases of witchcraft suspects. In the end, according to Machielsen, this would turn out to be an asset rather than a disadvantage. In subsequent decades, his ‘disembodied’ demonology would appeal to new generations, who may have rejected the judicial abuses of witch persecution, but who were eager to continue demonological speculations.

In the final chapters Machielsen turns to Delrio’s theological endeavours. Delrio tried his hand at biblical exegesis, composing Marian homilies and commenting the Song of Songs – both projects requiring poetic skills and belonging to confessionally contested territory. He also engaged in the mud-slinging which was typical of early modern scholarship: the question of the historicity of pseudo-Dionysius was occasion for him and Joseph Justus Scaliger, the star of the Protestant university of Leiden, to vilify each other publicly for a protracted period of time. Again, in his theological work as much as in his classical scholarship and his demonology, Delrio tried his hand at the most recent developments, showcasing his skills as a philologist and a historian.

In this admirable study, there is one thing which remains unsatisfying. Machielsen seems to have struggled to recover a consistent pattern in Delrio’s scholarly output, even if he protests in the introduction that we should not try to impose a single motive on the actions of humans of the past. It is the ‘self-fashioning’ of a late-humanist scholar which shapes Machielsen’s interpretative framework. In the case of Delrio, this required a balancing act between the dynamics of international philological scholarship, Jesuit loyalty and Counter Reformation piety. Yet it would seem that more could have been made of the specific mould in which Delrio fashioned himself.

In the first part Machielsen produces the compelling image of an ambitious magistrate whose career was frustrated because of the political vicissitudes ensuing from the Reformation. In response Delrio staged himself as a partisan in an all-encompassing war of the faithful against the heretics. The scholarly career which Machielsen subsequently traces, does reflect a progression from the secular studies of Delrio’s youth (the pagan Seneca), through the intermediary stage of demonology, to the lofty heights of theological subject matter. Nevertheless, if the cause of the Church of Rome came to occupy such a central place in the image which Delrio cast of himself and the world around him, it might be expected that in his demonological work as well as in his theological studies his self-fashioning would have been conditioned by the interests of the sacred cause he served – more so than emerges from the present volume. While Machielsen shows us much of the intricacies of the scholarly world in which Delrio manoeuvred, the

confessional struggle in which he participated fades into the background. Only in the last chapter, when Scaliger enters the fray, do the confessional implications of scholarship move centre stage. More in general, the emphasis Machielsen puts on Delrio's textual methods runs the risk of swamping the specificity of the Jesuit's otherworldly interests in the intricacies of philological craftsmanship.

Apart from this reservation, the book is undeniably a great achievement, dense with facts and rigorously structured. Machielsen's erudition is apparent in the ease with which he discusses anything from the disentanglement of the ancient authors named Seneca to the medieval epistemology of superstition – and it shows in the exuberant footnotes. The book is to be commended to everyone interested in demonology, the history of the Jesuits, the Counter Reformation, and scholarship in the transitional period from the Renaissance to the Scientific Revolution.

Jetze Touber, Utrecht University

Johan Otten, *Duivelskwartier: 1595. Heksen, heren en de dood in het vuur* (Nijmegen: Vantilt, 2015, 438 pp., ISBN 978 90 6004 244 7).

What is perhaps most striking about the witch-hunt that engulfed Peelland, a territory in the north-east of the Duchy of Brabant in 1595, is how ‘ordinary’ it was. Ordinary is a word I use advisedly. The witch-hunt of Peelland was ordinary not because witch-hunts were a regular occurrence there as they were in parts of Germany. It also was not ordinary in the strict sense of the word; Johan Otten’s gripping account is filled with pathos and suspense. One cannot help but feel for the twenty-three tormented women – and the casualties were all women – who died horrible deaths. The witch-hunt was ‘ordinary’ only in the sense that it shares striking similarities with large-scale witch-hunts elsewhere.

For starters, the witch-hunt began, as quite a number did, with an attention-seeking child. Twelve-year old Heylken Brycken sought to impress her playmates with knowledge of a spell that her mother had taught her and which could be used to harm and kill men and livestock. Her mother Margriet had already been suspected of witchcraft. When a neighbour denied Margriet the use of a plot of land, she uttered a vague ‘You’ll-regret-this’ (‘Daar ga je spijt van krijgen’) threat which the neighbour well-remembered when he fell ill. It offers an almost textbook altercation that conforms to the famous charity-refusal model set out by Keith Thomas and Alan Macfarlane in the 1970s. Margriet seems to have confessed, in part, in a vain attempt to exculpate her daughter, repeatedly telling anyone who would listen that Heyken wasn’t capable of witchcraft, while her daughter stubbornly insisted that she was grown-up enough to be a threatening witch.

The witches’ confessions, too, were strikingly normal. The accused, in common with witches across the continent, reported that the devil’s semen was cold, but they offered little detail about the witches’ sabbath. No unbaptised children were apparently eaten there. Some of the accused even went to the sabbath on foot. As the witch-hunt spread from village to village it – equally predictably – changed character. The original accusations in the village of Cranendonck, against Margriet and others, were sustained by the suspicions and denunciations of their neighbours. Yet once torture was employed it was the mention of accomplices that fuelled further persecutions. The nearby Lord of Mierlo and Lierop, Erasmus van Grevenbroeck, seized his chance. He had long suspected the local pastor’s maid (and possibly the priest himself as well) of being responsible for his chronic joint pain. Five

women were executed on 18 September. Not satisfied, Van Grevenbroeck managed to interrogate, torture, and dispatch a further ten, all within a single week. Particularly shocking is the case of ninety-year-old Griet Mijnsheren. Senile and confused, she was unable to confess. Whereas the others had been strangled first, she was burnt alive on account of her 'obstinacy'.

These gross judicial irregularities do conform to another general rule; the fact that large-scale witch-hunts almost inevitably happen in the absence of oversight from central authorities. The stronger the state, historians have learnt, the fewer hunts take place. The Council of Brabant belatedly intervened and banned the swimming of witches (which had been used to gain evidence in the later trials) as a superstitious practice. A councillor was dispatched to investigate and even interrogate the trigger-happy local authorities. Documents from this investigation yield rich and unusual insights into these trials. Normally the witchcraft historian has to make do with the trial records, which inevitably are biased towards the interrogators and end with a sentence. The Brussels inquiry spoke not only with the officials involved but also with survivors and relatives of those executed. Otten uses these documents skilfully and judiciously to reveal dimensions that would have otherwise been hidden from view, such as the irregularities that led to a confused nonagenarian being burnt alive.

Otten offers a compelling and convincing narrative of this tragedy. His account is remarkably clear – no small feat given the expansive cast of characters involved – as well as even-handed. This book is not a persecution of Van Grevenbroeck and his (thankfully less successful) colleague Bernard van Merode, Lord of Asten. Whatever hidden motives these men may have held, this witch-hunt was no money-spinning venture. (Still, one cannot but feel sad that these men died peacefully in their beds.) Finally, if the witch-hunt of 1595 was 'ordinary', then that also suggests that it gives insights into wider patterns of witch-hunting, and as such, it may have something to teach historians of other parts of Europe as well. An English translation would be an excellent idea.

Jan Machielsen, Cardiff University

A.J. Rinzema†, *Sicke Benninge en zijn kroniek. Een Groninger burger over opkomst en verval van zijn stad rond 1500*, L. van Beek, met medewerking van D.E.H. de Boer en C.W. Zwart (eds.) (Den Haag: Huygens ING, 2014, 340 pp., ISBN 978 90 5216 000 9).

Dit boek is een bewerking van de dissertatie van Anton Rinzema. De studie van werk en leven van Sicke Benninge vormde een tweeluik met de editie van Benninges kroniek door Frits van den Hombergh. Helaas overleden beide onderzoekers in 2007. Dankzij promotor Dick de Boer gingen de resultaten van het onderzoek niet verloren en werd Lianne van Beek ingeschakeld om de studie waar nodig te bewerken waarvan voorliggend boek het resultaat is. Lianne van Beek bleef daarbij zo getrouw mogelijk aan het onderzoek van Anton Rinzema en vervulde hier en daar met noodzakelijke aanvullingen, maar qua literatuur geeft dit boek een stand van zaken weer van circa 2005. Parallel werd ook de langverwachte editie van de kroniek in 2012 gepubliceerd dankzij de inspanningen van Egbert van der Werff. Zo resulteerde het ambitieuze onderzoeksproject, dat reeds in de jaren 1980 opgestart werd, in twee boeiende publicaties die een herwaardering van de lang onderbelicht gebleven laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Friese historiografie inhouden.

Het boek bestaat uit zeven hoofdstukken die helder en logisch opgebouwd zijn. Hoofdstuk 1 schetst het debat omtrent het verschijnen van laatmiddeleeuwse stedelijke historiografie in een breder literatuur-historisch perspectief. Aansluitend bespreekt hoofdstuk 2 specifiek de Friese en Groninger context en de aanwezigheid van stedelijke en regionale kronieken. In hoofdstuk 3 worden de levensloop en carrière van Sicke Benninge gereconstrueerd. Hoofdstuk 4 geeft informatie over de overlevering en ontstaansgeschiedenis van Benninges kroniek. Hoofdstuk 5 analyseert de werkwijze en het bronnengebruik van Benninge als geschiedschrijver. In hoofdstuk 6 en 7 wordt het wereldbeeld en de mening van Benninge over de politieke verhoudingen ontleed. Zijn oordeel over tijdgenoten, gaande van vorsten tot stadsbewoners, en zijn visie op politieke spanningen en sociale verhoudingen wordt belicht.

Met zijn *Croniken der Vrescher Landen mijtten Zoeven Seelanden ende der stad Groningen* was Sicke Benninge de eerste die Groninger en Friese historiografie met elkaar verbond. Hij was afkomstig uit het zogenaamde Westerkwartier van de Ommelanden. Door zijn huwelijk verwierf hij rond 1497 het Groningse poorterschap. Hij behoorde niet tot oude patriciërs geslachten en slaagde er in de loop van zijn leven niet in tot de sociaaleconomische

toplaag op te klimmen. Toch bouwde hij een mooie carrière op en bekleedde verschillende stedelijke functies zoals grietman, hoofdman, rentmeester, overrechter en was mogelijk ook lid van de Groninger raad. Hij was dus nauw betrokken bij het politieke besluitvormingsproces wat hem heel wat nauwkeurige informatie verschafte.

De absolute verdienste van deze studie is het gedetailleerd ontrafelen van Beninges bronnengebruik en de totstandkoming van de verschillende delen van het werk. Voor zijn driedelige kroniek maakte Sicke Benninge gebruik van een breed scala aan bronnen waaronder allerlei verhalende documenten zoals enkele oudere kronieken, reisbeschrijvingen en pelgrimsgidsen, maar ook vele rechtsteksten en oorkonden. In het derde en meest omvangrijke deel ligt de nadruk meer op zijn eigen tijd en vertoont de kroniek een sterk politieke inslag. Dat relaas is gebaseerd op wat hij zelf had gezien, meegemaakt of vernomen via betrouwbare getuigen.

Het perspectief van politieke onrust als katalysator voor het schrijven van historiografie is een waardevolle insteek in het boek. Tussen de jaren 1491–1528 kwam de Friese vrijheid en onafhankelijkheid van Groningen onder druk te staan door een sterkere greep van het centrale overheidsapparaat. Hoewel Sicke Benninge geen groot politiek denker of strateeg was, ventileerde hij verschillende keren zijn opvattingen over zijn eigen woelige politieke tijdperk. Hij koesterde nostalgie naar vroeger, toen alles beter was, en was redelijk pessimistisch over de toekomst. Hij hunkerde naar de tijd toen Groningen volgens hem nog niet gedomineerd werd door ambitieuze, onvoorzichtige en op macht beluste raadslieden en onbekwame gildevertegenwoordigers. Omwille van zijn afkomst bekleedde ook het thema van de moeizame relatie van Groningen met haar Ommelanden een prominente plaats. Daarnaast stond de diepchristelijke Benninge erg afkerig ten opzichte van oorlog, niet uit pacifistische beweegredenen, maar omwille van het praktische belang dat rust en stabiliteit hadden voor de welvaart van de stad en omliggende regio.

Een tekortkoming van deze studie is evenwel het ontbreken van de vraag naar het geïntendeerde publiek van de kroniek. De hele kroniek wordt tot in de puntjes geanalyseerd, maar voor welke lezers deze bestemd was, blijft onduidelijk. Uit het betoog leiden we enerzijds af dat Sicke Benninge waarschijnlijk voor zichzelf en eventueel een beperkte kring van verwanten rondom hem schreef. Anderzijds werd deze kroniek in meer dan 40 handschriften overgeleverd, wat een ruimere verspreiding veronderstelt. Het valt uiteraard buiten het bestek van deze studie om te verklaren waarom er zoveel afschriften (van begin zestiende eeuw tot 1745) circuleerden, hoewel dit verhelderend zou kunnen zijn over het milieu waarin de kroniek van Benninge circuleerde na zijn dood. In welke sociale kringen was er interesse voor afschriften van deze kroniek en waarom? Recentelijk is er ook het pleidooi van onderzoekers om niet louter op het auteurschap van een kroniek te focussen, maar evenzeer op de receptie van historiografische tekstproductie.

De inleiding van de editie uit 2012 biedt enige verduidelijking omtrent de datering en verspreiding van de afschriften, maar over het lezerspubliek vernemen we helaas niets.

Het boek is aangenaam geschreven en vlot leesbaar, hoewel het bij momenten wat breedvoerig is en er enkele herhalingen opduiken (bijvoorbeeld het belang van de Friese vrijheid voor Benninge en zijn mening over de nieuwe generatie stadsbestuurders). Daarnaast is enige spanning merkbaar tussen de uitgewerkte casus en de situering daarvan in een breder historiografisch debat. De literatuurstudie in dit boek reikt tot 2005, maar de bijdragen van A.-L. Van Bruaene (uit 2003 en 2008) over het verschijnen van laatmiddeleeuwse stedelijke geschiedschrijving in Vlaanderen en Brabant hadden zeker een toegevoegde waarde kunnen bieden, voornamelijk vanuit een breder theoretisch perspectief en het zoeken naar verklaringen voor de afwezigheid van ‘echte stadskronieken’ in deze sterk geurbaniseerde regio’s.

Niettemin levert dit onderzoek van Anton Rinzema een prachtige en gedetailleerde casus op en heeft Lianne van Beek zeer verdienstelijk redactiewerk geleverd. Dit boek vormt als dusdanig een meer dan interessante bijdrage aan de recente heropleving van onderzoek naar allerlei uiteenlopende vormen van stedelijke geschiedschrijving. Hierbij denk ik bijvoorbeeld aan de conferentie in Brugge in mei 2015, ‘Towards new thinking in urban historiography. Old Texts, New Approaches. A Reconsideration of Urban Historical Consciousness in Northwest Europe’, waar verschillende lopende onderzoeken werden voorgesteld. Door de situering van de kroniek in het ruimere kader van historiografische productie in Groningen en Friesland van de veertiende tot en met de achttiende eeuw en mede dankzij de bijlage die achteraan toegevoegd werd, levert het boek mooie aanknopingspunten en een uitnodiging tot verder onderzoek naar deze lang stiefmoederlijk behandelde kronieken.

Tineke Van Gassen, Universiteit Gent

Theo Thomassen, *Onderzoeksgids. Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven 1576–1796* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2009; 's-Gravenhage: Huygens ING, 2015, 858 pp., ISBN 978 90 5216 182 2).

Het proefschrift waarop Theo Thomassen in 2009 promoveerde heeft in 2015 een bredere verspreiding gekregen toen het als handelseditie verscheen in de reeks van door Huygens ING uitgegeven onderzoeksgidsen. Maar liefst twee volumineuze banden met in totaal 858 pagina's zijn nodig om de onderzoeker wegwijs te maken in de archieven die de Staten-Generaal tussen 1576 en 1796 gevormd hebben en die in totaal zo'n 1200 meter archiefplanken vullen. Het stelt de recensent van dit omvangrijke werk ook meteen voor een dilemma: bespreek ik het boek als onderzoeksgids, of als dissertatie? Dat perspectief maakt in dit geval veel uit. De studie naar de archiefvorming van het eerbiedwaardige college van de Staten-Generaal biedt een minutieus verslag van een langdurige maar uiteindelijk geslaagde worsteling die de auteur in 1981 aanging en in 2009 beslechtte door dit archief in intellectueel opzicht de baas te worden. Het resultaat van die inspanning levert niet alleen een omvangrijke biografie van de Staten-Generaal en hun archieven op, maar ook een gedetailleerd verslag van de methodische en archiefwetenschappelijke zoektocht van de auteur om tot dit resultaat te komen. Daarmee verrijkt hij zowel de geschiedschrijving over de Staten-Generaal als de archiefwetenschap.

Toch wringt er wel iets vanuit het perspectief van een onderzoeksgids. Een onderzoeksgids biedt een onderzoeker de helpende hand en voldoende houvast om te weten op welke wijze hij of zij te werk dient te gaan om de archieven van de Staten-Generaal te benaderen en te begrijpen. *Instrumenten van de macht* is echter vooral veel meer dan dat en schiet daarmee het doel van onderzoeksgids toch wel voorbij. Een gids van deze omvang en structuur had op zijn minst een duidelijke leeswijzer en handige samenvattingen moeten hebben. Gelukkig maakt een gedetailleerde inhoudsopgave (die alleen al 20 pagina's beslaat) wel het nodige goed.

Instrumenten van de macht is een boeiende archiefwetenschappelijke analyse van het handelen, documenteren en archiveren door de Staten-Generaal die in 1576 begonnen te besturen en 220 jaar later met de instelling van de Nationale Vergadering ophielden te bestaan. De Staten-Generaal vergaderden aanvankelijk in steeds wisselende steden en de archieven reisden mee totdat de Staten-Generaal in 1588 een eigen plek kregen op het Haagse Binnenhof. De archieven kregen vanaf dat moment ook een sedentair, maar zeker geen slapend bestaan. In de analyse wordt duidelijk dat de complexiteit van de archieven voor een belangrijk deel veroorzaakt is door

de verschillende manieren waarop ze in de loop van de tijd zijn gebruikt, geïnterpreteerd, geordend en herordend. Op die wijze zijn, vaak met de beste bedoelingen, veranderingen in dit archief aangebracht die echter meer zeggen over de opvattingen van degenen die de wijzigingen doorvoerden dan dat ze de oorspronkelijke functie representeren. Met behulp van een conceptueel gegevensmodel weet Thomassen de verschillende lagen in deze archieven op te sporen. Het gegevensmodel is een hulpmiddel waarmee op systematische wijze de relaties zichtbaar gemaakt kunnen worden tussen actor, functie, werkproces en de documenten die hieruit voortvloeien. Inzicht in die relaties (de context van de archieven) is essentieel voor een goed begrip van de archiefvorming. Thomassen combineert deze conceptuele invalshoek met ambachtelijk handwerk én met een indrukwekkende hoeveelheid inhoudelijke kennis van de archieven en van de griffiers en archivariissen die zich in de loop van de tijd op een of andere manier met dit archief hebben beziggehouden.

In de eerste band staat het functioneren van de Staten-Generaal centraal. Eerst wordt in een inleidend hoofdstuk aan de hand van een wandeling over het Binnenhof de topografie van de macht langsgelopen en het object van onderzoek met alle organisatorische en methodische problemen, keuzes en valkuilen beschreven om vervolgens over te gaan tot een uitgebreide institutionele verhandeling over de werkwijze van de Staten-Generaal. Vergaderen was de hoofdactiviteit van de Staten-Generaal. Op gedetailleerde wijze wordt beschreven volgens welke spelregels werd vergaderd, hoe voorstellen werden gedaan, hoe het systeem van ruggespraak houden in zijn werk ging, wanneer gedeputeerden vrij mandaat hadden, hoe het besluitvormingsproces was vormgegeven, waarin de werkwijze in secrete zaken afweek van de gewone procedure. Dit hoofdstuk wordt gevolgd door een uitputtende beschrijving van de verschillende taken en bevoegdheden van de Staten-Generaal, variërend van het benoemen van functionarissen tot het vaststellen van de tekst van de Bijbelvertaling en het sluiten van internationale verdragen en voeren van oorlog tot het toezicht houden op de VOC en WIC. Al die verschillende activiteiten hebben geleid tot documenteren en archiveren.

In de tweede band staan de archieven van de Staten-Generaal centraal. Thomassen hanteert hier het concept van het archiveringssysteem, dat veel meer is dan alleen het op een bepaalde manier rangschikken van de documenten in het archief. Het archiveringssysteem definieert hij als 'het geheel van procedures, methoden, kennis, mensen, middelen en documenten waarmee een persoon of een organisatie de archiveringsfunctie vorm geeft' (427). Thomassen besteedt dan ook niet alleen aandacht aan de documenten die zich in het archief bevinden maar analyseert de administratieve processen van de Staten-Generaal, kijkt naar de griffieambtenaren die deze processen moesten uitvoeren en beschrijft hoe de kamers en kasten werden gebruikt om de archieven op te bergen. In dit hoofdstuk wordt de complexiteit van de vele

verschillende series resoluties, de verschillende indices en hun onderlinge verhouding tot elkaar ontrafeld.

Thomassen wil laten zien hoezeer de archieven van de Staten-Generaal zoals wij ze in onze tijd aantreffen niet slechts het resultaat zijn van de manier waarop ze ooit gevormd waren, maar voortdurend onderhevig zijn geweest aan ingrepen en veranderingen waardoor vaak helemaal niet meer duidelijk is met welke logica ze ooit geordend zijn. Meestal zien we alleen de laatste 'laag'. De archieven zijn een afbeelding van de omgeving die ze heeft gevormd, bewerkt en gebruikt. Restanten van die verschillende afbeeldingsrelaties zijn voor de goede kijker nog zichtbaar en Thomassen laat op meesterlijke wijze zien hoe je moet kijken en waarnaar je moet kijken om dit te zien.

Bijzonder leerzaam in dit opzicht is het hoofdstuk dat handelt over de bewerkingen die op het archief zijn uitgevoerd nadat de Staten-Generaal in 1795 ophielden te bestaan. Het begon al met de tijdelijke verhuizing naar Parijs van 52 kisten met archiefstukken van de Staten-Generaal (en later werden nog eens 5000 delen gereedgemaakt om naar Parijs te transporteren). De chaos die hierdoor werd veroorzaakt werd na het herstel van de onafhankelijkheid nog vergroot doordat steeds meer andere documenten bij de archieven van de Staten-Generaal werden geplaatst en er een thematische herverkaveling plaatsvond volgens een negentiende-eeuwse logica. Zo ontstond er een aparte 'collectie buitenlandse zaken' waarin de rapporten (verbalen) van de gezanten die nog in de archieven van de Staten-Generaal en Staten van Holland zaten, alsmede verbalen die in allerlei persoons- en familiearchieven werden aangetroffen bij elkaar werden geplaatst. Daar werden de zogeheten legatiearchieven (de archieven van de Staatse gezanten in het buitenland van voor 1795 die in de jaren twintig van de negentiende eeuw aan het rijksarchief werden overgedragen) zonder aarzeling aan toegevoegd. Dit ging zo door met allerlei andere buitenlandse rapporten die in de loop van de negentiende eeuw opdoken tot rijksarchivaris Van Riemsdijk eind jaren tachtig van de negentiende eeuw aan deze praktijk een einde maakte. Het kwaad was inmiddels geschied en deze archieven waren ingedeeld volgens een anachronistische, negentiende-eeuwse opvatting van de manier waarop de diplomatie in de zeventiende en achttiende eeuw was georganiseerd.

Instrumenten van de macht biedt de lezer een spannende maar lang niet altijd gemakkelijke ontdekkingsreis. Het is niet alleen een ontdekkingsreis door de archieven van Staten-Generaal, maar vooral ook door de krochten van het archivalische denken en handelen die hun weerslag hebben gehad op de archieven. Het is geen 'gids' die snel inzicht biedt hoe je als onderzoeker het beste te werk kunt gaan om deze archieven te gebruiken. Het is wel een 'gids' die je doet inzien dat het essentieel is om te begrijpen welke werelden verscholen zitten achter de meest zichtbare structuren. Daarmee vormt dit werk een uitstekende basis om een op onderzoekers toegesneden onderzoeksgids te maken.

Thijs Weststeijn, *Art and Antiquity in the Netherlands and Britain: The Vernacular Arcadia of Franciscus Junius (1591-1677)* (Studies in Netherlandish Art and Cultural History 12; Leiden, Boston: Brill, 2015, xxiii + 452 pp., ISBN 978 90 04 28361 9).

Weststeijn's study explores the role of antiquity in Franciscus Junius's *The Painting of the Ancients* (Latin edition 1637; English edition 1638; Dutch edition 1641) and the effect this text had on Dutch and English art theory and practice. The author focuses on Junius's treatise because it is 'a monument of seventeenth-century antiquarianism' (2) and in his opinion 'the most important text bearing on the intersection of the realms of painting and classical scholarship' (2). The advantage of *The Painting of the Ancients*, according to Weststeijn, is that it provides insight into 'the interplay between philology and the art of painting in the seventeenth century' (7), which in his view inextricably links the day-to-day world of studio practice with the high-flown world of humanism. In addition, Weststeijn argues that Junius's treatise was also bound up with issues of *Lokalpatriotismus* and sought to establish a pre-Roman – specifically Batavian – tradition for the visual arts in the north that accorded well with the nascent national identity of the newly formed Dutch state (chapters 3 and 4). As part of this effort, Junius developed various Dutch neologisms to build a specialized artistic vocabulary and, in doing so, sought to position his native tongue as an art-critical language equal, or even superior, to Italian (chapters 2, 4 and 5). A list of these terms is included in the appendices (table 4, 369-379). Weststeijn argues that Junius's efforts were largely successful and demonstrates the far-reaching effect that *The Painting of the Ancients* had on the works of other humanists (e.g. Vossius and Grotius) and also on well-educated artist/theorists (e.g. Goeree and Van Hoogstraten).

Art and Antiquity in the Netherlands and Britain is the latest addition to the scholarship on art theory in the Netherlands. This study constructs a complex and nuanced picture of the interrelationships between humanists, artists, art collectors, and enthusiasts and views them through the lens of Junius's scholarship. Weststeijn's approach to the art theoretical material is based, in part, on the work of his mentor Sluijter (*The English Venture*) and on scholars like Miedema (*Kunst, kunstenaar en kunstwerk bij Karel van Mander*), Alpers (*The Art of Describing*), and Melion (*Shaping the Netherlandish Cannon*), to name but a few. It also builds on discussions of the reception of antiquity among artists and art lovers found in studies regarding the sixteenth century (e.g. Sullivan's 'Bosch, Breugel, Everyman and the Northern Renaissance') and on conclusions found in scholarship regarding the sixteenth-century movement toward

creating a pre-Roman past for Dutch culture (e.g. Carroll's 'Peasant Festivity and Political Identity in the Sixteenth Century').

Weststeijn's book contextualizes not only Junius's treatise but also the complexities of Northern European art theory and practice. To do this, he weaves together an impressive array of data: from the role of the Arundell court in seventeenth-century discussions of antiquity, to the free flow of communication between participants in the Republic of Letters, to the interactions between these scholars and practicing artists, and to the networks of collectors and enthusiasts influenced both by the theories propounded by humanists and by the works artists created. The resultant tapestry situates Junius at the center of a series of interconnections that span the study of antiquity, the search for a viable contemporary artistic vocabulary, and the creation of a Northern European (specifically Dutch) political and cultural identity. *Art and Antiquity in the Netherlands and Britain* lays out in clear detail that Junius's treatise is a particularly fitting point of departure for understanding the reception of classical antiquity in Northern Europe. Not only was Junius an internationally known author and researcher, his work also informed the treatises of other scholars. Weststeijn demonstrates this amply by tracing the appearance of portions of *The Painting of the Ancients* in writings dating from the seventeenth to the nineteenth centuries (appendix, table 2, 329-357).

The greatest strength of the book is Weststeijn's masterful grasp of the Neo-Latin tradition in which Junius operated (especially chapter 4). His familiarity with all three editions of *The Painting of the Ancients*, as well as Junius's rhetorical style, layered uses of paraphrase, and subtle intertextual glossing, makes it possible for the author to trace the complex skeins of classical reference at play in the treatise. The familiarity with Junius's classical sources, however, appears to have created something of a blind spot. Chapter 5, titled 'The Painter's Right Hand: *Teghenwoordigheyd* and the Presence of Painting', explores the concept of 'presence' through the lenses of mimesis, affect, and synesthesia. Weststeijn examines Junius's ideas regarding the role of the viewer, which centered 'on the notion of empathy and conjoin(ed, J.R.D.) the artist, artwork, and beholder in a single experience' (256). The concept of presence was key in making it possible for viewers to experience the depicted event mentally as if they were there in person. The viewer's engagement should ideally involve not just sight but the other senses as well. Such interaction enlivened the scene and made it more likely that the audience would understand the image's ethical message. Presence, according to Junius, also created the possibility for a viewer to understand the mental images (and hence intent) that informed the artist's working method (277). Weststeijn turns to Cicero, Quintillian and, more specifically, to Philostratus's *Second Sophistic* to find the sources for this concept (256). His assessment of the classical authors is careful and his reading of the roles of mimesis, ekphrasis, and imagination is insightful. What he largely overlooks, though, is the

long-standing religious traditions (dating to the fourteenth century and before) that had similar effects on viewer reception and also informed the working method of artists engaged in painting narratives.

Devotional authors like the Pseudo-Bonaventure (*Meditations on the Life of Christ*), for example, made ample use of language encouraging votaries to imagine themselves present at particular events and to activate their emotions to help them experience narratives as if they were there. Such emotional engagement was critical in understanding the moral/soteriological message of the story. Artists responsible for providing viewers with visual narratives employed mimetic techniques (e.g. chiaroscuro and *trompe l'oeil*) and worked to activate not only sight but also the other senses like taste and smell (Falkenburg, *The Fruit of Devotion*). These approaches certainly changed with the advent of Protestantism, but they did not disappear. The techniques used in earlier works were still visible in the originals or in the growing number of reproductions available in print. Given the role that Weststeijn assigns to collections and prints in the development of art theory (chapter 2), this avenue of inquiry might have deepened his already complex model. While he briefly notes a sixteenth-century Catholic defense of images (259), he generally avoids the subject. As the author's stated object of study is the reception of the antique tradition in Junius's text, however, it is likely that the role of non-classical influences was beyond his desired scope. In any event, this absence does not diminish his main arguments. Weststeijn's book is a major contribution to the scholarship on seventeenth-century art theory and practice and is an exemplar for future studies on the subject.

John R. Decker, Georgia State University

Carla de Wilt, *Landlieden en hoogheemraden. De bestuurlijke ontwikkeling van het waterbeheer en de participatiecultuur in Delfland in de zestiende eeuw*. Waterstaat, cultuur en geschiedenis 3 (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2015; Hilversum: Verloren, 2015, 410 pp., ISBN 978 90 8704 512 8).

Recently, water management has firmly gained ground as a historical topic in its own right, but one which also contributes to other historiographical questions, as is clear from the works of Soens (*De spade in de dijk*, 2009) and Van Cruyningen (*Dealing with Drainage*, 2015). *Landlieden en hoogheemraden* by Carla De Wilt is especially indebted to Van Dam and Van Tielhof's study on the Rijnland water boards (*hoogheemraadschappen*), *Waterstaat in stedenland* (2006), which strongly focuses on the interaction between man and nature in water management. The Dutch *poldermodel* – a tradition of consultation often linked to the country's water managing past – has even been linked to the country's economic performance in Prak and Van Zanden's *Nederland en het poldermodel* (2013). However, precise information on the culture of governance and the true extent of consultation in water management institutions has been largely lacking.

The book under review tackles this lacuna and focuses on the development of governmental organisation in Delfland during the sixteenth century and on the interplay between the local, regional and central level. Special attention is paid to the sometimes conflictual relationship between the local (*ambacht*) and regional level (*hoogheemraadschappen*). The amount and intensity of conflict was not identical in all of the Delfland *ambachten*. De Wilt's central thesis is that differences in the culture of participation can explain differences in the level of tension. To prove this point, she investigates three very distinct *ambachten*: Maasland, Monsterambacht and Berkel.

After explaining in much detail the functioning and evolution of local and regional water management, the author devotes a chapter to each of these three regions, reconstructing geographic conditions, demography and property distribution, *ambacht* government, water management, and the culture of participation. This last subject is reconstructed by an analysis of the economic background of officeholders and the mutation rate of offices, which allow De Wilt to assess whether participation culture was open, broad or elitist. In a next chapter, she brings all of this together by an examination of water-related litigation. A clear trend was present throughout the sixteenth century: more and more individuals and less and less collectivities were brought to court. Within this general trend, important local differences can be pointed out. From her analysis it appears that the subregions with a more

elitist participation culture (Monsterambacht and Berkel) were characterised by less court cases, as the elites functioned as a mechanism of social control. In the more open Maasland participation culture, court cases were much more frequent. De Wilt also points to the relevance of the differences in the complexity of water management in these regions. Where management was more difficult and where specific individuals held final responsibility (as in the Maasland), conflicts were much more prone to arise.

The argument is explained in a clear manner and in a beautifully illustrated book. The amount and the meticulousness of archival research is commendable, and the author clearly has an impressive insight into a wide array of sources. Furthermore, its focus on the culture of governance, also in the early period of water management – the main focus is on the sixteenth century, but earlier developments are described as well – its comparative angle, and the focus on different cultures of participation ensure that this work forms a useful complement to what we already know about water management. Moreover, its appeal should not be limited to those researching water management, as the shift from collective to individual responsibility in judicial sources noticed by De Wilt will be of interest to all those studying collective action organisations such as commons or even guilds.

Some minor remarks can be given regarding the analysis, especially the parts focusing on reconstructing property distribution. A division is made between land use (of land owned and leased by the farmer) and land ownership, but land use is indicated with the word *landbezit*, which is highly confusing. All farm sizes are furthermore given in *morgen*, whereas giving them in hectares would make international comparison easier and would be more comprehensible for the lay reader. A final remark concerning property distribution links up with the evolution of land ownership throughout time. De Wilt ascertains that in most *ambachten* the number of large farms diminishes to the advantage of middle-sized (and to a lesser extent small-sized) farms. Whether this implies an increasing or decreasing level of inequality remains vague, as no Gini or Theil indexes (tools allowing us to assess the precise level of inequality) are calculated. Establishing a more precise link between the level of inequality and the amount and extent of litigation would have added to the wider appeal of this work.

The most important shortcoming is that the detailed and skilled analysis of the sources is not embedded within a more theoretical framework nor guided by international literature. The author is rather hesitant in using her own adeptly executed case study to make grander statements linking up with larger historiographical debates. Comparisons with developments in other regions are only haphazardly given and are often limited to research on the Rijnland. The work of Soens (*De spade in de dijk*, 2009) is mentioned, for example, but the question of how his findings relate to the Delfland case is never explored in depth. Furthermore, it is a missed opportunity that the author never touches on larger debates. For example, an explicit reflection

on what this work teaches us about the absence or presence of a culture of consultation and its relation to the coming into being of a *poldermodel* is lacking. This topic would furthermore lend itself to an analysis on the effectiveness or efficiency of institutions, a focus much present in historical research since the rise of New Institutional Economics. An explicit reflection on, for example, Acemoglu and Robinson's theory (*Why Nations Fail*, 2012) on the importance of inclusive institutions, or the critiques of Ogilvie ('“Whatever Is, Is Right”?: Economic Institutions in Pre-Industrial Europe', 2007) on institutional efficiency and the relevance of the distribution of power, might have given this work a wider appeal.

All in all, De Wilt's work provides us with a detailed and meticulous analysis of an intriguing case study covering a topic that has been mostly neglected, and is laudable in its handling of the source material, but it would perhaps have benefitted from a more ambitious positioning in historiographical debates.

Eline Van Onacker, Universiteit Antwerpen

Marion Brétéché, *Les Compagnons de Mercure: Journalisme et politique dans l'Europe de Louis XIV* (Dissertation Université Paris-Sorbonne; Ceyzérieu: Champ Vallon, 2015, 356 pp., ISBN 979 1 02670 022 7).

Finally, French scholarship on French texts has moved outside the confines of France. This seems a strange comment to make when reviewing a book about such texts. But they were all published in the Low Countries, largely within the borders of the Dutch Republic. So many of the interventions associated with the French Enlightenment originated in the Dutch Republic – from the journalistic writings of the Huguenot refugees to the publishing enterprise of Marc Michel Rey – that one question becomes inevitable: would there have been an Enlightenment in France without the Dutch presses? Who would have published on political affairs during the heavily censored reign of Louis XIV? Who would have read the French translation of Locke's *Essay concerning Human Understanding* had it not been published in Amsterdam? It was prohibited in Paris. Without Rey, who would have published Rousseau? D'Holbach? *Le Traité des trois imposteurs*? Without 'Pierre Marteau', supposedly publishing in Cologne, who would have impiously challenged the French Church and developed pornography as an early form of the novel? The Dutch publishing houses invented 'Marteau'. He was a phony imprint used by various publishers, and with nearly five hundred French titles to his name, Marteau set the bar for the outrageous. To this day we do not know who wrote many of his titles.

The list of titles is long for the study of the origins and maturation of the French Enlightenment outside of France. Finally, we have a good general survey of the leading French figures at work in the Dutch Republic from roughly 1680 to 1720, in the period that many decades ago Paul Hazard called 'the crisis of the European mind'.

This new book by Marion Brétéché has performed a valuable service by reading vast quantities of the French journals and periodicals emanating from The Hague or Amsterdam, and finding in them a resolutely political message: opposition to the policies of Louis XIV. Anne-Marguerite Dunoyer turned up in The Hague in 1703 and within a few years her literary career was launched. Her first contribution, *Lettres historiques et galantes* (1707) claimed to be published by 'Pierre Marteau', and it helped introduce the spectatorial genre into the French language. Following *Lettres*, Dunoyer published *Quintessence des nouvelles historiques, politiques, morales et galantes* from 1711 to 1719 and it combined literary news with overt support for the allies' war against Louis XIV. Brétéché offers an extensive treatment of her writings and documents

‘the essential role’ of the United Provinces in making Dunoyer’s interventions possible (138).

There was no shortage of refugees out for vengeance against the French monarch and church. The political radical, pantheist and freemason, Jean Rousset de Missy, stepped into the template Dunoyer pioneered, and as a journalist and participant in the Revolution of 1747-1748 Rousset demonstrated the linkage that could be made between enlightened ideas and revolutionary action. For a fuller treatment see Margaret C. Jacob, *The Radical Enlightenment: Pantheists, Freemasons and Republicans* (London, 1981; reprinted 2006). His letters to his close friend, Prosper Marchand, reside at the University Library, Leiden, and they constitute an invaluable source for examining the intellectual universe inhabited by these angry exiles. Brétéché has made use of the largely unpublished accounts of these circles, but as she rightly points out, more can be done. Their story becomes even more complicated when we realize that some of these refugees acted as spies for various anti-French governments. Letters by Rousset turn up in Vienna and those of Guillaume de Lamberty survive in the papers of the secretary of state for foreign affairs in the British National Archives. Always the goals remained information, news, gossip – whatever would aid the Allied war effort. By far The Hague became the best center from which to keep an eye on all the participants in the War of the Spanish Succession. It is not accidental that the freethinker John Toland, in his role as spy for the Whig party, spent two years there.

Belles lettres are only part of the story of what the refugees accomplished. They also took on the task of writing histories of their era and particularly of English events. Jean Dumont and Jean Rousset de Missy wrote histories of current affairs while other refugees translated the writings of Locke and the English republicans into French. Taken as a whole the histories and translations gave well-educated Continental audiences an easy familiarity with the Revolution of 1688-1689 and the ensuing wars against Louis XIV.

The French Huguenot minister, Jacques Basnage, played a significant role in the ensuing diplomacy, and as the War of the Spanish Succession wound down, Basnage also acted as a go-between the French and Dutch governments. Brétéché makes extensive use of his voluminous correspondence archived in The Hague, Paris and London. He became in effect the eyes and ears of the Grand Pensionary, Heinsius, particularly at the congress at Utrecht that brought the war to its close. The French came to see him as a spy, a ‘creature’ of Heinsius. Yet Basnage, like so many of the refugees after the death of Louis XIV in 1715, thought a reconciliation between French Protestants and the new Regent might be possible.

Brétéché’s book illustrates, as do few others, that the first stirrings of enlightened thought in the Francophone world cannot be separated from the international political setting, from the direct involvement of French Protestants in the creation of an oppositional political culture into which the

major *philosophes* like Voltaire and Montesquieu easily stepped. Their path against absolutism had been paved by the activities and writings of a dozen or more refugees ensconced safely in the Dutch Republic. This is a marvelous book that must be read by anyone with an interest in the early phase of the French Enlightenment, in book history, and not least, in the international diplomacy of the period.

Margaret C. Jacob, University of California, Los Angeles

Anna de Haas, *Theatrale zelfmoord. De eigenhandige dood op het Nederlandse toneel 1670-1780* (Hilversum; Verloren, 2014, 224 pp., ISBN 9 789087 044244).

‘Ik sterf * (*Hy doorsteekt zich met een verborgen ponjaard*), maar niemand zal oit zeggen, tot myn’ schanden,/Dat ik gesneuveld ben door mynes vyands handen’. Aan het woord is hier de heerszuchtige, zij het in aanleg deugdzame, tiran Varanes die aan het eind van Balthasar Huydecopers tragedie *Arzazes, of’t edelmoedig verraad* (1722), vlak voordat hij ‘als een schelm’ opgepakt en ter dood gebracht zou zijn, zichzelf doorsteekt en met die eigenhandige dood zijn nagedachtenis voor schande denkt te kunnen behoeden.

Zelfmoord was (en is) van oudsher een moreel beladen onderwerp en dat gold evenzeer voor het uitbeelden ervan op het toneel. Het genre van de classicistische tragedie bood allerlei sterfcasussen, waaronder talrijke van zelfmoordenaars. Hiermee zette het van oorsprong klassieke, en derhalve als ‘heidens’ beschouwde treurtoneel de morele spanning met het eigentijdse christendom extra op scherp. Die spanning stond centraal in het toenmalige debat tussen voor- en tegenstanders van toneel, met aan de ene kant auteurs, liefhebbers en sympathisanten en aan de andere kant gereformeerde predikanten, die de schouwburg en het toneel in het algemeen als een heidens en zondig vermaak beschouwden en compromisloos verwierpen. In de tweede helft van de zeventiende eeuw had Andries Pels – de belangrijkste woordvoerder van het Frans-classicistische kunstgenootschap *Nil Volentibus Arduum* (opgericht in 1669) – het (goede) gebruik en misbruik van toneel tegen elkaar afgewogen, en daarbij doelbewust geprobeerd de confessionelen wind uit de zeilen te nemen door onder meer het bijbelse toneel, en daarmee een groot deel van het oeuvre van Vondel, in de ban te doen. In deze bij tijd en wijle fel opblaiende discussie paste ook de kwestie of schouwburgbezoekers door de vele zelfmoorden in de tragedies over heidens-klassieke stof niet op onchristelijke gedachten gebracht zouden kunnen worden. Hoe toneelzelfmoord moreel te verantwoorden, was een urgent vraagstuk, dat, wilde de preekstoel in de veroordeling van alle toneel niet ook nog eens extra argumentatie kunnen vinden in tragedies met zelfmoord, uiteraard om oplossingen vroeg. Duidelijk moest zijn dat zelfs die stukken de

toeschouwer op het rechte, christelijke levenspad konden houden. Een auteur als de bovenvermelde Huydecoper zal dan ook de noodzaak hebben gevoeld om aan het slot van zijn *Arzazes, of 't edelmoedig verraad*, meteen na de zelfmoord van de tiran Varanes, zijn titelheld Arzazes een expliciet gerechtigheidsoordeel te laten uitspreken: 'Zyn lyden is rechtvaardig' (geciteerd uit de editie Schenkeveld-Van der Dussen, 1982).

De zelfmoord van Varanes is één van de talrijke voorbeelden van zelfmoord op het Nederlandse toneel uit de periode 1670-1780: een intrigerend onderwerp waarover nu voor het eerst een rijk geïllustreerde overzichtsstudie beschikbaar is. De auteur, Anna de Haas, heeft met verschillende andere publicaties al eerder laten zien expert te zijn op het terrein van het Nederlandse toneel van de 'lange' achttiende eeuw, de periode waarin het (Franse) classicisme domineerde.

Na een historiserend-contextuele inleiding volgen een viertal taxonomische hoofdstukken waarin achtereenvolgens de theatrale zelfmoord – de term vond De Haas bij Justus van Effen – in relatie tot 'sterven voor een hoger doel', 'de grenzen van de macht voorbij' en 'fatale liefdes', aan de orde komen. Daarna zijn er hoofdstukken over respectievelijk bijna-zelfmoorden ('suïcidale neigingen'), de uitbeelding van zelfmoord ('zelfmoord op de planken') en kritische opvattingen over theatrale zelfmoord ('tegenwerpingen en kritiek'). De Haas besluit met een vooruitblik naar de zelfmoordenaars en hun motieven zoals die na 1770 naar voren komen uit het dan langzamerhand opkomende burgerlijke (melo)drama ('Veranderingen op til, 1770-1800').

Aldus beslaat het boek een reeks solide gedocumenteerde deelstudies waarin uiteenlopende kanten van theatrale zelfmoord belicht worden aan de hand van degelijke bronnenanalyses. Maar door de diversiteit is het geheel wel enigszins stuurloos en meer beschrijvend dan betogend geworden, wat op microniveau naar voren komt uit bijvoorbeeld de paragraaftitel 'Iets over theatrale zelfmoord' (in de Inleiding). Een discursieve benadering van het onderwerp, uitgaand van het hoofdstuk 'tegenwerpingen en kritiek' (nu het voorlaatste), had wellicht een spannender en samenhangender boek opgeleverd. Maar wie in de eerste plaats diepgaand geïnformeerd wil worden over de diverse aspecten van theatrale zelfmoord, kan zeker terecht in deze studie.

Marijke Meijer Drees, Rijksuniversiteit Groningen

Helmer J. Helmers, *The Royalist Republic: Literature, Politics and Religion in the Anglo-Dutch Public Sphere, 1639-1660* (PhD Leiden University 2011; Cambridge: Cambridge University Press, 2015, 325 pp., ISBN 978 1 107 08761 3).

The execution of King Charles I of England outside the palace of Whitehall was one the most shocking events of the seventeenth century. For the first time in modern European history, a king had been tried and executed by his own subjects. The novelty of the proceedings in England caused an outrage across Europe and put many a printing press into action. As such, the execution of Charles I was also the media event of the age, leading to a host of publications that almost unilaterally condemned the act as illegal, unconstitutional and sacrilegious.

The outcry about Charles I's execution was no less mute in the Dutch Republic. As Helmer Helmers demonstrates in his fine and well-researched book, many people in the Dutch Republic lamented the demise of the late king and embraced the royalist cause to put the House of Stuart back on the throne of England. The question 'why they did so?' stands at the heart of Helmers' study. After all, is it not strange that a country full of Calvinists, former rebels, and republicans sympathises with a fallen monarch and the fate of his offspring?

As Helmers explains, to correctly comprehend the support for the Stuart cause in the Dutch Republic it must be understood as being part of a wider, international debate – an 'Anglo-Scoto-Dutch discourse'. This discursive community had developed during the British civil wars that had preceded Charles I's execution. During these wars, both Charles I and his opponents in Parliament actively sought the support of the Dutch people and the Dutch public authorities. To win over their audiences, royalists and parliamentarians set up networks – or used existing ones – to flood the Dutch news market with pamphlets advocating their cause. According to Helmers, this allowed for a fusion of 'public spheres' – the English, Scottish, and Dutch ones – into one Anglo-Dutch public sphere that lasted at least until the restoration of Charles II in 1660.

It was within that Anglo-Dutch sphere that publicists on both sides of the North Sea created their works and communicated with each other in a shared language of rhetorical and visual attributes. In that sphere, the royalist

cause immensely benefited from the huge success of the *Eikon Basilike* (*The Portrait of the King*), a work allegedly written by Charles I himself. This work allowed royalists to portray Charles I as a martyr king, whose blood cried out for vengeance. Helmers nicely demonstrates how Dutch poets, play-writers and publicists used this imagery of Charles I to bolster the Stuart cause. It is here when Helmers is at his best; analysing the works of men like Constantijn Huygens, Joost van den Vondel and John Milton, and unearthing the relations that existed between both Dutch and British authors, publishers and politicians. He thereby draws from a range of sources – pamphlets, paintings, poems, engravings, plays and songs – adding deep layers to his findings and our understanding of Anglo-Dutch relationships and culture in the mid-seventeenth century.

With his work Helmers follows in the footsteps of scholars such as Jason Peacey and Steven Pincus. Like them Helmers takes issue with the Anglophone or British perspective, which still many Anglo-Saxon scholars have on English and British history. After reading Helmers' book such an insular approach becomes a bit more untenable. Time and again, British politicians and authors addressed and sought to convince Dutch audiences, if only because they thought their cause needed Dutch support. Milton's *First Defence* – published and translated into Dutch around the time of the Great Assembly of the States-General in 1651 – is a clear example of that. The fact that Helmers' work got published by Cambridge University Press, is not only a signal of the author's merits in explaining his subject and defending his cause, but can also be interpreted as a victory for this international approach – and rightfully so.

At the same time, Helmers unintentionally exposes the limits of his international approach. Helmers, for example, depicts the Utrecht professor of theology Gisbert Voetius as an important member of an 'Anglo-Scoto-Dutch Puritan movement'. But Voetius' network was not limited to the British Isles, and his view and concerns spanned the whole of Europe (74). And the same can be said of Voetius' fellow Puritan brothers across the sea, as Tony Claydon has demonstrated and Helmers himself acknowledges (72, 84). The question can therefore legitimately be asked whether Voetius or anyone of his Puritan brothers would ever have considered himself a member of a movement that only touched upon certain fringes of the North Sea.

This question brings us to the very complex and murky world of 'national' identities in the early modern period. Where does one identity end and the other begins? Do identities have a beginning or an end, and if so, where can we draw the line?

The problem of fluidity also haunts the two key concepts in Helmers' study; the public sphere and royalism. Helmers uses a Hausserian version of the public sphere, which focuses on discourse, rhetoric, and targeted audiences. This allows him to speak of multiple spheres existing alongside or overlapping each other. His use of the concept, however, is confusing. In

the first three chapters that cover the British civil wars until the execution of Charles I, Helmers speaks of an 'Anglo-Scoto-Dutch sphere'. In subsequent chapters that deal with the period after Charles I's execution, the focus has shifted to an 'Anglo-Dutch sphere'. Why this shift of attention? What is the precise difference between these two international spheres? Surely not the diminishing importance of Scotland, the country whose fortunes played an important background role in Andrew Marvell's *Upon Appleton House* (169-170).

Helmers' application of the term royalism is equally problematic. As Helmers himself admits the term 'was inherently multifarious and dynamic' (8). Translated from the British context to the Dutch, it also became part of a 'hybrid discourse' (263). Within that hybrid discourse, it was possible for Dutch republicans – as adherents of the Aristotelian concept of mixed government – to give support to the king, thereby effectively becoming royalists. This begs the questions what the exact difference between these two groups is. Since many royalists also adhered to a concept of mixed government it appears there is none. Thus, like with Patrick Collinson's 'monarchical republicanism' we seem to end up with concepts that enclose so many opposite things that meaningful distinctions can no longer be made. How to solve this problem will be one of the main challenges for the future.

Like any good study Helmers' insightful book raises many questions. While he settles some, most remain unanswered. One thing is clear, however; the strong relationship between British and Dutch literary culture during the seventeenth century can no longer be denied. We have Helmer Helmers to thank for that.

Jaap Nieuwstraten, Haarlem

Yme Kuiper and Ben Olde Meierink (eds.), *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. De rijkdom van het buitenleven in de Republiek* (Adelsgeschiedenis 14; Hilversum: Verloren, 2015, 336 pp., ISBN 978 90 8704 538 8).

The seventeenth-century Dutch Republic witnessed a proliferation of *buitenplaatsen* or country seats as members of the upper strata of Dutch society, having profited from the burgeoning economy, either started to upgrade already existing houses or castles on the countryside, or construct new houses altogether. Often these country seats were adorned with meticulously constructed gardens, betraying the leisurely function of these houses. Yet these country seats did not merely serve as a place to which the well-to-do could retreat from their busy lives in the city: some of them were mainly used to generate profit from the agricultural activities that took place on the land that was part of these estates.

Country seats existed in various forms and guises, which makes them hard to capture by a single definition. Contributing to the formulation of a definition is definitely not the goal of this volume, explains Yme Kuiper, one of the editors, since ‘we already have enough of them’ (38). Instead, this volume aims to show that the proliferation of countryseats during the seventeenth century was a complex development which did not only involve wealthy merchant and regent families, but the landed and high nobility as well. Through a systematic comparison of country seats in the different provinces of the Dutch Republic, new information about this development should be unearthed.

Each chapter in the volume focuses on a specific province of the Dutch Republic, although two articles are devoted to Holland, its most powerful province. One of the central themes which is analysed throughout the various chapters is the periodisation of the construction of country seats, while some aspects of country seats, such as their geographical location, owners, and architectural style, are usually addressed as well. Gerdy Verschuure-Stuip and Hans Renes, for example, explain the relationship between the country seats and the surrounding landscape in Holland and highlight the ‘rational reasons’ which underpin the locations of the countryseats; Fred Vogelzang studies the locations and the owners of the countryseats in Utrecht and explains their increasing number over the course of the seventeenth century; Ben Olde Meierink and Elyze Storms-Smeets chart the construction of country seats in Guelders while answering the question whether these country seats were transformations of existing estates or newly-built mansions. In this way, even though some chapters are quite exploratory in nature, the volume provides an

overview of the different trends in the various provinces, as the construction of country seats often was related to internal factors (e.g. the development of infrastructure) as well as external ones (e.g. the wars with Spain and other European powers).

The chapters, even though addressing a number of overlapping themes, are nevertheless diverse in the application of a specific perspective through or method by which country seats are studied. Yme Kuiper and Annemarie Zijlstra use seventeenth-century maps to study country seats and their gardens in Friesland, while Johan de Haan focuses on the interior of country seats in Groningen and Drenthe. Because of this diversity in approaches and perspectives, the chapters, which at times can be a bit descriptive and enumerative, remain interesting. The least descriptive and most interpretative chapter is the contribution by Rob van der Laarse, who focuses on the 'political and cultural meaning of country seats' and situates country seats within the framework of the competition between the Dutch patriciate and nobility, most notably the stadholders. Van der Laarse shows that country seats were used, by nobles and members of the patriciate alike, to represent their dynasty and to highlight dynastic continuity. This function of country seats could be appropriated by opponents who, through the acquisition of a family's country seats, could highlight their supremacy over that family.

The volume derives its main strength from the decision to discuss country seats in all the provinces of the Dutch Republic, and in particular from the inclusion of the provinces Noord-Brabant and Limburg, large swaths of which were conquered by the Republic's armies in the seventeenth century and were part of the so-called generality lands. The inclusion of these provinces further emphasises the different histories and characteristics of the Dutch provinces; by bearing this in mind the authors are able to explain the differences as well as the similarities between the country houses in each of the provinces. Bas Aarts, for example, raises the question about the extent to which architecture of country estates in Brabant can be related to the religious affiliation of their owners while he, just like Evelyn Ligtenberg does in her contribution on Limburg, takes into account the architectural influence from the Southern Netherlands and the Holy Roman Empire. Indeed, Ligtenberg concludes that the estates in the northern parts of Limburg were more influenced by architectural trends from Guelders and the Northern Netherlands in general, whereas this was less the case for the country seats in the southern parts of this province. On the other hand, similarities were caused by the spread of architectural styles, such as classicism, across the various provinces, or because certain architects were commissioned throughout the Republic.

Although the authors have tried to take into account transregional or even transnational developments (albeit to a varying degree), one is left with the feeling that in some case a thematic analysis would have been more suited

to address developments which transcend provincial and national boundaries. Was the religious affiliation of the owners of country seats in one way or another visible in the exterior or interior of their estates? If so, was the way in which the faith of the owners materialized uniform across the provinces? Some of these questions are addressed, but mainly within provincial boundaries. A thematic analysis could shed more light on the differences and similarities between the country seats and their owners in the various provinces of the Republic. Another aspect of the volume which could have been developed more fully is the integral or holistic study of country seats which Yme Kuiper advocates in the introduction. Such an approach aims to analyse the various aspects of country houses, such as their exterior, interior, relation to the landscape, political and cultural meanings, in conjunction with each other. Admittedly, this might be a bit too much to include in relatively short chapters, and most chapters do address several aspects of country houses. Yet a fuller integration of various aspects of country seats could have been undertaken.

Aside from these minor criticisms, this is an interesting volume which not only provides a good overview of country seats in the Republic's provinces, but also studies country seats in relation to wider transregional trends and the particular politico-economic context in each of the provinces. In doing so, this stimulating and, it has to be emphasised, wonderfully illustrated volume raises new questions and opens up new avenues for research. As such, the volume may well serve as a template for future research on country seats in the Dutch Republic.

Jaap Geraerts, University College London

David van der Linden, *Experiencing Exile: Huguenot Refugees in the Dutch Republic 1680-1700* (PhD Utrecht University 2013; Politics and Culture in Europe, 1650-1750; Farnham: Ashgate, 2015, xx + 289 pp., ISBN 978 14 7242 927 8).

Van der Linden has done an impressive job in producing this monograph which ably fills an important gap in our knowledge of the Huguenot experience in the Netherlands in the pivotal period of their mass exodus from France, 1680-1700. The book goes beyond straightforward chronological narrative to encompass a consideration of the evolving nature of Dutch Huguenot memory. We are thus taken on a journey that combines narratives of escape and exile mixed in with a mature consideration of the subsequent cultural landscape created among exile communities. Though focussed in-depth on the Netherlands in a twenty-year period, Van der Linden is suitably aware of the richly textured international nature of the Huguenot community in this period of flux and wide-ranging movement. Nomadism characterised the experience of many (arguably most) refugees, promoting an internationalist outlook and agenda that is suitably considered in this book. Soldiers naturally feature in the story and it is a testament to the quality of Van der Linden's research and analysis that he has been able to integrate the experiences of Huguenots at all levels of society, encompassing both elite and ordinary refugees (168).

The book makes a valuable contribution to the wide-ranging diaspora historiography of recent times. Understandably, the Huguenots have features prominently in debates on this topic and as an area of study themselves. Van der Linden's work contributes to these debates in terms of its conclusion on cultural evolution within the Dutch Huguenot community. Interestingly, he reiterates the idea that the Netherlands was the most important Huguenot refuge; something that has been contested by leading Huguenot researchers in favour of England, including Robin Gwynn (*Huguenot Heritage: The History and Contribution of the Huguenots in Britain* (Brighton 2001) 132) and David J.B. Trim (*The Huguenots: History and Memory in Transnational Context: Essays in Honour and Memory of Walter C. Utt*, D.J.B. Trim (ed.) (Leiden 2011) 142). Van der Linden is, however, acutely aware of the rapid and wide-ranging movement of Huguenots between countries. This was especially the case for Calvinist ministers attempting to secure places for themselves and minister disparate flocks (68). Throughout the book he provides one of the clearest investigations I have seen of the effects of abjuration, reminding that all refugees remained intimately connected to family members back home in France who had

accepted conversion to Roman Catholicism. Building on this, Van der Linden engages ably with the complexity of exile, including its psychology, motivation and consequences, via an insightful and nuanced reading of the sources.

By the late-1690s, it was clear to most Huguenots that they must forever live beyond the borders of France if they hoped to persist in the practice of their faith free from persecution. They, and their powerful patrons, had internationally failed to alter their fate. Thus they were compromised into considering a rapprochement with their host nations. This is context in which the exiles in the Netherlands (as elsewhere) started to deal with the complex realities of living as guest-strangers in foreign countries. Part of this involved the construction of a new identity in which religion and escape narratives comforted them in exile and justified their retention of foreign habits, beliefs and even language at variance to the local population. In this sense, Van der Linden's nuanced use of well-known evidence adds profitably to our appreciation of the psychology of the refugees, including the 'ordinary' exile as much as the well-known (e.g. Pierre Bayle and the Basnage brothers).

The book consists of three sections: 'The Economy of Exile', focussing on a narrative of exile from France to the Netherlands, 'Faith in Exile', a study themed around issues including faith and identity and 'Memories in Exile', a critical consideration of sources. The appendix contains useful statistical data extrapolated from the wide-ranging reading of source material.

The book's thesis is that the experience of Huguenot exile was far more complicated on a psychological level than has often been credited. Historiographically, the French refugees have been viewed as either religious heroes or as harbingers of the Enlightenment, with little appreciation of the challenges of exile as a community. Even for such a large and (relatively) homogenous group – and the recipients of huge international sympathy and support – religious exile in early-modern Europe was complex and unsettling. Similar to refugees of all periods, they faced uncertain futures, were forced to reconstruct their lives, including careers and fortunes, and all without endangering the initial reason for their situation: the desire to worship in their chosen manner, uncompromised and free from interference of persecution.

Matthew Glozier, University of Sydney/Sydney Grammar School

Magnus Ressel, *Zwischen Sklavenkassen und Türkenpässen. Nordeuropa und die Barbaresken in der Frühen Neuzeit* (Berlin: De Gruyter, 2012, 834 pp., ISBN 978 3 11 028249 8).

Some things never change and piracy is one of them. Until a couple of years ago, pirates operating off the coast of Somalia, a failed state, managed to capture some of the world's largest oil tankers and subsequently obtained millions of dollars in ransom. Before the united navies of the European Union put an end to this practice, piracy had become a way of life for former fishermen on the littoral of the Horn of Africa. And they are not the only ones as part of the West African and the Southeast Asian coasts are also infested with pirates.

In the past, similar practices were common in the waters around Europe. In Western Europe, Dunkirk stood out as a centre of privateering, its ships capturing hundreds of Dutch and English merchantmen during the last decades of the Spanish-Dutch war. Malta, in the Mediterranean, also harboured many pirates, who sometimes had obtained an official licence for privateering against the Turks and Arabs. However, the difference between capturing ships for your own benefit (piracy) and that of the state (privateering) was extremely small.

In the early modern period the most feared pirates and privateers were those from North Africa. This extensive study shows how the European shipping nations tried to cope with this risk, and the author concentrates on the North German Hanseatic towns, Denmark-Norway, and the Netherlands. The author stipulates that the captured mariners were treated like slaves and not like prisoners of war as the latter were not usually forced to work for their victors at the time. And there can be no doubt about the legality of privateering as until the middle of the eighteenth century the Barbary States and the countries in Northwestern Europe officially were at war. Over time, however, most European states concluded peace treaties with their North African enemies. Unfortunately, the author is unable to contribute to the ongoing debate about the total number of European captives in North Africa, which now ranges between 300,000 and more than a million.

Among the European countries, the Netherlands stood out as a seafaring nation unable to organise a nation-wide institution for liberating its mariners. That is surprising as the Dutch were very active in the Mediterranean. In order to explain this anomaly, the author points to the Calvinist attitude towards charity favouring private initiatives. However, an economic explanation seems more likely as the land-locked provinces in the Netherlands had little interest in setting up a national ransom fund. Even

the seafaring provinces were divided on the matter. The ports in Holland sent more ships to the Mediterranean, and thus were more inclined to set up a national ransom fund than Zeeland that remained opposed to it.

The strength of this study is situated in the lengthy and carefully documented history of the diplomatic relations between the North German port cities and the North African states, the history of the ransom funds, the various naval wars against the North African states and the peace treaties between the Netherlands, Sweden, Austria and the Hanseatic towns on the one side and the Barbary States on the other. The last section of the book discusses the difference in attitude among the European trading nations towards their North African opponents pointing out that the Dutch were among the most ruthless as they drowned or executed the enemy crews right after capture.

In spite of its elaborate, slow narrative, covering more than 800 pages, the book is not comprehensive. There is no comparative information on pirates and privateers other than those from North Africa. The author has limited his study to European archives, and thus he cannot provide an insight into the effects of the large amounts of ransom money and of the presence of large numbers of European captives on the North African economy and society. How did the European crews spend their days in captivity, how did they inform their families, how many stayed and how many converted to Islam, how many returned, and how many died?

Of course, the author is perfectly justified in choosing to treat only two topics in depths: the impact of privateering on European shipping in the Mediterranean and the counter measures this provoked: the institution of ransom funds ('slave funds'), naval actions, and peace treaties. However in a book of this size, some space could have been devoted to informing the readers about the other aspects of this subject that now remain unmentioned.

Pieter Emmer, Emeritus Leiden University

Gerard van Roon, *Macht en gewoonte in het Delftse stadsbestuur (1672-1702)* (Dissertatie Universiteit Leiden 2014; Delft: Eburon, 2014, 432 pp., ISBN 978 90 5972 816 5).

Voor archiefvorsers heb ik een zwak, en dus ook voor Gerard van Roon. Van Roons liefde voor het ‘handwerk’, en voor het tijdvak waarin zich zijn onderzoek naar het Delftse stadsbestuur afspeelt, komt haast op elke bladzijde van zijn proefschrift tot uitdrukking. Daarin schuilt natuurlijk ook een gevaar. Alvorens dit te verduidelijken, richt ik de aandacht eerst op de inhoud van het boek.

Het stadsbestuur van Delft bestond ten tijde van de Republiek uit drie bestuurscolleges: de heren van de wet (of magistraat, bestaande uit schout, burgemeesters, schepenen, pensionaris en secretarissen), burgemeesters (4) en de veertigraad. Een structuur die we, met nuanceverschillen, ook terugvinden in de andere Hollandse steden. Van Roon kiest ervoor de periode 1672-1702 te bestuderen, het tijdvak van stadhouder-(en later ook)koning Willem III. Zijn doel is het blootleggen van de werkwijze van de drie colleges op een zeer praktisch niveau. Daartoe bestudeerde hij hun resoluties – van de heren van de wet vanwege de omvang in vijf steekproefjaren, van de burgemeesters in 22 van de 31 jaar – en particuliere notulen, stadsrekeningen, keurboeken, correspondentie, eed- en benoemingsregisters en enkele contemporaine beschrijvingen van het stadsbestuur. Terecht stelt Van Roon dat dergelijk onderzoek nog weinig ondernomen is. De bestaande literatuur over stadsbesturen tijdens de Republiek richt zich veelal op de relatie met de stedelijke samenleving of op prosopografisch onderzoek naar de bestuurders.

Op grond van zijn onderzoek komt Van Roon tot een afbakening van de werkerreinen van de drie colleges: de heren van de wet zorgden voor wetgeving en handhaving van wetten en regels, de burgemeesters beheerden de stedelijke bezittingen en financiën, en de veertigraad verdeelde bestuursfuncties en nam besluiten over belangrijke zaken voor de stad. Zoals in andere Hollandse steden vervulden de burgemeesters een spilfunctie, omdat zij van alle drie de colleges deel uitmaakten. Delft zou zelfs samen met Amsterdam de stad zijn geweest waar de macht van de burgemeesters het grootst was, volgens de Delftse veertigraad Pieter Halling. Van Roon concludeert dat de zeggenschap van de Delftse burgemeesters in het onderzochte tijdvak inderdaad aanzienlijk was, maar ziet ook begrenzungen;

over echt belangrijke zaken voor de stad moest de veertigraad als geheel geraadpleegd worden. Een verschuiving van bevoegdheden in de richting van de burgemeesters neemt hij gedurende het onderzochte tijdvak niet waar. Aan vergelijkingen met andere steden waagt Van Roon zich niet uitvoerig, met het argument dat hiernaar elders nog te weinig onderzoek is verricht. Niettemin is het opvallend dat de auteur geen melding maakt van de bevindingen van Guido de Bruin, die in zijn *Geheimhouding en verraad* op basis van steekproeven in de bestuurlijke archieven van Hollandse steden concludeerde dat zich overal, maar in verschillende mate, een afscheiding aftekende tussen de groep van burgemeesters en oud-burgemeesters aan de ene, en de overige raadsleden aan de andere kant.

Interessant is ook Van Roons waarneming dat besluiten over interne stedelijke zaken voor een belangrijk deel werden genomen naar aanleiding van rekesten van individuele burgers of instellingen: bij de heren van de wet voor ongeveer de helft, bij de burgemeesters voor een kwart. Aan de veertigraad konden geen directe verzoeken worden gericht. De afstand tussen stadsbestuurders en de bevolking was dus, in elk geval in dit opzicht, vrij klein. Dat de stadsbevolking ook buiten tijden van crisis niet zonder invloed was, was al bekend, maar Van Roon biedt nu een duidelijke cijfermatige onderbouwing. Ook komt hieruit duidelijk naar voren – en ook dat is geen nieuw inzicht, maar nu wel goed onderbouwd – dat er nauwelijks sprake was van beleid in moderne zin, ofwel van een ‘continue zoektocht naar verbetering van processen en procedures’. Bestuurders reageerden op verzoeken en problemen en daaruit konden algemene regelingen voortvloeien, maar het zicht op de langere termijn was beperkt. Eerder keken zij terug, en namen besluiten op grond van precedenten. Het belang van precedentwerking blijkt zeer duidelijk uit het feit dat soms expliciet vermeld werd dat een bepaald besluit ‘niet in consequentie’ kon worden getrokken. Men wist maar al te goed dat rekestranten zich op precedenten zouden beroepen.

Al deze waarnemingen zijn waardevol en adequaat, en dragen bij tot de kennis van de werking van stadsbesturen in de Republiek. Althans van dat van Delft, want zoals de auteur zelf zegt, is er voor andere steden nog veel werk te verrichten vooraleer kan worden vergeleken.

Niettemin is er een aantal kritische kanttekeningen mogelijk bij de door Van Roon gehanteerde methode. Zo valt op dat de rol van individuele stadsbestuurders grotendeels verborgen blijft. Van Roon verantwoordt dat door te zeggen dat hij zich richt op de werking van het bestuur als zodanig, en niet op de regenten als individu of als groep, en ook niet op zaken als corruptie, patronage of activiteiten die bijvoorbeeld stedelijke instellingen ondernamen om overheidsbeleid te beïnvloeden. Maar is dit terecht? Deze methode maakt dat er naar mijn mening uit het boek een iets te rooskleurig beeld oprijst van het bestuur van de stad: stadsbestuurders die dicht bij de bevolking stonden en besluiten die werden genomen op basis van argumenten (98). Slechts bij het welbekende gesteggel rond ambtsbegeving

zien we duidelijk de rol van persoonlijke en groepsbelangen. Maar zouden die in de ‘normale’ besluitvorming nooit een rol hebben gespeeld? Weliswaar kan men uit de resoluties weinig tot niets opmaken over de achterliggende discussies, maar meer onderzoek naar de personen zelf in combinatie met concrete besluitvorming zou hierover wellicht meer aan het licht kunnen brengen. Ook zou een analyse van de groep van burgemeesters kunnen bijdragen aan de beantwoording van de bovengenoemde vraag in hoeverre deze groep beschouwd kan worden als een kerngroep die de macht in Delft monopoliseerde.

Een ander kritiekpunt is de leesbaarheid van het boek. En dan kom ik terug op het bovenvermelde gevaar. Van Roon gebruikt zoveel voorbeelden, dat het soms lijkt alsof hij de verleiding niet heeft kunnen weerstaan alles wat hij tegenkwam in het archief ook een plaatsje in het boek te gunnen. De analyse van het materiaal gaat daardoor vaak schuil achter een muur van voorbeelden. Het boek had naar mijn smaak best honderd pagina’s dunner gekund, en had daardoor aan kracht gewonnen. Ook het gebruik van vetgedrukte kopjes voor bijna elke alinea bevordert de leesbaarheid niet. Het geheel oogt onrustig en het betoog komt daardoor vaak over als een opsomming van feiten in plaats van als een lopend verhaal.

Wat blijft staan is bewondering voor het werk dat Van Roon heeft verzet. Zijn proefschrift voegt heel wat toe aan onze kennis over het Delftse stadsbestuur, en biedt een uitstekende basis voor vergelijking met andere stadsbesturen in de Republiek.

Ronald Sluijter, Huygens ING – KNAW

Benjamin Schmidt, *Inventing Exoticism: Geography, Globalism, and Europe's Early Modern World* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015, 448 pp., ISBN 978 0 8122 4646 9).

From time to time a new book surprises most of all for not having been written before. Benjamin Schmidt's *Inventing Exoticism: Geography, Globalism, and Europe's Early Modern World* is such a book. It deals with the pre-history of Said's 'Orientalism' (E. Said, *Orientalism: Western Conceptions of the Orient* (New York 1978)), with the so-called 'consumer revolution' of the seventeenth and eighteenth centuries, and with the emergence of a globalised world economy in the early modern era. Despite contributing incisively to these almost over-exploited historiographical sites of interest, Schmidt's approach and arguments were hitherto largely missing from the literature.

The book is based on a wide-ranging yet detailed study of a particular genre of texts that flourished in the Dutch Republic in the late seventeenth and early eighteenth centuries: 'exotic geography'. During this period a new type of highly inventive and entrepreneurial book publishers such as Pieter van der Aa, Jacob van Meurs, or Cornelis de Bruijn began producing lavishly illustrated volumes on the geography of non-European places in a distinctly new style. These books quickly became successful on the commercial marketplace throughout Europe – quite apart from the traditional patronage circuit of luxury book production – and profoundly influenced the perception of the non-European world by European readers and consumers.

One of Benjamin Schmidt's main arguments is that this new genre of exotic geography helped to create Europe. Contrary to the travel writers who came before, the Dutch authors and publishers did not stress how the overseas world and its riches belonged to any particular European king, nation, or explorer. Instead, they took a 'universal' European perspective in representing the exotic world, thereby diminishing the importance of 'local' interests within Europe. In doing so, the Dutch prefigured Edward Said's late-nineteenth-century Orientalism in many ways; not least in the way violence and sodomy were cast as characteristics of the 'exotic' world and justified European intervention in it (chapter three). Dutch exotic geography also rendered the non-European world recognisable with the help of 'an aesthetic of the exotic', and prepared its products for appropriation as commodities by European consumers (chapter four).

Schmidt is not the kind of writer to boast grand claims before substantiating them, and although he engages in important discussions on empire, commodity fetishism, science and knowledge, the precise ways

in which he positions his book against the work of other scholars (Bernard Smith, Edward Said, William Pietz, Paula Findlen, Roger Chartier, and Roland Barthes – for instance) is often buried deep in between the details of his analysis. Despite the importance of Schmidt's contribution to these debates, this is not a book about exploration or empire: it is a book about books.

Books of exotic geography are a particularly interesting object of study since they are at once the product of a new consumer culture, and a medium through which this new way of perceiving the world was transmitted and reproduced (this was already pointed out with reference to cartographic products by Chandra Mukerji, *From Graven Images: Patterns of Modern Materialism* (New York 1983)). The output of early modern Dutch publications in this field is indeed striking, and Schmidt's careful and seemingly exhaustive analysis of those works is a very welcome contribution. Compared to Harold Cook, *Matters of Exchange: Commerce, Medicine, and Science in the Dutch Golden Age* (New Haven 2007), which studied a similar corpus of early modern Dutch publications on exotic botany and medicine, the much more critical position taken by Schmidt with regards to the scientific veracity of these texts, and their authors' relationship to (the striving for) 'objective truth' is also most welcome. (Schmidt does not enter into a debate with Cook, or even reference his work.)

Apart from the scholarly merit of *Inventing Exoticism*, there is the sheer joy of opening this marvellously illustrated book. With over 200 illustrations, most of which are perceptively discussed in the text, the book is a feast for the eye as well as the mind. In this age of digital discourse analysis and text mining software, the book draws our attention back to the physical product of early modern books, their appearance, their illustrations, and most of all the complex ways in which they came about. Studying only the text and not the book is to miss half the point – and most of the fun.

Unfortunately, the composition of the book is not as satisfactory as its appearance. The excellent and to-the-point introduction is followed by four lengthy chapters that read more like separate essays than as book chapters. This results in repetitions from one chapter to another, and similar topics being broached in very different places in the book in a confusing way. A second point of criticism relates to the analysis itself. For all the rich detail dug up from the sources of exotic geography, the broader context is rendered only in passing. Comparisons to the works of earlier periods (most notoriously the etchings by Theodor de Bry or Jacques le Moyne) appear a bit too sketchy to fully support the argument of the Dutch *invention* of exoticism in the seventeenth century. Dutch society itself also receives surprisingly little attention. This is, after all, a time and place credited with the birthplace of modern consumerism, cleanliness, comfort, science, the stock exchange, and capitalism no less, and one is thus left to wonder what role this (presumably) exceptional economy and society had in the coming about of exoticism. Moreover, *Inventing Exoticism* leaves this reader to wonder whether indeed

exoticism was the midwife to European consumerism, or whether the emergence of a new aesthetic of exoticism was but one aspect of a wider shift in consumer behaviour characteristic of a peculiarly Dutch urban political economy.

Despite these minor points of criticism, *Inventing Exoticism* is an important, thoroughly researched, and enjoyable book. Its basic argument concerning the early modern – and often Dutch – roots of representing the non-European world as ‘exotic’ is so compelling as to wonder why it was not already widely accepted in historiography. Now that *Inventing Exoticism* has come around, there is surely no reason not to seriously consider this argument.

Wouter Ryckbosch, Vrije Universiteit Brussel

Meindert Schroor, *Rurale metropool. Bevolking, migratie en financiën van de stad Groningen ten tijde van de Republiek (1595-1795)* (Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen; *Historia Agriculturae* 46; Groningen: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 2014, 421 pp., ISBN 978 90 367 7133 7).

Rurale metropool is een rijk boek. Geschraagd door 37 tabellen, 32 grafieken, 19 bijlagen, 3 kaarten en 1 cd-rom presenteert Meindert Schroor de resultaten van zijn onderzoek naar de bevolking, migratie en financiën van Groningen in de jaren 1595-1795. Lang bleef die periode in de geschiedenis van de stad onderbelicht. Wel kwam zij aan de orde in overzichtswerken als *Historie van Groningen. Stad en Land* (1976) of de meer recente serie *Geschiedenis van Groningen* (2008-2012), maar deze coproducties betreffen vooral de provinciale geschiedenis. Bovendien beslaan zij de tijdspanne van de prehistorie tot en met de twintigste eeuw, waardoor noodzakelijkerwijs slechts grote lijnen zijn getrokken. Pim Kooij heeft in 1994 in zijn artikel 'Groningen. Central place and peripheral city' wel specifiek aandacht gegeven aan de 'stad'. Hij wees er toen op dat Groningen zich aan het einde van de zestiende eeuw steeds meer op zijn directe omgeving richtte, ook al bleef het nadien het verzorgingscentrum van een groot achterland.

Schroor heeft nu dus een dissertatie geschreven waarin het zeventiende- en achttiende-eeuwse Groningen object van onderzoek is. Samen met de eerder verschenen studie van Albert Buursma – '*dese bekommerlijke tijden*'. *Armenzorg armen en armoede in de stad Groningen 1594-1795* (2009) – over armenzorg en armoede in de stad Groningen ligt er nu een stevige basis voor de sociaaleconomische historie van de stad tussen 1595 en 1795.

De centrale vraag van Schroor luidt 'of en zo ja in hoeverre de geografie van invloed was op de demografische en economische ontwikkeling en de financiële politiek van de stad, meer specifiek op de natuurlijke bevolkingsontwikkeling, op de migratie, op de werkgelegenheidsstructuur en op de stedelijke financiën' (23). Hij kadert die vraag binnen twee geografische concepten. Enerzijds dat van de *site*: de fysieke kwaliteiten van de plaats; anderzijds dat van de *situation*: de functie van de *site*, dat wil zeggen, de relatie tussen de ligging van de stad en zijn omgeving.

In feite is deze monografie een bewerking van vier eerder door Schroor geschreven artikelen die nu als hoofdstukken zijn opgenomen. Hij analyseert daarin hoe het inwonertal van Groningen tussen 1595 en 1795 fluctueerde, maar per saldo met slechts 800 mensen groeide. In twee periodes piekte het echter naar 25.000-30.000. Zoals elders in Europa speelde migratie in het pre-industriële tijdperk de hoofdrol in de schommelingen van de

bevolkingsomvang. Op sterfte en – in mindere mate – geboorte had men toen weinig greep. Het is daarom opmerkelijk dat in Groningen de mortaliteit al relatief vroeg (omstreeks 1730) begon te dalen en er tussen 1750 en 1780 zelfs sprake was van een geboorteoverschot. Hier, schrijft Schroor, toonde zich het gelijk van Van Doeveren, Gronings hoogleraar in de medicijnen, die rond 1770 betoogde dat de Groninger in gezegende omstandigheden leefde. Gelegen op het einde van de Hondsrug, bespoeld door twee riviertjes met relatief schoon water, toonde de *site* hier een gunstig gezicht.

De migranten kwamen vooral uit het Duitse achterland, de Ommelanden en Drenthe waar zij vaak rechtstreeks arriveerden als gevolg van een gebrek aan stedelijke voorzieningen in het achterland. Overheersten aanvankelijk Duitse en Noord-Nederlandse mannen in de stroom immigranten, na het midden van achttiende eeuw groeide het aandeel nieuwe bewoners uit de overige Nederlanden ‘als uitvloeisel van een voortschrijdende sociaaleconomische integratie van Groningen in het Nederlandse staatsverband’ (299). Uit Friesland migreerden zowel absoluut als relatief weinig mensen naar Groningen, want ‘Stad en Lande en het grootste deel van Drenthe kunnen nog wel als een noordelijke eenheid worden beschouwd, Friesland hoorde daar beslist niet bij’ (298).

Aan de hand van (vooral) de gegevens over de beroepen van de (nieuwe) burgers toont Schroor vervolgens aan dat de immigranten uit het westen overwegend werkzaam waren in luxenijverheid en innoverende beroepskringen, terwijl migranten uit de eigen omgeving in de verzorging (transport en voeding) terecht kwamen, en personen uit het verder weg gelegen achterland vaak ambachtslieden waren. Het ging hier veelal om rurale kettingmigratie waarbij sprake was van een sterk verband tussen informatiestromen en migratieroutes. Gedurende de achttiende eeuw verloren de ambachtelijke beroepen evenwel terrein ten gunste van die in de handel, de diensten en de transportsector.

Enigszins los van de eerste drie hoofdstukken staat dat over de stedelijke financiën. Daarin analyseert Schroor dat de buitenbezittingen van de stad in de loop van de jaren een steeds belangrijkere inkomstenbron voor de stad werden. Hierdoor was er ‘geen stad in de Republiek die zo’n zelfstandige armslag had als Groningen’ (301). Afnemende opbrengsten van de accijnzen konden daarmee voldoende worden opgevangen. Zij maakte ook leningen op de kapitaalmarkt mogelijk als grote kosten moesten worden gedekt, zoals de wederopbouw van de in 1710 ingestorte Der Aa-kerk.

De verdienste van het boek bestaat vooral in het diepgaande archiefonderzoek dat Schroor heeft verricht. Dat was geen sinecure, want complete, ononderbroken seriële bronnen zijn voor de vroegmoderne tijd immers zelden voorhanden. Het beeld dat de onderzoeker over een langere periode wil construeren is in die omstandigheden per definitie incompleet. Daarom verdient het deels op grond van extrapolatie verkregen resultaat van dit onderzoek alle lof. Het vult een lacune in onze historische kennis van de

stad Groningen. In het bijzonder de twee concepten *site* en *situation* blijken als kompas voor het onderzoek nuttig te zijn geweest.

Toch roept deze studie ook vragen op. Zo gaat het in hoofdstuk 2 over de migratie, feitelijk alleen over immigratie. Die zou bepalend zijn geweest voor de fluctuaties in de bevolkingsomvang van de ‘rurale metropool’ Groningen tussen 1595 en 1795. Maar dat is één kant van de medaille. Evenzeer interessant is te weten waarheen de inwoners die Groningen verlieten, gingen. Hoeveel waren dat? Welke motieven hadden zij om te vertrekken? Is er juist in die tijden niet een sterke relatie tussen bevolkingsomvang en migratiesaldo? Het demografisch beeld van een stad wordt completer als (antwoorden op) dergelijke vragen onderdeel van de analyse uitmaken.

Ook de uitspraak dat er tussen 1595 en 1795 sprake was van ‘een voortschrijdende sociaaleconomische integratie van Groningen in het Nederlandse staatsverband’ (299), roept vragen op. Hoe rijmt zij met de constatering dat Friesland beslist niet bij de noordelijke eenheid hoorde? Of met hetgeen Kooij over Groningen concludeerde, namelijk dat de stad zich sinds het einde van de zestiende eeuw steeds meer richtte op haar directe omgeving? Een begrip als ‘staatsverband’ of – explicieter – ‘Nederlands staatsverband’ is een abstractum dat enige concretisering behoeft. Van een ‘Nederlands staatsverband’ lijkt evenwel in grote delen van de zeventiende en achttiende eeuw noch in politieke, noch in sociaaleconomische of maatschappelijke zin erg sprake te zijn geweest, zoals ook Hans Knippenberg en Ben de Pater betogen in *De eenwording van Nederland* (1988).

Deze recensie kan in de beperkte ruimte die beschikbaar is, niet uitputtend zijn. De rijkdom van het door Schroor aangedragen bronnenmateriaal heeft ons een schat aan informatie gegeven over de sociaaleconomische en financiële geschiedenis van de stad Groningen in de zeventiende en achttiende eeuw. Dat in de compositie van het boek de artikelsgewijze productie soms nog doorschemert – zo lijkt de bespreking van de bevolkingsomvang in hoofdstuk 2 dat de immigratie als thema heeft, beter thuis te horen bij hoofdstuk 1 dat over de demografische ontwikkelingen gaat – is (helaas) inherent aan een dissertatie op basis van artikelen. Dat doet niets af aan de waarde van deze dissertatie. Met *Rurale metropool* is Groningen een standaardwerk over zijn verleden rijker.

Paul Holthuis, Rijksuniversiteit Groningen

Freya Sierhuis, *The Literature of the Arminian Controversy: Religion, Politics and the Stage in the Dutch Republic* (Dissertation European University Institute 2009; Oxford: Oxford University Press, 2015, 320 pp., ISBN 978 0 198 74973 8).

The Arminian controversy was without doubt one of the most important debates that raged throughout the Dutch Republic during the seventeenth century. What started out as an academic debate about predestination got entangled in a number of other hotly contested issues – the locus of sovereignty, the course of foreign policy, the extent of religious toleration, the relationship between church and magistrate –, creating a potent mixture of violent passions that would bring the country to the brink of civil war. The debates and outcome of what has come to be known in Dutch historiography as the Truce Controversies would leave an enduring imprint on future generations. Well into the nineteenth century, Dutch men and women would return to these debates and their related events in search of arguments to support their views on the proper political and religious make-up of the nation – or to oppose those of their opponents.

This long-lasting legacy of the Truce Controversies has ensured that the Arminian controversy has always attracted a good deal of scholarly attention. But not enough, according to Freya Sierhuis in her fine study *The Literature of the Arminian Controversy: Religion, Politics and the Stage in the Dutch Republic*. Sierhuis contends that too much focus has been placed on the political and social-economic sides of the Truce Controversies, but not enough on the religious and ideological ones. This lack of attention has led to a misreading of the nature and development of seventeenth-century Dutch literature and of some of its most fundamental authors and texts. By researching the literary culture of the Arminian controversy, Sierhuis is trying to correct this attention deficit and our view of Dutch literary culture during the seventeenth century.

In six chapters Sierhuis takes her readers more or less chronologically from the beginning of the Dutch Revolt and the foundation of the Dutch Reformed Church to the early 1630s, when – as a consequence of the Truce Controversies – the Dutch Reformed community had split up into two branches: Gomarists or Contra-Remonstrants and Arminians or Remonstrants. As Sierhuis correctly points out, the Arminian controversy is best understood as ‘a phase in the process of the long Reformation’ (16). The dispute about predestination between Jacob Arminius and Francis Gomarus at Leiden University in 1604 had deep roots in the debates about predestination, free will and religious toleration that had fragmented the Protestant movement into a plethora of different churches and sects in the

sixteenth century. These sixteenth-century debates had often been fierce and given birth to a fair number of polemical writings, like Dirk Coornhert's *Synodus van der Conscientien Vryheydt* (Synod on the Liberty of Conscience, 1582) (32). The Arminian controversy can be seen as continuation of these earlier debates, with both Remonstrants and Contra-Remonstrants making ample use of the writings and ideas of their predecessors.

While Sierhuis presents the ideas of both parties involved, most attention goes out to the group of Remonstrants and Remonstrant sympathizers around the *Nederduytsche Academie* in Amsterdam. Prime among them were Samuel Coster, the founder of the *Academie*, and the young Joost van den Vondel. With great in-depth analyses of Coster's *Iphigenia* (chapter 3) and Vondel's *Palamedes* (chapter 5), Sierhuis demonstrates that Coster and Vondel tapped into a variety of sources and discursive languages, ranging from the scholarly works of Hugo Grotius to the inflammatory pamphlets of Hendrik Slatius. She pays particular attention to the rhetorical devices Coster and Vondel used and appropriated for their own goals. This 'linguistic' approach Sierhuis shares with Martin van Gelderen (*The Political Thought of the Dutch Revolt 1555–1590*, 1992) and Arthur Weststeijn (*Commercial Republicanism in the Dutch Golden Age*, 2011), her former colleagues at the European University Institute in Florence. In addition, like Jill Stern (*Orangism in the Dutch Republic in Word and Image, 1650–1675*, 2010) and Helmer J. Helmers (*The Royalist Republic*, 2015), Sierhuis also looks at the imagery connected to the texts under investigation. This all makes for very stimulating reading.

The range of different sources and discourses Coster and Vondel made use of, clearly illustrates the interaction that existed between the ivory tower and Grub street; between theological treatises and academic writings on politics and history, on the one hand, and pamphlets, poems, plays, satire and libels, on the other. This interaction was not only intellectual. Sierhuis also unearths many personal connections that existed between members of the *Academie* and their more radical sympathisers, and the political and academic elite of the Dutch Republic.

By placing the literature of the Arminian controversy in the larger framework of the long Reformation and by focusing on the polemical nature of religious controversy, Sierhuis manages to portray a picture of seventeenth-century Dutch culture that is characterised more by conflict and dispute than harmony and consensus. Thus, in the debate about the nature of seventeenth-century Dutch society, she – either knowingly or not – takes sides with Rudolf Dekker (*Meer verleden dan toekomst*, 2008) against the likes of Maarten Prak and Jan Luiten van Zanden (*Nederland en het poldermodel*, 2013).

Throughout the book, Sierhuis gives some strong evidence in support for her claims. However, several questions and problems remain unsolved. Sierhuis demonstrates that supporters of the Remonstrant cause fused a number of arguments and discursive languages to plead their case before a broad audience. But she does not adequately explain why this appeal failed

to harness enough support. Besides the fact that Remonstrants constituted a minority within a minority, the language that supporters of the Remonstrant cause used also helps to make sense of this failure. Coster and Vondel, for example, shared a language with academic writers such as Petrus Cunaeus in which a disdain for the common people and a fear for the ‘mob’ is clearly noticeable. Thus, Vondel’s adversaries had a point when they accused him of ‘pecking at the common folk’ (122–125, 231–235, 249–251). Needless to say, such an approach and use of rhetoric was unlikely to win many hearts.

While rhetoric can help explain why certain events did or did not happen, the relationship between rhetoric and events can also work the other way around. Sierhuis for example notes that after 1619 Remonstrants changed their defence of religious tolerance. They no longer supported the idea of toleration within the Reformed church. Instead, they began to claim that ‘freedom of worship forms an integral part of liberty of conscience’ (237). Sierhuis fails to point out, however, that the Remonstrants had to make this change for the very simple reason that after the execution of Johan van Oldenbarnevelt and the Synod of Dort, toleration within one church was no longer a viable option. Here, we clearly see that political events had rhetorical influences.

Finally, it has to be said that Sierhuis’s study unfortunately also contains quite a number of mistakes – wrong dates, words missing or double-printed, wrong or misspelled titles – that suggest that either the editing process was a rush job or that perhaps the wrong manuscript got published. These comments should not detract, however, from the value of what probably is the best account of the Arminian controversy in the English language to date. For that feat, Sierhuis should be congratulated.

Jaap Nieuwstraten, Haarlem

Daniëlle Teeuwen, *Financing Poor Relief through Charitable Collections in Dutch Towns, c. 1600-1800* (PhD Utrecht University 2014; Amsterdam Studies in de Dutch Golden Age 29; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016, 230 pp., ISBN 978 90 8964 793 1).

De laatste jaren zijn er meerdere studies verschenen over armenzorginstellingen in de Republiek. Daarbij werd veelal aandacht besteed aan de armen die voor hun overleving enigszins konden steunen op zorg, georganiseerd door kerkelijke of stedelijke instellingen. Dit boek werpt licht op een belangrijk en onderbestudeerd aspect van de vroegmoderne armenzorg. In plaats van een analyse uit te voeren van (begunstigden van) de uitgaven in de armenzorg, bespreekt Daniëlle Teeuwen de inkomstzijde: hoe en waarom brede lagen van de Nederlandse samenleving met regelmatige giften het organiseren van de armenzorg mogelijk maakten. Zij doet dit voor vier steden – Delft, Utrecht, Zwolle en 's-Hertogenbosch – gedurende de zeventiende en de achttiende eeuw. In dit goed geschreven en coherent gestructureerde boek werpt ze achtereenvolgens licht op de verschillende inkomsten van een vijftal armenzorginstellingen, de manier waarop collectes werden georganiseerd, de retorische strategieën die werden gehanteerd om inwoners aan te manen te doneren, en de identificatie van de sociale groepen die deelnamen aan collectes.

Haar belangrijkste conclusie is dat er veel werd gegeven en dat veel mensen participeerden in de collectes. Doorgaans kwam het grootste aandeel van de totale inkomsten voort uit collectes, waarbij grote bedragen werden opgehaald. Dit was te danken aan de veelvuldige (veelal wekelijkse) collectes die deur-tot-deur werden gehouden, waardoor de sociale druk om te geven werd opgevoerd. Door heel vaak te collecteren, werden continue en uiteindelijk belangrijke inkomsten gegenereerd. Hoewel elites en middengroepen het hoofdaandeel van opbrengsten uit collectes voor hun rekening namen, namen ook minder welgestelde gezinnen eraan deel. Soms gold dat voor om en bij de tachtig procent van de inwoners. De armenzorginstellingen hechtten dan ook groot belang aan een sociaal brede deelname, waarbij iedereen gaf naar vermogen. De armenzorg, kortom, was een zaak van de hele stedelijke gemeenschap. Dat verklaart mede de stabiliteit van de zorginstellingen, die – in tegenstelling tot wat Abram de Swaan heeft gepostuleerd – niet onderhevig waren aan periodieke instortingen. Bovendien onderschrijft het onderzoek van Teeuwen de belangrijke kwaliteit van de zorg in de Republiek, die niet onopgemerkt is gebleven door historici én tijdgenoten. Deze vaststellingen zijn niet alleen relevant voor de

historiografie over de Republiek. Ze zijn ook betekenisvol voor de discussie over de relatieve uniciteit van het Engelse armenzorgsysteem dat volgens een aantal historici als enige stabiliteit kende omdat het opereerde op basis van armenbelastingen. De analyses van Teeuwen staven overtuigend de bestendigheid van armenzorgregimes die opereerden op basis van vrijwillige giften, op voorwaarde dat deze zo werden georganiseerd dat er voldoende sociale druk op potentiële gevers werd uitgeoefend.

Daniëlle Teeuwen is voor haar onderzoek grondig te werk gegaan en heeft een brede waaier aan uiteenlopende kwantitatieve en kwalitatieve bronnen doorploegd. Haar vaststellingen zijn dan ook overtuigend, interessant en belangrijk. Niettemin moeten ook een tweetal punten van kritiek worden benoemd. Ten eerste is het wat jammer dat de comparatieve dimensie van de analyse niet helemaal uit de verf komt. Dat de vergelijking tussen de vier geselecteerde steden eerder oppervlakkig blijft, kan de auteur niet echt worden aangerekend. Zij werkt noodgedwongen met fragmentarisch materiaal waardoor de vaststellingen op basis van unieke bronnen voor bijvoorbeeld Zwolle niet zondermeer kunnen worden afgezet tegen de situatie in de overige drie steden. Wel had ze haar studie op een nog hoger niveau kunnen tillen als ze de vaststellingen voor de Republiek met behulp van secundaire literatuur meer had gesitueerd in een internationaal comparatief kader. Terwijl ze literatuur voor andere steden in de Republiek ten volle heeft aangeboord, heeft ze dat nagelaten voor steden in de Zuidelijke Nederlanden, of voor de goed bestudeerde Engelse armenzorg. Alleen in de inleiding prikkelt ze de lezer door de Republiek in een internationaal comparatief kader te situeren, maar verder in de studie komt ze daar jammer genoeg niet op terug. Het is in die zin jammer dat in de inleiding stellig wordt verkondigd dat ‘This study does by no means wish to test the reputation of generosity of the inhabitants of the Dutch Republic’ (14), terwijl die vermeende reputatie vervolgens wel herhaaldelijk impliciet wordt bevestigd. Haar vaststellingen over de opbrengsten uit collectes afzetten tegen cijfergegevens over het volume aan te besteden gelden, in bijvoorbeeld het geval van de Engelse casus, zou helpen de werkelijke hoogte van de opbrengsten uit collectes te kwalificeren.

Een tweede punt van kritiek is dat de eenmalige collectes niet helemaal helder worden onderscheiden van de meer frequente collectes. Er wordt onvoldoende op gewezen dat de begunstigden van die eenmalige donaties een andere groep armen betrof ten aanzien van die van meer frequente collectes. ‘The poor’ betreft een bijzonder heterogene categorie, waarbij de ene groep armen andere gevoelens van solidariteit (of aversie) moet hebben opgewekt bij middengroepen dan de andere groep. Armoede die werd geleden door mensen die alles waren kwijtgeraakt door een brand is bepaald iets anders dan structurele armoede door te geringe inkomsten uit loonarbeid. Terwijl middengroepen en elites zich ongetwijfeld konden identificeren met de eerste vorm van armoede – ze konden er te allen tijde zelf slachtoffer van

worden – was de tweede vorm van armoede voor hen veel minder gemakkelijk te duiden. Bij de analyse van de retoriek die werd gehanteerd bij het aanmanen tot donaties wordt noodgedwongen enkel gebruik gemaakt van de oproepen tot eenmalige, eerder uitzonderlijke collectes. Daarbij wordt wat te gemakkelijk voorbijgegaan aan de beperkte representativiteit daarvan.

Deze kleinere punten van kritiek doen echter niets af aan het belang en de kwaliteit van deze studie, die licht heeft geworpen op onderbelichte aspecten van de vroegmoderne armenzorg in de Republiek. Het heeft bovendien een bijzonder leesbaar boek opgeleverd.

Griet Vermeesch, Vrije Universiteit Brussel

Lodewijk Wagenaar (ed.), *Aan de overkant. Ontmoetingen in dienst van de VOC en WIC (1600-1800)* (Leiden: Sidestone Press, 2015, 353 pp., ISBN 978 90 8890 316 8).

Were it not for the fact that the volume under review was brought together by Lodewijk Wagenaar, one might well imagine that it had been presented by admiring colleagues whose researches have intersected with the diverse terrain that he has investigated. In any case this book is testament to Wagenaar's broad vision and ability to bring diverse contributions together, all with the seemingly simple premise of determining how the servants of the VOC and WIC engaged with so many 'others' (not to mention each other) from 1600 to 1800.

Of course this undertaking, based on a careful reappraisal of primary source documents, produced very different results dependent on the available light. And, as Roelof van Gelder observes in his treatment of the Francophone Swiss doctor Louis Relian (1725-1778), the 'other' of the individual who enrolled with the companies could just as readily be the crew with whom one shipped as the diverse peoples of Africa, Asia or the Americas. The book also makes clear how many seemingly first-hand encounters were conditioned by news already in circulation, whether in the form of travellers tales, official reports to the governing chambers in Holland and Zeeland, or the printed works that were pouring from the presses of the Republic, often with fantastic images.

Even with this variety, there is an almost uniform excellence of the various chapters arranged by geography. And even if one might wish for a certain degree of chronological consideration as the reader is taken from the islands of Japan to the mouth of the Delaware, there is significant overlap that leads, cumulatively, to a greater appreciation of the varied encounters between the circulating servants of trade and empire and their numerous partners and rivals, not to mention the all-important intermediaries who granted access to diverse linguistic worlds and their employees who, within short generations, were often the sons of local partners. Much is done, too, to contextualize the encyclopedic offerings of such Churchmen as Philippus Baldaeus (1632-1672) and François Valentijn (1666-1727), or yet to correct the longstanding shorthand concerning the allegedly demeaning treatment of VOC emissaries to the Tokugawa Lords of Japan.

The volume takes its own first bow with Leonard Blussé's discussion of the agency of the indigenous societies of Taiwan from the 1620s, from the acephalous groups living in the shadows of the Sino-Dutch colonial project to

the autonomous hinterland kingdoms believed to be guarding routes to gold mines, which succeeded in drawing the Dutch in to their own struggles. To be sure, this chapter goes much further in this regard than Tonio Andrade's otherwise absorbing *Lost Colony*, which documents the fall of the Dutch to the Sino-Japanese lord Koxinga in 1662. Cynthia Viallé then shows how, in the presence of a genuinely curious shogun Tsunayoshi (r. 1680-1709), the VOC factors – who knew full well that they were not seen as representatives of a foreign crown – mustered as much skill and enthusiasm as they could to represent their society to Japanese eyes and with some appreciation rendered in return.

In a fascinating chapter, Tristan Mostert enlivens a transaction initiated by the great humanist of the Kingdom of Gowa, on Sulawesi, Karaeng Pattingalloang († 1654). Said to be literate in Latin and able to speak Portuguese and Castilian like a native, the Karaeng commissioned the production of one of the greatest globes ever produced in the Low Countries. While the high price demanded and the subsequent vicissitudes of war saw that this most cumbersome of cargoes was never delivered, Mostert suggests that such pieces were rightly perceived as appropriate gifts of state for more northerly kingdoms, and by Governors General ever more eager to represent Batavia as a regal capital in its own right.

Menno Witteveen makes an excellent case for dating the start of the transition of Batavia into such a centre with a royal family of its own by examining the crucial marital alliance of Governor General Antonio van Diemen (1593-1645), the former bankrupt fled to the East, and the already twice-married heiress Maria van Aalst (1607-1674). While others, such as Gene Gelman Taylor, have discussed how closely interlinked the elite of the emergent town were, the intimacy of local succession and rivalries are laid all the more bare here. Indeed, from its inception, Batavia, with its close-knit elite, was the command center for future VOC operations stretching (eventually) from Cape Town to Nagasaki, evolving from the extraction of costly spices to the business of governing, largely through proxies. With the challenges of competition both on the ground and at sea, local peasantries and unfree laborers bore the brunt of commercial pressures, resulting at times in revolts. This is not to say that there was an absolute resistance to the right of the VOC to collect taxes and Wagenaar shows how, in the run up to general disturbances in coastal Lanka in the 1750s, indebted cinnamon cultivators would plead their case to official inquiries, allowing some insight into the nature of colonial societies in which locally-appointed middlemen had the most to gain. Still, greed and bureaucratic inertia would make naught of such efforts to ameliorate conditions and only fed the impression that the hinterland ruler of Kandy was the true protector of Sinhalese interests. Certainly the place of debt looms large in Alicia Schrikker's treatment of the relatively neglected northern Tamil enclave of Jaffna, which saw a similar repeat of such state theatrics in the 1790s, with planned revisions to the ways

in which the census was generated by local teachers who would count subjects worthy of taxation by labor or, if you were to see it from the local angle, life expectancy linked to productivity. While a commission was established to resolve this situation, its unfinished work was doomed by the arrival of the British in 1795.

Both of the aforementioned chapters, dealing with what we now see as the final decades of the VOC on Lanka, make stark contrast with the hopeful future trumpeted in the 1605 depiction of a handshake between Joris van Spilbergen (1568-1620) and King Vimaladharmasuriya of Kandy († 1604), who had been eager for an alliance against the Portuguese. Pauline Lunsingh Scheurleer goes to great pains not only to demonstrate that there had indeed been an exchange of royal images in the first Dutch-Sinhalese encounter, but just what the form of the now lost image of Vimaladharmasuriya may well have taken, based on ivory gifts of previous eras. Certainly in this sense we find the summation of how the Sinhalese wished to represent their regal selves.

Travelling West, Guido van Meersbergen emphasizes just how the Company's emissaries to the Mughal Court of Aurangzeb (1658-1707) knew full well how to present themselves by the 1670s, being aware that they had been incorporated in a galaxy of mid-ranking (and gift-bearing) officials, much as Martine Gosselink later shows how the VOC operation in Persia would position itself in the decades before the cataclysmic Afghan invasions of the 1720s; invasions that generated the collapse of the Safavid state.

Of course scholarly and artistic exchanges took place in such settings too, and Carolien Stolte's exemplary discussion of indigenous informants in India reveals the sources of Baldaeus's celebrated images of East Indies 'heathens' – being depictions of the incarnations of Vishnu procured in Gujarat by a disgraced Dutch painter, Philip Angel, who was eager to regain favor with his company after having enjoyed the patronage of the Safavid Shah Abbas II. Beyond this, moreover, she gives us cases of Baldaeus's South Indian informants who either are named but never depicted, or conversely depicted and never named.

Angel's infraction had involved illicit trade. For his part Arend de Roever offers a glimpse of how Company officials, including the future Governor General Jacob Mossel (1704-1761), were eager to have their own names kept at a distance from the private trade that enriched them even if it was technically licit. After all, the riches to be reaped on Java were a far cry from the deathly encounters at less glorious postings such as the slave coast of Guinea, where the local-born sons were both the prime movers of the WIC and its potential competitors, as Natalie Everts makes plain in a sometimes moving discussion of one such son of a governor who was deemed too big for his boots by his local friends and covert rivals alike. What he and his kin had, though, were all-important familial connections to local society. As with the pleas of the Lankan peasants, though, his entreaties would fall on deaf

ears and be stymied in ways that anticipated the later tragedy of Kuasi Boachi (1827-1904), the Ashanti prince turned planter in West Java.

Rounding out the volume are the essays of Lodewijk Hulsman, Jaap Jacobs and Geert Jan Bestebreurtje. Hulsman's treatment of relations between competing and once more varied local groups south of the Amazon bears close comparison with that of Everts for West Africa, given how attempts were made to harness the personal networks of local elites for profit and colonization. It also bears comparison with the failed endeavours of David Pietersz. de Vries in New Netherlands in the 1630s as described by Jacobs, who shows how an aspirant patron to a colony could end up caught as much between the ice of the Delaware River as two rival peoples and even the printed depictions of his predecessors. Certainly these last treatments make one mindful of the ways in which the Dutch had been used in local conflicts in Taiwan, as Blussé argued in the first chapter, and that in the Early Modern Era, the worlds of Far East and the Americas were actually linked in the printed imagination. One need only visit the Founders Gallery at the Ashmolean Museum today to find shields from the Moluccas displayed alongside Burmese Buddhas and the mantle of Powhatan Wahunsenacawh of Virginia († 1618).

If anything it is a mild disappointment that the book finishes with Geert Jan Bestebreurtje's tangential treatment of how books have been collected and libraries may be traced through owner's marks. Still, he is right to bemoan the recent efforts to dissolve such national collections as those of the KIT and the KITLV, and his philosophical reflection on the dissolution of Boudewijn Büch's famed collection in Amsterdam could just have easily been applied to that of Karaeng Pattingalloang. Also missing from the volume was some treatment of the great massacre of Chinese at Batavia in 1740 (which was in part an onflow of the collapse of the Persian market's for Batavia's sugar) and, perhaps more handily, an index, which would swiftly allows the non-specialist to see just how interconnected the worlds of the VOC and WIC were. Still, as the combined 27 directors of both companies may have slowly learned, you can't have it all.

Michael Laffan, Princeton University

Ton Burgers, *Nederlands grote rivieren. Drie eeuwen strijd tegen overstromingen* (Utrecht: Matrijs, 2014, 349 pp., ISBN 978 90 5345 483 1).

De dreigende overstromingen in de Nederlandse delta van 1993 maar vooral van 1995 behoren tot de meest opmerkelijke gebeurtenissen in de waterstaatsgeschiedenis. In de eerste plaats voltrok zich, in tegenstelling tot wat velen nog altijd beweren, geen ramp. Niettemin vonden grootscheepse evacuatieplaats in het rivierengebied en werd volgens goed vaderlands gebruik een nationale inzamelingsactie gehouden ten bate van de slachtoffers. Maar de verwachte catastrofe bleef uit, het waterpeil daalde en de natie haalde opgelucht adem. In politiek Den Haag bleven de seinen echter op rood staan. Met twee dreigende noodsituaties binnen veertien maanden en met weinig goeds voorspellende klimaatscenario's sloeg de angst toe en werd in 1995 in hoog tempo de Wet Tijdelijke Voorziening Rivierdijkverzwaringen door het parlement gejaagd. Ook hier is sprake van een opmerkelijke actie omdat deze handelingsnelheid in waterstaatsaangelegenheden slechts, en dan nog gedeeltelijk, een parallel vindt in het besluit van Lodewijk Napoleon in 1809 tot instelling van een Koninklijke adviescommissie na de catastrofale rivieroverstromingen in dat jaar. Weliswaar leverde dat enkele korte termijn maatregelen op maar tot een doorbraak in het problematische rivierbeheer en de zo gewenste beveiliging leidde dat niet. Dat gebeurde pas geleidelijk nadat Thorbecke in 1850 opdracht gaf tot een grootscheepse verbetering van de grote rivieren, inclusief het graven van nieuwe riviermondingen naar zee. Ook in dat licht bezien zijn de gebeurtenissen rond 1995 opmerkelijk omdat men zes weken na de aanname van de wet aan de slag ging met de versterking van de rivierdijken. Maatregelen die vanaf 2005 worden gevolgd door grootschalige verruiming van winterbeddingen, verwijderen van obstakels, aanleg van hoogwatergeulen, dijkverlegging en kribverlaging. Ingrepen met het karakter van een trendbreuk, zo niet paradigmawisseling omdat men daarmee afwijkt van de principes die vanaf het midden van de negentiende eeuw vorm gaven aan de rivieren en hun zomer- en winterbeddingen. Een grootschalige operatie die tot op heden voortduurt en een nieuwe fase in de zoektocht naar waterveiligheid inluidt.

In het overzichtswerk *Nederlands grote rivieren. Drie eeuwen strijd tegen overstromingen* brengt de auteur deze zoektocht naar veilige en, zo voeg ik er aan toe, bevaarbare rivieren vanaf omstreeks 1700 uitvoerig in kaart. Daaraan voorafgaand behandelt de auteur in het eerste hoofdstuk de huidige situatie, vervolgens de stand van zaken rond 1700 en keert dan weer terug

naar de ontwikkelingen van voor de achttiende eeuw. Compositorisch een wat ongelukkige keuze en bovendien wordt hier inhoudelijk een kans gemist enige relevante waterstaatkundige en historisch klimatologische ontwikkelingen sedert de middeleeuwen wat steviger aan te zetten dan nu het geval is. Dat geldt ook voor de ontwikkeling van de cartografie, een destijds elementair instrument voor de toekomstige aanpak van de door tijdgenoten als ‘bedorven’ omschreven rivieren. De talrijke historische rivierkaarten die in het boek zijn opgenomen en een functionele rol spelen in het betoog, maken dit gemis enigszins goed.

Na deze opmaat brengt de auteur de eerste grote, offensieve fase in de verbetering van de rivieren in kaart. Deze periode begint met de aanleg van het Pannerdens Kanaal in 1707 en eindigt met de opening van de Bergse Maas in 1906, een van de nieuwe uitmondingen naar zee. In deze voor het fysiek voortbestaan van de Nederlandse natie cruciale twee eeuwen voerden waterstaatsingenieurs, in samenwerking met het bedrijfsleven, externe adviseurs en dankzij de ruim stromende Indische baten met vallen en opstaan een Deltawerk van ongekend formaat uit. Het rivierengebied wordt vanaf 1850 vrijwel geheel op de schop genomen met als uiteindelijk resultaat genormaliseerde rivieren met eigen uitmondingen naar zee, versterkte dijken, een veiliger land en, op wat langere termijn, een sterke verbetering van de bevaarbaarheid. Deze fase in geschiedenis van de rivierverbetering wordt (zeer) gedetailleerd beschreven, inclusief de talrijke plannen, adviezen, debatten en conflicten die daarmee samenhangen.

Daarmee beklemtoont Burgers nog maar eens welke inspanningen de Nederlandse samenleving telkenmale moet leveren om het land überhaupt bewoonbaar te houden. Deze specifieke en complexe verhouding van een cultuur tot natuur, oftewel haar omgeving, loopt als een rode draad in de Nederlandse geschiedenis. Dat blijkt wederom uit de vakkundige behandeling waarmee de auteur zich buigt over de tweede grote fase in het offensieve rivierbeheer die zich in de twintigste eeuw afspeelt. Daarin vindt de voortzetting plaats van de verdere ontwikkeling van een waterbeheersing op nationale schaal onder veranderende politieke, sociaal-culturele en economische condities. In dat kader wordt aandacht besteed aan de beheersing van de Maas, de afdamming van delen van de benedenloop van de rivieren, urgent na de catastrofe van 1953 en, deels in samenhang daarmee, de kanalisatie van Nederrijn en Lek, de verbetering van de IJssel, de bestrijding van de verzilting van zoet rivierwater en, als *pièce de résistance* de jongste ontwikkelingen in het kader van het programma Ruimte voor de Rivier.

Bij de behandeling daarvan, in mijn ogen het beste deel van deze studie, wijst de auteur allereerst op de maatschappelijke commotie die ontstond nadat de eerste dijkverzwaringen in de jaren zeventig waren uitgevoerd met soms desastreuze gevolgen voor het eeuwenoude rivierenlandschap. Protesten daartegen leidden er toe dat het rijk zich genoodzaakt zag in de toekomst rekening te houden met landschaps-,

natuur- en cultuurhistorische waarden in haar ontwerpplannen, hetgeen niet voorkwam dat de spanning in het rivierengebied tussen voor- en tegenstanders van zowel dijkverzwaring als van andere grootschalige ingrepen in de jaren tachtig verder opliep. Tegen deze achtergrond vonden na 1995 nieuwe dijkverzwaringen plaats en daarop volgden in het begin van deze eeuw de plannen in het kader van de operatie Ruimte voor de Rivier. Deze gaven opnieuw aanleiding tot maatschappelijk protest, de oprichting van nieuwe actiegroepen en tot bijstelling van beleidsonderdelen. Ton Burgers toont in de beschrijving daarvan scherp aan dat omgaan met water altijd spanningsvol is vanwege de grote onzekerheden waarmee dit gepaard gaat, alle *know how* en rekenmodellen ten spijt. Die wetenschap verleidt de auteur, zeker in het laatste deel van zijn werk, tot kritische commentaren op verantwoordelijke politici, gezagsdragers, beleidsmakers en klimaatsceptici. Zij zouden zich niet door ‘incidenten van de wijs moeten laten brengen’ maar in plaats daarvan een ‘vaste lijn moeten volgen’ gecombineerd met de herinvoering van nuchterheid en praktisch inzicht in het rivierenbeleid.

Een prikkelende afsluiting van een grondige studie die kan worden gekarakteriseerd als een degelijke synthese van vier decennia onderzoek op dit domein. Zo bezien brengt deze studie in wetenschappelijk opzicht weinig nieuws, met uitzondering van de passages waarin de meest recente ontwikkelingen worden beschreven. Desalniettemin is hier sprake van een nuttig en gedetailleerd overzichts- annex naslagwerk mede omdat de auteur – als waterbouwkundig ingenieur van professie – op heldere wijze complexe waterbouwkundige problemen uitlegt en voorziet van informatieve kaderteksten en dito bijlagen.

Toon Bosch, Open Universiteit

Ann Coenen, *Carriers of Growth?: International Trade and Economic Development in the Austrian Netherlands* (Library of Economic History 6; Leiden, Boston: Brill, 2015, xvii + 318 pp., ISBN 978 90 04 27259 0).

This book considers the effects of international trade on the economy of the Austrian Netherlands or southern Low Countries in the second half of the eighteenth century. Much of the historiography on the topic of international trade has centered on Great Britain and there has been considerable debate on the extent of the impact of international trade on the English economy. Many economic historians have tackled the question whether trade fuelled the Industrial Revolution and the subsequent quickening pace of economic development. The experiences of the economy and trade of that other region which was the first to go through the phase of industrialization on the continent, the Austrian Netherlands, dealt with in this book provide a welcome change of perspective. Most of the work of Belgian authors, often writing in Dutch and French, has not really been picked up in the international debate. Coenen convinces the reader that one should not only reconstruct balances of trade but also pay attention to those with an interest in commerce, the so-called stakeholders: central and local governments, producers of both raw materials and finished goods, retailers, and the final consumers, and to their often divergent interests. Commercial policy was guided by the particular political economy of the Austrian Netherlands and the result of both diverging local interests and the decisions made by the commercial powers in the surrounding countries. Coenen's work ties in with the current debate on the role of the state in eighteenth-century economic development: international trade policy and how it materialized and affected eighteenth-century trade is the central issue of this book.

Carriers of Growth rests on strong empirical foundations. It draws on the archives of the customs office (part of the Finance Council): the registers of the Austrian Netherlands' customs bureaus which quantify the annual import, export and transit volumes of more than 3,000 types of commodities for the period 1759-1791 (Relevé Général); the tariff books which provide insight in the changes in commercial tariff structure; a large collection of petitions and requests related to commerce sent to the Finance Council; and correspondence and memoirs of high-ranking officials and other interested parties. The very existence of this documentation already demonstrates the central government in Brussels strong interest in international trade; the government deemed it necessary to quantify in- and outflows of commodities. The entire database

of customs statistics is conveniently available in open-access form; this is a very valuable trove which allows new avenues of research to be pursued by both economic historians interested in the macro-economics of commerce and those who want to focus on particular and diverse commodities such as sugar, linen, paintings, and even scraps of wool (<http://dx.doi.org/10.6084/m9.figshare.1430026>).

The above-mentioned framework of the study and its sources are presented in Part 1. In Part 2 the Austrian Netherlands' balance of trade is reconstructed: the region had a small deficit on its balance of trade but this was subject to considerable variation which could even turn into a surplus. Gradually, the balance of trade worsened with imports outgrowing exports (amply compensated by a surplus on the region's balance of payments). The volume of trade grows, the import of finished goods declines and more and more raw materials are imported which indicates a process of import substitution. Key imports were wine, wool, cotton and coffee; linen was the major export commodity. The true value of the book is not this reconstruction of the balance of trade but its attention to chronological and sectorial dynamics.

Part 3 takes up the challenge of explaining the different performances of the various sectors of the Austrian Netherlands' economy at the product level (salt, textiles, colonial commodities, coal and grain are the case studies). Here Coenen zooms in on the importation and exportation of the above commodity categories, the changes which the underlying sectors experienced as the result of trade, and the role of governmental commercial policies at length (perhaps the long chapter on textiles could have been split up). The chapters in this part of the book supplies the reader with many gems; to name but one, an entire industry developed around the importation of wool leftovers to produce a cheap cloth. These detailed case studies do show that it pays off to consider the sectorial meso-level: strategies of import substitution can be discerned from tariff-setting and the granting of patents and monopolies, the government often favored local manufacturers over local resource producers. Coenen provides tables per sector which list the types of petitions, who submitted them and whether they were granted or not. Stakeholders in strategic interests and with political clout could almost always count on a favorable treatment of their requests. This reveals a consultative central government which was prepared to listen to stakeholder demands. The requests themselves could have been mined more thoroughly for the discourse and semantics used to describe the 'effects of trade' though.

Part 4 deals with the transit trade, that other keystone of mercantilist commercial policy. Given the geographical centrality of the Low Countries within Europe, it is telling that transit trade was especially important during wars. The Low Countries, for example, profited from the war between France, Great Britain and the Dutch Republic in 1777-1783. However, high internal

transportation costs and tolls demanded by local governments strongly affected the transit trade and determined that only particular goods were included in the transit trade mix.

The conclusions summarize the key findings of the book. The Habsburg government pursued a rather active customs policy aimed at monitoring trade flows and import substitution; there was less interest in export-driven growth. The government was constrained in its policy by the problems with local governments, its weak position in European politics, and the constant need to decide between the often divergent interests of stakeholders. The central government made use of a wide range of policy instruments: import and export duties, bans and restrictions, and patents and monopolies for entrepreneurs and merchants. Ad-hoc and specific customs exceptions went hand in glove with general rules. The analysis of the commercial in- and out-flows reveals the particularities of the economy of the Austrian Netherlands in the second half of the eighteenth century: growing home demand was key, the region was largely self-sufficient in its nutritional and energy needs, import substitution led to a shift in imports from finished goods to raw materials. Trade achieved an impressive growth rate (a mean 5% per annum) and had an important role to play in the region's homespun growth present in both traditional and new sectors.

In the end, the study remains inescapably stuck in a chicken-or-the-egg dilemma: did trade fuel economic development or vice versa? This is the result of the somewhat vague research question on 'the effects of international trade'. What the book does demonstrate is precisely the differential effects on different sectors generated by exposure to long-distance trade. Given this diversity it is perhaps impossible to evaluate the effects of trade on the economy. I believe a more pronounced use of international trade theory could at least have rendered 'the effects' more clearly. For example, pages 61 to 65 present the author's ongoing research on the revealed comparative advantages in commerce of different sectors of the Austrian Netherlands. While a more thorough description of this theory of international trade should have been present in these pages for the non-expert reader, it shows that the integration of international trade theory is a fruitful approach. Coenen could have done more with the available information on the (relative) prices of commodities (both from the Posthumus series and those provided in the sources used for this study) and factor inputs (the low wages in the linen sector, for example), the applied customs tariffs, and the imported and exported quantities. These numbers could then be compared with the abundant English data. Perhaps it was even possible to quantitatively test the effect of tariffs, bans and monopolies on traded volumes over time, given that the data cover more than thirty years. An approach embedded in international trade theory would have allowed the author to be more specific about the impact of policies and trade volumes on the welfare, wages, prices and success/failures of particular sectors

and those people active within them which is precisely what international trade theory is about.

In conclusion, *Carriers of Growth* will surely serve as a source of inspiration for economic historians, a result of the richness of its data on the underexplored case of the eighteenth-century Austrian Netherlands and of the many angles covered by this book.

Jeroen Puttevils, Centre for Urban History, University of Antwerp &
Research Foundation Flanders

Bert Koene, *Oranjeman Suideras (1743-1811). Een leven zonder toegeeflijkheid* (Hilversum: Verloren, 2016, 173 pp., ISBN 978 90 8704 566 1).

The Orangist August Robbert van Heeckeren tot Suideras is a fantastic subject for a biography. This hot-tempered adherent of the House of Orange-Nassau lived a turbulent life, both politically and personally. According to author Bert Koene, whom I paraphrase here, Suideras was one of the most enthusiastic defenders of the stadholderly system and of the prince himself in the province of Gelderland.

At the start of his political career in 1767, when Suideras was appointed counsellor in the Court of Gelderland, he operated quietly in the background. This changed completely in 1780 when he became alderman of Zutphen. It seems that the ‘lightly inflammable’ Suideras felt much at ease in these turbulent years of struggle between opponents and defenders of Stadholder William V which intensified in the following years. In June 1787 he even prevented a civil war in Zutphen, thanks to his resolute performance. In the wake of the Batavian Revolution in 1795, however, Suideras became obsessed with the restoration of the old regime of the House of Orange-Nassau. After being forced into exile to Prussia, he kept in contact with Orangists in the Batavian Republic to discuss the possibilities of a new revolution. Despite his persistence to restore the old regime his attempts failed. Not only the actions of the so-called *Rassemblement* of Osnabrück in 1796, but also his own endeavours to start a revolution in the Achterhoek in 1799 ended in great disillusionment. Suideras tended to lose sight of reality. Even several of his political associates considered him to be a troublemaker. Moreover, Suideras was suspected of corruption because of his continuing precarious financial situation. Only years later and shortly before he died in 1811 Suideras would succeed – for the first time since his banishment after the Batavian Revolution – in acquiring a position as a justice of the peace in Warnsveld.

Bert Koene seems to be the right man for writing Suideras’ biography. Koene, who is a very prolific author, has written about the aristocratic politician Gerard Brantsen (1735-1809) and the eighteenth-century noble family De Westerholts van Hackfort, to name but a few topics. Koene is clearly fascinated by local politics and politicians in the second half of the eighteenth century: a period characterized by revolution, counterrevolution and regime changes. His biography about Suideras appeared at the same time as a couple of other publications, such as *De herinneringen van Jan Willem Kumpel (1757-1826)*

[...], by Hanneke Ronnes, and *Alexander Philip van der Capellen (1745-1787)* [...] by Jacques Baartmans. Although Ronnes' book consists for the largest part of the autobiography of Jan Willem Kumpel, both publications show that the life and work of Orangists in the revolutionary second half of the eighteenth century have increasingly been subject to scholarly research. Because of that, one gets a better view of Orangists that lived in these fascinating years and that sometimes had to find their way outside the established order.

At the same time, the focus on individual Orangists contributes to a rather one-sided view of what Orangism actually entailed. Suideras was an exceptional case in the sense that despite his privileged social position, even some of his political associates did not take him seriously. Although Koene provides an elaborate description of Suideras' attempts to restore the old regime, based on archival sources, it does not become clear what his ideas about the stadholderly system were. Nor does Koene explain why Suideras showed such devotion to the House of Orange-Nassau. Was Suideras driven by the pursuit of personal gain or were his revolutionary actions motivated by a sense of duty because of his social status? What were his motives to support the Orange family, even if he himself was convicted to lifelong banishment? Furthermore, the lack of historical background makes it hard to place Suideras' Orangism in a broader context. More information about, for instance, the Batavian Revolution and the consequences it had for political opponents, would have made clear that Suideras' story was not that exceptional. It is a missed opportunity that Koene did not use the large amount of historical research that has been conducted recently, to create a view of the world Suideras lived in and to compare him with other Orangists that had to deal with the same issues.

In short, the book would have benefitted from more analytical depth, which is perhaps caused by the absence of a clear point of departure. Other than the assumption that Suideras was a 'vessel of contradictions', Koene does not mention an approach or method in his preface. The reader could assume that Suideras' biography is based on his determined political life on the one hand and his problematic personal life on the other. This indeed makes Suideras an interesting subject of study. The persistence Suideras showed in his attempts to restore the old regime did not correspond with his personal life at all, which was completely dominated by marital problems and debt issues. Finally, the fact that Koene has a very pleasant style of writing, makes the book highly readable.

Laurien Hansma, Rijksuniversiteit Groningen

Ivo Nieuwenhuis, **Onder het mom van satire. Laster, spot en ironie in Nederland, 1780-1800** (Dissertatie Universiteit van Amsterdam; Hilversum: Verloren, 2014, 282 pp., ISBN 978 90 8704 403 9).

Onder het mom van satire is de publicatie van het onderzoek waarop Ivo Nieuwenhuis in 2014 promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam. Het onderzoek maakt deel uit van het door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) gesubsidieerde project ‘The power of satire. Cultural boundaries contested’ (gestart in 2009), waarin voor verschillende westerse en niet-westerse culturen, voor verschillende tijden en voor verschillende media is onderzocht hoe satire functioneert. Het uitgangspunt in dit project is het vermogen van satire om bestaande grenzen (cultureel, temporeel en mediaal) op de proef te stellen. Daartoe is onder andere onderzoek gedaan naar satire in de Arabische wereld, het achttiende-eeuwse poppentheater en poppensatire op televisie, en de werking van religieuze en politieke satire in film en op televisie.

Ivo Nieuwenhuis – gespecialiseerd in historische Nederlandse letterkunde – deed onderzoek naar de werking van satire in twee casussen die verschenen in de late achttiende eeuw: de periodiek *Lanterne magique of toverlantaarn* (1782-1783) en enkele reacties daarop, en Pieter van Woensels *De Lantaarn* (waarvan vijf delen verschenen tussen 1792 en 1801). In beide casussen worden de turbulente politieke omwentelingen van dat moment op een satirische manier becommentarieerd en de manier waarop dat gebeurt is het onderwerp van onderzoek. Daarbij kiest Nieuwenhuis voor een functionalistische analyse: hij beschrijft de werking van satire in de late achttiende eeuw door de casussen te analyseren in het licht van de context. Maar – passend bij de uitgangspunten van het grotere project – Nieuwenhuis kijkt ook regelmatig verder dan de periode 1780-1800 en legt voortdurend een verband met eerdere en latere periodes, andere media en andere landen.

Onder het mom van satire bevat vijf hoofdstukken: in de eerste twee worden de casussen geïntroduceerd en bespreekt Nieuwenhuis aan de hand van verschillende passages de manier waarop satire bedreven wordt. In de *Lanterne magique* gebeurt dat met grof geschut: in dit orangistische tijdschrift worden patriotten met naam en toenaam stevig over de hekel gehaald. In *De Lantaarn* treffen we een heel andere werking van satire, die door Nieuwenhuis getypeerd wordt als ambivalent. Pieter van Woensel wil met zijn publicaties zijn publiek aan het denken zetten en bovenal twijfel zaaien. Dat doet hij door amusante analyses te geven van actuele maatschappelijke kwesties – en daarbij geen uitgesproken orangistisch of patriottisch standpunt in te nemen.

Hierna – in hoofdstuk 3, 4 en 5 – bespreekt Nieuwenhuis het functioneren van de satire vanuit drie verschillende perspectieven: de manier waarop de auteur zichzelf profileert, het intermediale aspect van satire en de receptie (of het effect) van satire. Voor het bredere perspectief (hoe functioneert satire in zijn algemeenheid) zijn deze drie hoofdstukken dan ook het interessantst, en door de scherpe en helder beschreven analyses van Nieuwenhuis krijgen we een goed inzicht in hoe satire nu eigenlijk werkt. In hoofdstuk 3 laat hij zien hoe Van Woensel zich in *De Lantaarn* met zijn humoristische politieke analyses buiten de maatschappij plaatst, maar tegelijkertijd wel hoge ambtelijke functies en goede contacten onderhoudt met bijvoorbeeld Rutger Jan Schimmelpenninck. Hij presenteert zich dus als een buitenstaander, maar is dat in werkelijkheid niet.

In hoofdstuk 4 laat Nieuwenhuis zien dat satire altijd parasiteert op een ander medium of genre. Zo wordt de *Lanterne magique* gepresenteerd als een toverlantaarn en de auteur gebruikte dus een bij het publiek bekende formule om zijn tegenstander te blameren. Nieuwenhuis maakt in dit hoofdstuk ook weer een van zijn vele mooie uitstapjes naar het heden door een vergelijking te maken met de satirische nieuwsberichten van de Nederlandse website *De Speld*. In wezen doen die nieuwsberichten hetzelfde als de *Lanterne magique*, doordat zij de vorm aannemen van een bestaand medium (de krant). Het effect hiervan is dat daarmee ook het oorspronkelijke medium in een ander daglicht komt te staan.

In hoofdstuk 5 ten slotte laat Nieuwenhuis zien wat het effect geweest kan zijn van de twee casussen die hij bespreekt. Daartoe bespreekt hij zowel de contemporaine als de negentiende-eeuwse receptie van met name Van Woensels *De Lantaarn*. Dat deze satire wel degelijk gevaarlijk was, bewijst het verschijningsverbod dat *De Lantaarn voor 1800* ten deel viel. Nieuwenhuis vermoedt dat dit komt omdat de satirische publicatie te veel twijfel zaaide over wat de patriotten inmiddels hadden bereikt: te veel maatschappijkritiek kon leiden tot onrust en dat zinde de politici niet. Net als tegenwoordig kon satire in de late achttiende eeuw dus een grote impact hebben op politieke gebeurtenissen.

Nieuwenhuis' proefschrift is sterk door de verschillende invalshoeken van waaruit satire geanalyseerd wordt. De analyses zijn zeer leesbaar geschreven en erg interessant door de grensverleggende verbanden die de auteur trekt met wat in Frankrijk en Engeland aan satire verscheen en met wat er in onze eigen tijd aan satire verschijnt (behalve *De Speld* komen bijvoorbeeld ook *South Park* en sketches van cabaretier Hans Teeuwen in zijn proefschrift voorbij). En door zijn casussen te analyseren in het licht van zelfrepresentatie, intermedialiteit, en de zestiende- en zeventiende-eeuwse pamfletcultuur sluit de auteur tegelijk aan bij recent verschenen proefschriften van historisch-letterkundigen: in 2012 promoveerde Nina Geerdink aan de Vrije Universiteit Amsterdam op de zelfrepresentatie van de zeventiende-eeuwse auteur Jan Vos en in hetzelfde jaar promoveerde Feike Dietz aan de Universiteit Utrecht op

de materiële aspecten van emblemen. In 2010 promoveerde ondergetekende aan dezelfde universiteit op de commerciële aspecten van pamfletten in de zeventiende eeuw.

Een kritiekpunt is wellicht dat Nieuwenhuis zich niet duidelijk uitsprekt over wat zijn onderzoek verandert aan het bestaande beeld van satire. Precies omdat Nieuwenhuis zo mooi laat zien hoe zijn casussen passen in zowel de achttiende-eeuwse context als in het algemene beeld van satire (zoals dat ook bedreven werd in de klassieke tijd en in onze eigen tijd), vraag je je als lezer wel eens af: wat is er dan zo bijzonder aan die casussen? En in hoeverre wijkt de satire hierin af van wat in andere landen of in andere periodes verscheen? Met name de *Lanterne Magique* lijkt sterk op wat in de zestiende en zeventiende eeuw aan pamfletten verscheen: ook die verschenen vaak in reactie op elkaar en blameerden de politieke tegenstander met grof geschut. Nieuwenhuis besteedt hier zeker ook aandacht aan en beschouwt met name Van Woensels *De Lantaarn* als iets nieuws. De manier waarop hierin twijfel wordt gezaaid paste goed bij de veranderende politieke omstandigheden van die tijd en minder in de tijd daarvoor. Dat is een interessante these, die nog wel wat meer uitgewerkt had mogen worden om de uniciteit van de casus te benadrukken.

Dit laat onverlet dat Nieuwenhuis' proefschrift slaagt in zijn opzet een bredere kijk op de werking van satire te leveren. Door de verschillende invalshoeken van waaruit hij naar zijn casussen kijkt, werpt hij en passant ook een blik op onze huidige tijd. Daarin lijkt de vraag wat satire is actueler dan ooit. Voor iedereen die wil weten hoe satire nu eigenlijk werkt, is dit proefschrift dan ook zeker een *must*.

Roeland Harms, Hogeschool van Arnhem en Nijmegen

Bram van Oostveldt, *Tranen om het alledaagse. Diderot en het verlangen naar natuurlijkheid in het Brusselse theaterleven in de achttiende eeuw* (Dissertatie Universiteit Gent 2005; Hilversum: Verloren, 2013, 250 pp., ISBN 978 90 8704 404 6).

Het begrip natuurlijkheid was alomtegenwoordig in het denken en spreken van de Franse Verlichting. Ook in het theater manifesteerde natuurlijkheid zich als het nieuwe ideaal, dat zowel toneelauteurs als acteurs en regisseurs tot doel werd gesteld. Van doorslaggevend belang bij de lancering en definiëring van dit ideaal in het theater waren de geschriften van Denis Diderot, in het bijzonder zijn dramapoëtische traktaat *Entretiens sur Le Fils naturel* (1757) en zijn burgerlijke dramastuk *Le père de famille* (1758). Dat laatste beleefde zijn Brusselse première in 1761 in de Muntschouwburg. Naar aanleiding van die opvoering waaide het debat over natuurlijkheid in het theater vanuit Parijs naar Brussel over. Maar hoe moeten we dit hele natuurlijkheidsidee begrijpen? Waar kwam het vandaan, met welke verschillende betekenissen werd het bekleed en wat verklaart zijn onstuitbare opgang in het achttiende-eeuwse denken over theater? Die vragen behandelt theaterhistoricus Bram van Oostveldt in deze begripshistorische studie, waarmee hij in 2005 zijn doctorstitel behaalde aan de Universiteit Gent.

Als methode kiest Van Oostveldt resoluut voor Foucaults *archéologie du savoir*. In de beste poststructuralistische traditie pelt hij de verschillende betekenislagen van het idee natuurlijkheid af om de historisch gesitueerde en dikwijls tegenstrijdige bouwstenen van het discours bloot te leggen. Dit resulteert in een zeer nauwkeurig onderzoek van vaak complexe theoretische debatten op het vlak van ontologie, epistemologie en esthetica. In het eerste deel van het boek vertrekt hij van de artikels over ‘natuur’ in de beroemde *Encyclopédie* om de filosofische achtergrond van het natuurlijkheidsdebat te schetsen, met aandacht voor de verhouding tussen rede en natuur in de Verlichting, de relatie tussen natuur en kunst en de definitie van schoonheid. In het tweede deel wordt het filosofische debat toegespitst op het theater: de geboorte van het burgerlijke drama wordt er teruggeplaatst in de morele opvattingen van de Verlichtingsfilosofen als uiting van de burgerlijke emancipatiedrang. In het derde deel staat het Brusselse natuurlijkheidsdebat centraal, dat wordt belicht aan de hand van de opvattingen over representatie, acteerstijl en acteer methode die, naar aanleiding van de opvoering van *Le père de famille*, lokaal werden geventileerd.

Met zijn uiterst zorgvuldige reconstructie van de betekenisevolatie van het natuurlijkheidsidee ontsnapt Van Oostveldt aan de geschematiseerde weergave die het ideeëngoed van de Verlichting door gebrek aan tijd en plaats

in menige historische studie ten deel valt. Het verhaal dat hij vertelt is heerlijk genuanceerd. Het stelt het gelijktijdig bestaan van tegengestelde ideeën en hun niet per se rechtlijnige evolutie doorheen de tijd in de schijnwerpers. Het thema wordt op een exhaustieve wijze onderzocht. Het onderzoek voert langs het werk van talrijke denkers en theatertheoretici en doorkruist kapitale achttiende-eeuwse filosofische debatten, gaande van de ontologische tweestrijd tussen mechanisme en evolutionisme, over de epistemologische crisis van het cartesianisme en het classicisme, tot de esthetische polemiek over ‘belle nature’ en ‘nature vraie’.

De keerzijde is dat het bestudeerde onderwerp noodzakelijkerwijs ‘klein’ uitvalt. Het ‘Brusselse theaterleven uit de achttiende eeuw’ in de ondertitel wekt grotere verwachtingen dan het boek waarmaakt. Het Brusselse luik van het boek neemt slechts één van de drie delen in beslag en is gebaseerd op welgeteld vier bronteksten met een uitgesproken normatief karakter (een uitgebreide recensie van Diderot’s *Le père de famille* en drie verhandelingen over toneelspel). De Brusselse casus dient dan ook vooral ter illustratie van een begripshistorische analyse die veel verder reikt dan de toenmalige hoofdstad van de Oostenrijkse Nederlanden. Wie meer wil vernemen over de evolutie van de eigenlijke theaterpraktijk in het achttiende-eeuwse Brussel, onder meer onder invloed van het verlangen naar natuurlijkheid, moet elders terecht. Om te beginnen bij het boek *The theatre de la Monnaie and theatre life in the 18th century Austrian Netherlands* uit 2000 van dezelfde auteur. Hoe dan ook doet deze smalle uitwerking van de Brusselse casus niets af aan de geldigheid van Van Oostveldts conclusies, en biedt ze een zeldzame en dus zeer welkome bijdrage tot onze kennis over het artistieke en dramatheoretische debat in de Oostenrijkse Nederlanden.

Het hoge theoretische niveau van het boek maakt de lectuur ervan soms taai. Hoe interessant de discussie over de kentheoretische achtergrond van het classicisme en andere esthetische idealen ook is, soms verliest ze aan kracht omdat ze zelden (of pas na lange tijd) concreet wordt. In al het spreken over de idealen van natuurlijkheid komt het slechts sporadisch tot het geven van voorbeelden van welke kunstgrepen in schilderkunst, poëzie en toneel nu precies als natuurlijk of artificieel werden ervaren. Daardoor ontstaat bij momenten de indruk dat het om een steriele of semantische discussie gaat. Onterecht, zo blijkt. Het boek is dan ook op zijn sterkst wanneer de theoretische standpunten aanschouwelijk worden gemaakt, met name waar het gaat over de inhoud van concrete stukken of de afweging van verschillende actiemethodes. Zo is de bespreking van Diderots *Le père de famille* in het licht van de voorafgaande theoretische beschouwingen een revelatie.

Bijzonder interessant is ook de vaststelling dat de evolutie in morele en esthetische opvattingen met betrekking tot toneel een onderliggende sociale realiteit weerspiegelde. Dat de opkomst van het genre van het burgerlijke drama en de hang naar natuurlijkheid een manifestatie waren van de burgerlijke emancipatiedrang tijdens het ancien régime en een verwerping

inhielden van de overgesofisticeerde hofcultuur is geen nieuwe onthulling. In dit boek wordt het thema wel zeer treffend en overtuigend uitgewerkt. Natuurlijkheid als ahistorische en door de natuur zelf gegeven categorie wordt op die manier ontmaskerd als het intellectueel toedekken van een historisch en sociaal bepaald cultureel streven. Vanuit die optiek krijgt zelfs de opkomst van de empirie als dominant kentheoretisch paradigma een acute politieke relevantie, die het achttiende-eeuwse esthetische debat een heel nieuw aanschijn geeft. Net die kruisverbanden maken dit theoretische, rijk geschakeerde boek, behalve voor theaterfilosofen, ook voor cultuurhistorici tot belangwekkende lectuur.

Brecht Deseure, Universität Passau en Vrije Universiteit Brussel

Wouter Ronsijn, *Commerce and the countryside. The rural population's involvement in the commodity markets in Flanders, 1750-1910* (Dissertation Ghent University 2011; Economy, Environment and Demography in History; Ghent: Academia Press, 2014, 359 pp., ISBN 978 90 382 2103 8).

The commercialisation of the countryside is a key economic history problem. Since we do not know better than that market exchange stimulates economic growth, we need to find out how and when markets penetrated the countryside to stimulate production and increase productivity. When doing that we should conceive markets as being more than institutions for economic exchange. The old, simplistic sequence of *Naturalwirtschaft-Geldwirtschaft-Kreditwirtschaft* has long proved insufficient to capture complex processes as commercialisation. Nowadays we know that we can only understand the exchange of goods and services between people if we see them as more than an economic process, as part of wider socio-economic, even socio-cultural relations between individuals and social groups.

That broader interpretation is still a fairly recent one; ten, twenty years old at most, but it has led to a very important reappraisal of peasant mentalities. Peasants used to be seen as blindly conservative, resisting clear and supposedly favourable economic incentives to change, whereas we now appreciate that those incentives were often outweighed by the importance of networks of social exchange on which their existence depended. As a rule the goods and services exchanged within those networks had a clear price, but they were bought and sold on credit while accounts were cleared without the use of money. As a consequence, transactions and settlements remained invisible to earlier generations of economists and historians, who, taking cash as the hallmark of commercialisation, interpreted such exchange systems as backward barter.

If we accept a broader concept of commercialisation, we face a new problem: what then shapes those socio-economic and socio-cultural networks? Wouter Ronsijn took that question as the lead for his PhD thesis defended in Ghent and it does not surprise that he finds a familiar answer: the social structure and more in particular the distribution of property ownership and access to property determined the way in which those networks operated. If the answer sounds familiar, it does not diminish the value of Ronsijn's meticulous research and of his results, which build up to a superb panorama of the social and economic dynamics on the Flemish countryside between about 1760 and 1910.

For his research Ronsijn focused on two east Flemish regional market towns, St. Niklaas and the somewhat smaller Oudenaarde, and their *hinterland*. Both towns are equidistant, some 30 kilometres, to the supraregional centre of Ghent, Oudenaarde to the southwest, St. Niklaas to the east. For each region Ronsijn examined closely the evolution of property distribution, farm prices, farm production, product flows and sales, and the character and regulation of the actual product markets in Oudenaarde and St. Niklaas. That careful reconstruction enables him to document how, at every step, deep social and economic changes had a profound impact on the markets of Oudenaarde and St. Niklaas, whose character changed to suit the new patterns of production and consumption. He also shows convincingly that the costs of market transactions at no time hindered access.

Ronsijn split his 150-year timespan into two subperiods, 1750-1825 and 1825-1910. Throughout that period the population in both areas proved highly responsive to changing incentives and opportunities, but not in the same way, because the local social structure shaped their response and that structure differed markedly. The Oudenaarde region was characterized by a highly polarized property distribution, a smallish number of big farms dominating numerous smallholdings. The latter were too small to provide a living, so their holders worked as labourers on the big farms and in the proto-industry, notably the processing of flax into linen. Smallholders consumed all they produced and were usually paid in kind, i.e. produce from the big farms, so they sold nothing on the Oudenaarde market. Nor did the big farms, which tended to export their grain out of the region. As a result the Oudenaarde market had a distinct retail character, selling small quantities of produce directly to consumers.

By contrast, medium-sized farms dominated the St. Niklaas region. Those farms had no need for extra hands, so smallholders had to look elsewhere for work, with interesting consequences. The medium-sized farms sold their produce wholesale on the St. Niklaas market, smallholders worked for cash in the proto-industry or as seasonal labourers in the nearby Dutch part of Flanders, in Wallonia, or further away in France or Germany. Consequently the St. Niklaas region was far more cash-oriented and its market trade livelier and on a bigger scale.

Social structures also determined the response to periodic crises. Oudenaarde proved far more vulnerable than St. Niklaas to the collapse of the linen industry during the second quarter of the nineteenth century, which destroyed the precarious economic balance of the peasants and ruptured the bonds of mutual dependency between large farmers and smallholders so characteristic of the area. By contrast, the St. Niklaas region proved more resilient, people switching from the linen industry to work as seasonal migrants or in the fledgling industries that the more buoyant city attracted. It was only following the great farming crisis of the 1870s and 1880s that the marked polarisation of the Oudenaarde region began to level as big grain

growing farms were broken up into smaller holdings and the rise of intensive stock raising opened up new opportunities to smallholders. By that time the rise of new wholesale channels and the food processing industry absorbed most farming output, supplanting the function of market towns like St. Niklaas and Oudenaarde.

Summing up, Ronsijn has produced a highly valuable study detailing the interaction between social structures and commercialisation in the Flemish countryside. I fervently hope his approach will serve as inspiration for similar studies in other Low Countries regions.

Joost Jonker, Universiteit Utrecht/Universiteit van Amsterdam

Maartje Abbenhuis, *An Age of Neutrals: Great Power Politics, 1815-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014, 289 pp., ISBN 987 1 107 03760 1).

At best neutrality suggests passivity; at worst it implies moral indifference. As a result, histories of neutrality generally concentrate primarily on small, weaker countries, such as the Netherlands and Switzerland, and their inability to stand up to the demands of the belligerents during the First and Second World Wars. Frequently they did manage to make a tidy profit by selling to both sides, but that was at the cost of their national sovereignty: in the final analysis it was the countries waging war that decided whether they could remain neutral. If their neutrality was no longer considered important, then it quickly came to an end. This dispiriting image, based on a particular reading of twentieth-century neutrality, argues the New Zealand historian Maartje Abbenhuis, clouds our view of neutrality in the nineteenth century. Abbenhuis, by contrast, argues that we can only really understand the international relations of the ‘long’ nineteenth century – which lasted from the Congress of Vienna to the First World War – when we considered the vital role neutrality played in these relations. This is the point she tries, and largely succeeds, to make in her latest book, whose telling subtitle (‘Great Power Politics’) highlights that neutrality cannot be understood simply as the default policy of the small and weak.

Although neutrality has a long history, it was only during the nineteenth century that it developed into a highly useful diplomatic tool for both smaller and larger countries. This new neutrality was designed to delineate, as clearly as possible, the rights and responsibilities of those who waged war and those who did not, in order to reduce the risk of third parties being dragged into a conflict. This was supposed to reduce wars in both scale and scope, and thereby limit the risk that a conflict between European Great Powers would escalate to a war of ‘revolutionary’ proportions – the spectre of the French Revolutionary and Napoleonic wars that continued to haunt European statesmen – was limited. As part of the ever-expanding legal toolbox of neutrality, towns, rivers and even whole countries (Belgium, Switzerland) were made neutral by international agreement to further limit the prospect of a general European war; sources of potential conflict were thus identified and kept out of reach of all potential aggressors. Such rules and regulations were codified in international agreements in which legal experts and diplomats formulated precise rules to establish non-belligerents’ room for manoeuvre in case of conflict, and the rules of conduct for dealing

with neutral territories. Naturally conflicts arose over neutrals' rights and regulations, but, on the whole, the shared interest in European stability ensured compliance.

Moreover, during the second half of the nineteenth century, the efforts to solidify and expand neutral rights were led by an unexpected champion, argues Abbenhuis, global superpower Great Britain. Increasingly the British identified their interests as being imperial and economic in nature: it therefore became a prime British concern to defend the seaborne connections between its overseas territories and the metropolis, and between the Empire as a whole and its key trading partners; disruptions, even in wartime, might spell the end of the era of British dominance. Britain therefore relied on the global transport and communication systems continuing to functioning in wartime, whether London was an active belligerent or not. The cheapest and most effective way to do this was to safeguard this system by creating internationally accepted sets of rules and expectations that set limits to warfare.

Neutrality had two other important roles in the nineteenth century, states Abbenhuis. The notion of limiting, or even preventing war through the establishment of rules and regulations attracted a great number of 'practical idealists'. The Red Cross for example, allowed 'neutral' ambulances to take care of the wounded from both warring parties. Neutrality also created, particularly in those countries who opted or were forced into longer-term neutrality, important building blocks for the construction of national identities. Sweden, the Netherlands and Switzerland all began to incorporate elements of neutrality in their collective self-identification.

Neutrality and the notion that all wars should be 'limited wars' go together, according to Abbenhuis, and therefore it is not surprising that in a 'total war' there was far less room for neutrality. Abbenhuis emphasises that the outbreak of the First World War in 1914 must not be seen as the 'failure' of neutrality – neutrality was a political tool to achieve certain goals, just as making war was and continued to be. However, neutrality did lose its systemic attraction during 1914-1918 because the belligerents ceased to attach any importance to the stability or the maintenance of the existing state system. Their explicit war aims were the creation of a new world order in which the political-cultural values of The Enemy would no longer have a place. Moreover, after the Great War of 1914-1918 (and even more so after the Second Great War of 1939-1945) the 'neutral' role of the stabiliser of the international system was taken over by new concepts such as collective security.

Not all of Abbenhuis' ideas are as new as she makes them out to be. Her arguments rely fairly heavily on the notion that during the nineteenth century the European states had a common interest in the stability of the political system – a thesis first advanced in Paul Schroeder's *The Transformation of European Politics* (1994) – and in the security of the rapidly

developing world-wide transport and communications system – recently explicated in Mark Mazower's *Governing the World* (2012). Moreover it meshes seamlessly with recent research into the history of international law, which unmistakably flourished in the nineteenth century (see for example Stephen C. Neff, *Justice Among Nations: A History of International Law* (2014)). Her contribution to this literature is that she gives real substance to those ideas, using the history of nineteenth-century neutrality as a case study. The importance attached to stability and economic development is only tangible when it is put to the test, and that is certainly the case with neutrality during the many 'limited wars' and diplomatic crises of the 'long' nineteenth century. By illustrating how neutrality was tested but its underlying concepts never seriously contested, Abbenhuis greatly enhances our understanding of its importance to the nineteenth-century state system.

It is therefore unfortunate that in practice Abbenhuis' analysis of the role played by neutrality in 'great power politics' deals chiefly with Great Britain. Great Britain indeed often remained neutral during the conflicts of the long nineteenth century, and Abbenhuis rightly maintains that it therefore had a certain interest in (the development of) neutrality law – even if it was waging war itself. Because of this, the role played by neutrality in the considerations in Paris and Berlin is given less attention and is primarily depicted by concrete outcomes – the fact that Germany respected the neutrality of Luxembourg during the Franco-Prussian War – while in the context of her argument the considerations that lay at the base of this, most particularly where they concern the link between neutrality and stability, would have been especially relevant.

Secondly it remains unclear why the 'great powers' abandoned neutrality, apparently very suddenly, in 1914. Naturally in the context of a war with a 'totalizing logic' (John Horne) there was little room for a concept that seemed so closely connected with the cause of maintaining stability. But the First World War did not immediately become a 'total' war in August 1914, nor was its revolutionary character immediately or even universally recognised and acknowledged until 1915. Nevertheless neutrality would be consigned to the scrap heap remarkably quickly after July 1914 – Germany invaded Belgium in early August 1914, and less than a month later Great Britain ignored all agreements concerning neutral trading rights.

However, these flaws do little to impair the quality of Abbenhuis's ambitious and, above all, very readable book. It is essential reading for all those interested in the international relations in the nineteenth century.

Samuël Kruizinga, University of Amsterdam

Remieg Aerts e.a. (eds.), *In dit huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (Amsterdam: Boom, 2015, 548 pp., ISBN 978 90 8953 199 5).

In dit huis is een omvangrijke geschiedenis van de Tweede Kamer in acht thematische en zeven chronologische hoofdstukken, en 34 (of 35 volgens de Inleiding) 'vignetten' met korte biografische of thematische schetsen. De bijdragen zijn geschreven door Leidse en Nijmeegse historici die zich de afgelopen jaren onderscheiden hebben in een stroom van publicaties over de Nederlandse parlementaire cultuur, en een enkele politicoloog en staatsrechtgeleerde. Het resultaat mag er zijn. Alle bijdragen zijn gebaseerd op diepgravende kennis van het onderwerp en van de bronnen voor de geschiedenis van het parlement. De auteurs zijn vertrouwd met het karakter van hun hoofdpersonen en weten hun wederwaardigheden overtuigend te plaatsen in een historische context.

De verdeling in thematische en chronologische hoofdstukken en vignetten leidt onvermijdelijk tot een zekere versnippering en tot doublures van informatie en van anekdotiek. Jammer is dat veel van wat in enkele thematische hoofdstukken naar voren wordt gebracht, niet is geland in de chronologische hoofdstukken. Zo wordt de voortreffelijke staatsrechtelijke analyse van de parlementaire kerntaken door Paul Bovend'Eert niet opgepakt door de andere auteurs, zoals ook de heldere analyse van twee eeuwen parlementaire journalistiek door Huub Wijfjes (de enige auteur zonder Leidse of Nijmeegse affiliatie) relatief geïsoleerd blijft van de historische beschouwingen in het boek. Het is alsof de Leidse en Nijmeegse historici vooral gefascineerd zijn door het politieke spel, door de manifestatie van politiek in de openbaarheid van de plenaire vergaderzaal. Ze zijn minder geneigd te kijken naar de wijze waarop compromissen, wetten en beleidwijzigingen tot stand komen, achter de groene gordijnen, via de pers, in de commissiekamers en nog minder zichtbaar: in het verkeer tussen Kamerleden en ministeries. Dat lijkt in lijn met het onderscheid dat in de inleiding wordt gemaakt tussen parlementaire geschiedenis (de geschiedenis van politieke representatie) en geschiedenis van het parlement (de geschiedenis van het instituut Tweede Kamer), maar je kan je afvragen of zo'n onderscheid in feite wel te maken valt: pers, ambtenaren en achterkamertjes maken net zo goed deel uit van de geschiedenis van het parlement.

Een gedenkbuch dat ook op de huid van de tijd wil zitten, loopt het gevaar dat het wordt ingehaald door de actualiteit. Auteurs en redacteurs kunnen het niet helpen dat net toen het boek uitgegeven was Kamervoorzitter

Van Miltenburg, die het voorwoord van het boek schreef, moest aftreden. Ook misten de auteurs net de frontale aanval van Geert Wilders op het ‘nepparlement’ en de ongekende, kortdurende crisistemming rond het lekken uit de ‘Commissie Stiekem’ waarin de fractievoorzitters in strikte vertrouwelijkheid het werk van de inlichtingendiensten bespreken. Wilders’ recente antiparlementaire retoriek zou moeiteloos ingepast kunnen worden in Carla Hoetinks nuchtere analyse van Wilders’ functioneren als parlementariër pur sang. Maar beide andere punten, het voorzitterschap en het commissiewerk, geven aanleiding tot nadere overdenking.

Allereerst het voorzitterschap, of beter: de vergadercultuur. Niet alleen voor de buitenstaander, maar ook voor het beginnende Kamerlid is het lastig greep te krijgen op de mores, de ongeschreven regels van het parlementaire handwerk, van het politieke spel. Opmerkelijk is dat daaraan geen thematisch hoofdstuk is gewijd. Wel komt in de chronologische hoofdstukken het leiden van de plenaire vergaderingen ruimhartig, zij het niet systematisch, aan de orde. De invulling van het voorzitterschap is hier een belangrijke sleutel voor het ontsluiten van de geheimen van de vergadercultuur van de Kamer. Exemplarisch hoofdstuk in dit verband is dat van Jouke Turpijn, die op zeer levendige, zij het wat chaotische wijze analyseert hoe tussen 1848 en 1887 de Tweede Kamer zich ontwikkelde tot een volwaardig en zelfbewust parlement met een eigen vergadercultuur.

Dan het fenomeen dat een belangrijk deel van het Kamerwerk (de laatste jaren inclusief de besluitvorming) zich afspeelt in commissievergaderingen, dus buiten de plenaire vergaderzaal. De algemene ontwikkeling van het commissiestelsel komt ruimschoots aan bod in de chronologische hoofdstukken. Maar nergens wordt geanalyseerd wat de impact van de versterking van het commissiestelsel door de jaren heen was op de uitoefening van kerntaken van de Tweede Kamer: wetgeving en controle van de regering. Slechts en passant lezen we hoe een tweedeling ontstond tussen het specialistische debat in de commissiekamer tegenover het generalistische spel in de plenaire zaal. Juist hier hadden de staatsrechtelijke overwegingen van Bovend’Eert goede diensten kunnen bewijzen.

Dit alles is natuurlijk geen toeval. Openbaarheid, beeld en zelfbeeld staan centraal in dit kloeke boek. Dit culmineert in een prachtig hoofdstuk van Henk te Velde over de parlementaire retorica en een bevlogen slotbeschouwing van Remieg Aerts over het Nederlandse parlement als uitdrukking of spiegel van de nationale volksaard. In deze aanpak blijkt echter alleen plaats voor een functionele reflectie op het fenomeen politieke representatie als het gaat om elementaire zaken als kiesrechtuitbreiding of de sociale achtergrond van de Kamerleden. Verwijzingen naar meer fundamentele beschouwingen over de aard van het Nederlandse politieke stelsel, bijvoorbeeld in het werk van E. H. Kossmann, of naar meer politiek-filosofische werken over politieke representatie ontbreken. Ook alternatieven voor de parlementaire democratie, of zelfs maar de Kamerdebatten daarover,

komen niet of maar zeer zijdelings aan de orde. Het verplaatsen van politieke representatie naar corporatieve raden, openbare lichamen of referenda (denk aan het drama van het door de Tweede Kamer mogelijk gemaakte Europese grondwetsreferendum in 2005) blijft goeddeels ongenoemd.

Maar dit zijn slechts overwegingen in de marge. Belangrijker is dat de auteurs en redacteuren een veelzijdige, uitstekend gedocumenteerde en nagenoeg volledige geschiedenis van de Tweede Kamer hebben opgeleverd die bovendien prachtig is uitgegeven. Een nu ontbrekend (online) zakenregister zou er een onmisbaar naslagwerk van maken.

Dirk Jan Wolfram, Rijksuniversiteit Groningen

Remieg Aerts en Gita Deneckere, *Het (on)verenigd Koninkrijk 1815-1830-2015. Een politiek experiment in de Lage Landen* (Rekkem: Ons Erfdeel, 2015, 238 pp., ISBN 978 90 79705 214).

Reeds voor het openslaan van de kaft roept de bundel *Het (on)verenigd Koninkrijk 1815-1830-2015* vragen op. Op het boekomslag prijkt in grote rode letters en tussen haakjes ‘on’. Is dit een betekenisloze affix? Uiteraard niet. De redacteurs van de bundel, Remieg Aerts en Gita Deneckere, maken met de keuze voor dit voorvoegsel duidelijk dat het Verenigd Koninkrijk zowel in België als Nederland onvoltooid verleden is. En wellicht belangrijker nog: dat het koninkrijk van Willem I evengoed een gedeelde als verdeelde geschiedenis is, waarin een proces van natievorming plaatsvond, los van de desintegratie die uiteindelijk in 1830 eindigde in de scheiding van Noord en Zuid. *Het (on)verenigd Koninkrijk* is een passende titel voor een interessante en mooi uitgegeven bundel met prachtige foto’s van Michiel Hendryckx en uiteenlopende bijdragen van historici, letterkundigen, kunsthistorici en publicisten.

Evenals de titel zet ook de ondertitel – *Een politiek experiment in de Lage Landen* – aan tot nadenken. Het Verenigd Koninkrijk als politiek experiment? De kwalificatie ‘experiment’ doet wat gekunsteld aan. Zowel voor de mogelijkheden als koning Willem I was de vereniging van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden immers allesbehalve een experiment, maar een reële oplossing voor het ‘probleem Frankrijk’. De constructie in Wenen van de Verenigde Nederlanden als bufferstaat was dan ook van dezelfde orde als Congres-Polen of Piëmont-Sardinië; de onderhandelaars dachten met deze ‘middelgrote staten’ veiligheid in Europa te kunnen garanderen. Het is de vraag of het zinvol is het Verenigd Koninkrijk een ‘politiek experiment’ te noemen. Is dit niet een kwalificatie achteraf, waarin al het mislukken van 1830 ligt opgesloten? De redacteurs spreken zichzelf in de inleiding op dit punt ook tegen, zonder dat dit overigens storend is. Op pagina 19 schrijven ze: ‘Een staat is ten slotte niet alleen een politiek project, het is tevens een bestuurspraktijk en een evenwicht tussen de belangen van diverse machtscentra.’

Het Verenigd Koninkrijk was de uitkomst van *Realpolitik* van de mogelijkheden, en dan met name van Groot-Brittannië, alsmede van de lobby van een door revolutie getekende Oranjevorst, geobsedeerd door landsbestuur en compensatie. Het uiteenvallen van het koninkrijk komt voor een groot deel op het conto van dezelfde Willem I en diens rigide amalgaampolitiek. De kwalificatie ‘experiment’ is dan ook te vrijblijvend; in 1815 zag

men in Wenen het Verenigd Koninkrijk niet als een eindig project, maar als een duurzame oplossing die evenwicht in Europa zou brengen. Zelfs tijdens het hoogtepunt van de crisis van 1830 werd het stopzetten van dit ‘experiment’ als uiterst onwenselijk en gevaarlijk gezien, en hield Londen niet voor niets lange tijd vast aan een personele en administratieve scheiding van beide landsdelen onder het Oranjehuis. Ofwel, het ‘mislukken’ van het Verenigd Koninkrijk kan niet simpelweg worden gereduceerd tot een stukgelopen ‘experiment’.

Het (on)verenigd Koninkrijk bestaat uit vijf delen, waarin telkens een groep van drie tot vier auteurs een specifiek thema behandelt. In het eerste deel, een nieuwe monarchie in Europese context, wordt het Verenigd Koninkrijk geplaatst in de context van de geopolitieke puzzel die op het Congres van Wenen werd gelegd. De bijdragen in dit deel zijn zonder meer geslaagd. Tom Verschaffel schrijft in zijn bijdrage dat de opdracht die de mogendheden aan Willem I gaven om een ‘union intime’ te smeden ten behoeve van duurzame vrede in Europa een lastige was: de twee landsdelen verschilden al bij aanvang van het Verenigd Koninkrijk te veel van elkaar. Na de val van Antwerpen in 1585 waren het Zuiden en het Noorden politiek, cultureel en economisch uit elkaar gegroeid. Deze scheiding van geesten was evenwel ook weer niet zo groot, dat de ‘hereniging’ in 1815 helemaal geen kans van slagen had. Terecht merkt Verschaffel op dat het deze gelaagdheid is die de geschiedenis van het Verenigd Koninkrijk zo interessant maakt.

Het tweede deel van de bundel handelt over de prille fase van natievorming en de nationaliseringspolitiek van Willem I: het ‘Noord’ en ‘Zuid’ gevoel. In de eerste bijdrage van dit deel schetst Remieg Aerts een mooi genuanceerd beeld van de identificaties met het Verenigd Koninkrijk, en hoe Willem I van bovenaf een nationaliseringspolitiek voerde via taal-, onderwijs- en godsdienstpolitiek. In de Noordelijke Nederlanden ondervond deze politiek beduidend minder weerstand dan in de Zuidelijke Nederlanden, waar aanvankelijk eerder een belangen- dan een nationale gemeenschap bestond. Joost Rosendaal en Carolien Boender laten vervolgens in twee casestudies over respectievelijk Brabant, Limburg en Haarlem zien dat er binnen het Verenigd Koninkrijk sprake was van sterke lokale en regionale identiteiten, die soms op gespannen voet stonden met het door de regering gepredikte vaderlands gevoel.

Ook in het derde deel van de bundel, met als titel ‘Publieke ruimte en sociabiliteit’, is sprake van een inleidend essay, dit maal door Christophe Verbruggen, gevolgd door twee casestudies van Janneke Weijermars over letterkundige genootschappen en Marita Mathijssen over cultuurdragers in het Verenigd Koninkrijk. Verbruggen stelt in zijn essay dat het relatief liberale klimaat in het Verenigd Koninkrijk niet zozeer de sociabiliteit veranderde, maar wel de intensiteit en de mate waarin die fungeerde als voedingsbodem voor politieke mobilisatie. Op zich is deze analyse niet fout, maar een nuancering is hier wel op zijn plaats; het koninkrijk van Willem I was liberaal

en autoritair tegelijk, en kende ook vormen van (zelf)repressie die zowel in het Noorden als het Zuiden politisering hebben vertraagd en/of onderdrukt.

Delen vier en vijf van de bundel liggen in elkaars verlengde. Deel vier gaat over de desintegratie van het Verenigd Koninkrijk en deel vijf over de lange ‘na-geschiedenis’ in zowel de Noordelijke als Zuidelijke Nederlanden. Deel vier heeft iets van Pieter Geyls’ ‘voor of tegen’, en dan niet met Napoleon, maar met Willem I en diens ‘bestuurs-politieke’ systeem als historiografische Janus. In een mooi inleidend essay laat Marnix Beyen zien dat er meerdere ‘mentale kaders’ bestonden in de politieke cultuur van het Verenigd Koninkrijk en dat deze deels terug kunnen worden gevoerd op de verschillende ervaringen van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden ten tijde van de Franse revolutie en het Napoleontische tijdperk. De Noord-Nederlandse en Zuid-Nederlandse elites gingen hierdoor anders om met Willem I’s autoritaire en instrumentele koningschap, en wellicht belangrijker nog: gaven in de loop van de tijd – en dan vooral tijdens politieke crisismomenten – een eigen betekenis aan de verschillen tussen de twee landsdelen. In de drie casestudies die volgen wordt de relatie tussen Willem I’s politiek en het uiteenvallen van het koninkrijk verder blootgelegd. Rik Vosters en Guy Janssens maken duidelijk hoe de taalpolitiek in het Zuiden als een katalysator werkte voor de oppositie. Uit Stijn Van de Perre’s bijdrage blijkt dat hetzelfde gold voor Willem I’s fiscale politiek. Nikolaj Bijleveld laat tot slot zien dat de kerkpolitiek in plaats van eenheid, alleen maar verdeeldheid zaaide.

De multidisciplinaire mix van auteurs in *Het (on)verenigd Koninkrijk* is op zichzelf verfrissend, maar heeft wel tot gevolg dat niet alle bijdragen even vernieuwend of relevant zijn; enkele auteurs lijken iets minder op de hoogte van de recente historiografie op het terrein van de Europese Restauratie en leunen in hun bijdrage zwaar op bestaande studies over het Verenigd Koninkrijk. Recentelijk heeft Els Witte in een artikel in *Wetenschappelijke Tijdingen* (LXIX (2010) 147-171) nog gewaarschuwd voor wat zij ‘multidisciplinaire preoccupatie’ noemt. ‘Niet-historici bewandelen in hun discipline meestal nieuwe paden en moeten die rechtvaardigen. Hun profileringsstrategie moet met andere woorden gelegitimeerd worden. Historici verwijten toesturen, hoort bij die strategie. [...] De historici verdedigen zich vanzelfsprekend. Ze verwijten de niet-historici onvoldoende vertrouwd te zijn met de moderne historische literatuur, waardoor hun achtergrond- en contextinformatie beneden peil is’, aldus Witte. Terecht pleit ze voor ‘begrip voor elkaars benaderingen, methodes en resultaten’. Hier kan wellicht aan toe worden gevoegd dat studies waarin uitvoerige analyses worden gemaakt van primair materiaal nu juist zeer vruchtbaar zijn gebleken, zie bijvoorbeeld het vernieuwend onderzoek van Janneke Weijermars (*Stiefbroeders. Zuid-Nederlandse letteren en natievorming onder Willem I, 1814-1834*) en van Els Witte zelf (*Het verloren Koninkrijk. Het harde verzet van de Belgische orangisten tegen de revolutie, 1828-1850*).

Een tweede kanttekening. Belgische en Nederlandse historici en letterkundigen onderzoeken het proces van natievorming in het Verenigd Koninkrijk vaak als een losstaand, voor de Lage Landen uniek fenomeen, terwijl er in het Europa van na de Napoleontische oorlogen meer regio's waren waar soortgelijke processen plaatsvonden. Ondanks aandacht voor de internationale context, wordt ook in *Het (on)verenigd Koninkrijk* toch vooral naar binnen gekeken. Dat is jammer, want een eerste vergelijking met nationalisme in andere 'kleine landen' rond 1815 had goed in de bundel gepast. Door zo'n vergelijking zou er daadwerkelijk sprake zijn geweest van 'een geïntegreerde visie op het Verenigd Koninkrijk'. Te denken valt aan het al genoemde Piëmont-Sardinië. Een ander voorbeeld is Denemarken en Noorwegen voor en na de zogenaamde 'Skilsmissen', oftewel de scheiding van 1814. Het ligt voor de hand het proces van natievorming en nationaliseringspolitiek in de Nederlanden voor en na de breuk van 1830 eens te vergelijken met de vorming van de natiestaat en nationale identiteit in deze landen. Voor 1814 speelde de regionale identiteit in Denemarken en Noorwegen, net als in de Nederlanden, bijvoorbeeld een grotere rol dan de nationale. Interessant zou zijn om het nationalisme in de Noordelijke Nederlanden en Zuidelijke Nederlanden van na 1830 bijvoorbeeld te vergelijken met hoe Denemarken en Noorwegen na 1814 zichzelf als naties (opnieuw) uitvonden en hoe deze landen hun bestaansrecht als 'kleine natie' rechtvaardigden.

Dit terzijde. De bundel *Het (on)verenigd Koninkrijk* is als geheel een geslaagde poging om de veelheid aan onderzoek dat de laatste jaren naar het Verenigd Koninkrijk is gedaan samen te brengen. Dat de samenstellers hierbij hebben gekozen voor een multidisciplinaire aanpak en daarmee de 'gelaagdheid' van en in het Verenigd Koninkrijk benadrukken is zowel prijzens- als navolgenswaardig.

Jeroen van Zanten, Universiteit van Amsterdam

Bert Altena, *Machinist en wereldverbeteraar. Het leven van A.J. Lansens (1847-1931)* (Hilversum: Verloren, 2014, 272 pp., ISBN 978 90 8704 473 2).

Bram Lansens (1847-1931) heeft de nationale geschiedenis canon niet gehaald. Dat komt volgens zijn biograaf Bert Altena omdat hij zich in het leger van diegenen bevond, die weliswaar een bijdrage hebben geleverd aan maatschappelijke veranderingen, doch zelden een gezicht krijgen. ‘Gewone’ mensen, die nooit opvallen maar bij nadere beschouwing heel interessant zijn. Dat gold volgens de auteur in hoge mate voor Bram Lansens, machinist en tempelbouwer. Altena, onder meer bekend van zijn studies over de anarchistische beweging in Zeeland en over Domela Nieuwenhuis, wilde van deze ‘gewone’ arbeider, een gezichtsloze uit de arbeidersklasse, een volledige biografie schrijven.

Terecht stelt de auteur dat de biografie als historisch genre inmiddels vrijwel algemeen geaccepteerd is als volwaardige bijdrage aan de geschiedwetenschap, maar dat doorgaans vooral personen uit de burgerij geportretteerd worden. Aan gewone arbeiders wordt beduidend minder aandacht besteed, vaak omdat er te weinig materiaal is voor een biografie. Dat gold niet voor Lansens. Naast zijn vele artikelen en schriftjes met gedichten schreef Lansens een uitgebreid verhaal over zijn leven voor zijn kleinkinderen.

Lansens werd geboren in Kruiswijk (Zeeuws-Vlaanderen), zijn vader kwam uit een familie van wagenmakers en zijn moeder uit een middenklassegezin. Lansens was een nieuwsgierig ventje, zacht van karakter en intelligent. Hij had het in zijn jeugd niet ruim maar kende ook geen armoede. Aanvankelijk kon hij niet doorleren vanwege het schoolgeld, maar hij volgde later wel op een plattelandsschool een opleiding tot kwekeling. Helaas moest hij die op vijftienjarige leeftijd afbreken omdat zijn beide ouders vrij snel na elkaar overleden aan longontsteking: een veel voorkomende ziekte in de arbeidersklasse. In 1873 begon Lansens in Vlissingen met een opleiding tot leerling-machinist. Stoommachines waren zeer in opkomst, maar het was een zwaar vak met lange werktijden.

Als socialist en vooral als vrijdenker had Lansens het erg moeilijk om een baan te vinden én te houden. Omdat het werk niet voor het oprapen lag, heeft hij rond 1885 nog geruime tijd met veel andere Nederlanders onder zeer slechte omstandigheden gewerkt bij de aanleg van het Panamakanaal. Dit is overigens een voorbeeld van een onderwerp dat de auteur mijns inziens te uitgebreid behandelt.

In 1872 publiceerde Lansen in het blad *Recht door Zee* zijn eerste artikel met daarin een krachtig pleidooi tegen de overheersende macht der geestelijkheid. Naast een behoorlijke politieke ervaring – hij werd in 1880 actief in de socialistische beweging als gevolg van zijn praktische ervaring op de werkvloer – nam hij afstand van zijn protestantse geloof en werd actief in de vrijmetselarij. De vrijmetselarij en de daarbij horende rituelen boden hem geestelijk vaste grond.

Na de Eerste Wereldoorlog voerden het gemeenschapsdenken en gezindheidssocialisme in zijn ideeën de boventoon, net als bij een groot deel van de linkse beweging in die tijd. Als socialistisch voorman streed hij tegen slaafsheid, tegen verkeerd standsbesef, tegen de drankzucht (jenever) maar vooral ook tegen de leringen van de kerk, die de arbeiders zouden hebben verlamd. Zijn socialisme was sterk moreel gekleurd en Lansen had weinig op met de wetenschappelijke discussie over theorie en praktijk van het socialisme zoals die gevoerd werd door intellectuelen in de socialistische beweging. Wel correspondeerde hij uitvoerig met Domela Nieuwenhuis. Hoewel Lansen in 1920 lid was geworden van de SDAP, kreeg zijn socialisme volgens Altena in de jaren twintig een heel eigen signatuur. Hij verliet de socialistische beweging en wijdde zich volledig aan de vrijdenkersbeweging. De kern van zijn vroegere ideeën hield hij hoog, maar hij ontdeed zich van het keurslijf van de socialistische partij. Lansen: ‘Dan ziet zoo goed als alles er op eens heel anders uit, omdat we onszelf dan een heel ander mensch voelen. Een gansch nieuw en zuiverder licht gaat dan voor ons op’ (207). Gemeenschapszin was voor Lansen de voorwaarde voor broederschap, die hij in eerste instantie gevonden had bij de vrijmetselaars en later ook bij de vrijdenkers.

Rond 1910 was de vrijdenkersbeweging zijn ideale wereld geworden, ook als vrijmetselaar. Altena geeft de nodige voorbeelden waaruit zou moeten blijken dat Lansen in de vrijdenkerij de vrijmetselarij kon praktiseren, zoals zijn pleidooi voor het houden van het zonnewardefeest en zijn streven naar wereldwijde broederschap. Altena noemt dat ‘vrijmetselarij als religieus atheïsme’ (208). Het is opmerkelijk dat Lansen loges bezocht die vielen onder het Nederlandse Grootosten, terwijl juist de daarvan afgescheiden groep Nederlandse Vrije Loges een opvallende openheid vertoonde ten aanzien van de vrijdenkersbeweging.

Naarmate Lansen minder als arbeider werkte, publiceerde hij steeds vaker in de bladen van de vrijdenkers, vooral in *De Dageraad* (111 artikelen in vier jaar), maar ook in zijn opvolgers *De Vrijgeest* (vanaf 1925) en *De Vrijdenker*. Altena rekende uit dat hij tussen 1915 en 1930 gemiddeld iedere drie weken een artikel schreef. Lansen schreef in zijn leven eveneens een zeer groot aantal al dan niet gepubliceerde gedichten, die volgens zijn biograaf veel informatie over zijn geestelijke ontwikkeling en over zijn leven bevatten. Dat is opmerkelijk voor de socialistische beweging die niet veel dichters kende met slechts weinig scholing.

Het belang van deze biografie ligt in het feit dat Altena niet alleen Lansens rol in de vrijmetselarij, de socialistische beweging en de vrijdenkerij behandelt, maar ook zijn gezinsleven en zijn beroepswereld beschrijft. Daarmee biedt de biografie van Lansen vooral ook een inzicht in het zeer vroege Nederlandse socialisme én de wijze waarop in dat socialisme afstand werd genomen van de kerk. Interessant is eveneens dat zijn levensbeschouwing – een mengeling van vrijmetselarij, vrijdenkerij en socialisme – de rode draad in het leven van Lansen vormt.

Tot slot biedt deze biografie een belangrijke aanvulling op de historiografie van de vrijdenkerij, waarin de betekenis van het vrijdenken voor het leven van ‘gewone’ mensen tot op heden ontbrak. De grootste betekenis die Lansen mijns inziens heeft gehad is zijn rol als bemiddelaar van ideeën in de emancipatorische (de socialistische en de vrijdenkers) bewegingen. Deze bewegingen kenden geen heilige boeken en rituelen, maar door het werk en leven van personen als Bram Lansen werden de ideeën en tradities doorgegeven aan arbeiders die zelfstandig niet in staat waren zich deze eigen te maken.

Bert Gasenbeek, Humanistisch Historisch Centrum/Universiteit voor
Humanistiek

Kees Briët, *Het hooggerechtshof van Nederlands-Indië 1819-1848. Portret van een vergeten rechtscollege* (Dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam 2015; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, 370 pp., ISBN 978 90 8555 100 3).

Deze rechtshistorische dissertatie werd verzorgd door de voormalige Rotterdamse rechter C.P. Briët. Het boek biedt precies wat in de ondertitel in het vooruitzicht wordt gesteld: een portret van een instelling van de rechterlijke macht in het toenmalige Nederlands-Indië die tot nog toe weinig belicht werd. Het is een uitermate gedegen werk, gebaseerd op nauwgezet onderzoek in primaire archiefbronnen.

Het historiografisch kader is uitermate summier maar er is dan ook weinig over dit hof geschreven. In de internationale literatuur figureert slechts een moeilijk verkrijgbare Australische studie uit 1982 die vermoedelijk weinig of geen gebruik maakt van Nederlandse bronnen. De onderhavige dissertatie gaat een bredere discussie uit de weg die aansluiting had kunnen zoeken bij de institutionele koloniale geschiedenis. Briët blijft uitgaan van de bronnen en zet daarbij zijn enorme kennis uit de praktijk van de rechtspraak in.

De inhoud valt in twee lange hoofdstukken uiteen. Hoofdstuk 2 gaat over de voorgeschiedenis (vanaf 1798) en het daadwerkelijk functioneren van het Indische hooggerechtshof (van 1819-1848). Hoofdstuk 3 vormt met honderdtachtig pagina's de hoofdmoot van het boek en bestrijkt tal van aspecten van het functioneren van het hof. Een scherp onderscheid wordt aangebracht tussen rechtspraak en advisering aan de Indische regering. Bijzonder informatief is het subhoofdstuk 3.6 – op zich al bijna honderd pagina's – waarin het hof als organisatie geschetst wordt. Aan bod komen functionarissen, staf, bezoldiging (inclusief klachten over de hoogte hiervan), griffiers, klerken en huisvesting.

De vraagstelling is bescheiden, namelijk eenvoudigweg een 'portret' aan te bieden van de taken, bevoegdheden, samenstelling en werkwijze van dit hof. Het behoeft ons niet te verbazen dat de auteur in dit voornemen slaagt. Het boek geeft inderdaad een 'vrij scherp' rechtshistorisch portret (322 en opnieuw op 355). Dit is met name te danken aan de rijkdom aan details en de heldere inzichten over het daadwerkelijk functioneren van deze instelling. Studenten van de geschiedenis van het recht in de voormalige Nederlandse kolonie kunnen hier veel van opsteken.

Aan het eind van de rit vestigt Briët de aandacht op enkele bijzondere aspecten van het functioneren van het hof. Zo staat hij nogmaals stil bij de scheiding tussen rechtspraak en bestuur en geeft hij aan hoe een erfenis van het kortstondige Britse tussenbestuur op Java daarna gehandhaafd bleef. Een

belangrijke constatering betreft de adviserende rol van het hooggerechtshof aan de Indische regering. Het hof bleek in dit opzicht meer te betekenen te hebben dan wat men uit het gebrek aan aandacht voor deze instelling in de bestaande literatuur zou afleiden. Dit punt had meer aandacht verdiend.

Dit onderwerp zou zich, zoals reeds aangestipt, kunnen lenen voor een meer rechtstreekse aansluiting bij de institutionele koloniale geschiedenis. Hierbij denk ik in het bijzonder aan het zogenoemde concordantiebeginsel dat het recht in Nederland en Nederlands-Indië ‘zoveel mogelijk op overeenkomstige wijze’ geregeld werd (351). Dit beginsel, dat tegenhangers kent op bijvoorbeeld het terrein van de financiën en ten aanzien van de belastingen, biedt een potentieel interessant vertrekpunt voor een nadere studie van het proces van koloniale staatsvorming door Nederland. In hoeverre moest Nederlands-Indië op Nederland lijken? In hoeverre verschillen?

Bij de voorgeschiedenis van het hooggerechtshof (hoofdstuk 2) kwam, al dan niet expliciet, de kwestie aan de orde van de afstemming van praktijken in de kolonie op wat *usance* was in het moederland. Briëts bespreking van staatsstukken uit de Franse tijd en het optreden van achtereenvolgens Daendels, Janssens, Raffles en de commissarissen-generaal had wellicht een mogelijkheid kunnen aanreiken voor nadere bespiegelingen over de toepassing van het concordantiebeginsel in de kolonie.

Een inbedding van de vraagstelling in de bredere context van de institutionele koloniale geschiedenis, wellicht ook een strakkere indeling in meer hoofdstukken dan twee – dat zijn twee desiderata die vanzelf bij lezing van dit boek opborrelen. Daar tegenover staat een indrukwekkende rijkdom aan informatie en inzichten. Het hooggerechtshof loopt niet meer het risico een ‘vergeten rechtcollege’ te worden.

J. Thomas Lindblad, Universiteit Leiden

L.J. Dorsman, P.J. Knegtmans (eds.), *Theologie, waarheidsliefde en religiekritiek. Over geloof en wetenschap aan de Nederlandse universiteiten sedert 1815* (Universiteit & Samenleving 12; Hilversum: Verloren, 2014, 120 pp., ISBN 978 90 8704 471 8).

A series of lectures for a conference in Utrecht in 2013 has been adapted for presentation to the wider public in the present volume. Though the assumed connection between ‘truthfulness’ and religious criticism begs more explanation than is offered in the very short introduction of just two pages, the focus is clearly on the perception of faith and science in Dutch universities since 1815. The relevance of the subject-matter is not in doubt. As Sijbolt Noorda puts it, present-day academic theology finds itself in the unenviable position of a simultaneous loss of students (numbers dropped from 2300 in 1980 to a mere 484 in 2012) and decline of academic self-evidence. Given the pivotal position of theology in Dutch intellectual life during the Republic and even during the nineteenth and early twentieth century, it may be assumed that historians will read these collected essays with interest.

The over-all framework looks rather traditional. As the title shows, theology comes in first, as if it is still in the centre of academic discourse. A justification of this sequence is provided in the essay by Rik Peels. In his opinion, theology should stick to its core-business from times immemorial: a well-considered discourse on God, based on firm conviction that this is possible by means of conceptual analysis and argumentation. Leen Dorsman introduces the reader to the opposite sequence, in which science comes first and in which the intelligible world can only be ascertained by accepted scientific means. For Abraham Kuenen (1828-1891) this means that theology should bow to sound external evidence when it comes to textual criticism of the Bible. Statements on God belong to the cultural evolution of mankind, and should be analysed as such – at least in an academic setting. It may be regretted by the reader that Dorsman limits his exposition to Kuenen’s days, without confronting Peels on this point. Erik Borgman offers an illuminating survey of what such grandees as sociologist Max Weber, St. Thomas Aquinas and cardinal John Henry Newman have to say on faith and religion, but fails to show how their insights were related to the academic stratification of Dutch theology between 1815 and the present.

The survey of these developments since 1980, by Noorda, is a fine piece – up to date and well-structured. The volume would have benefited greatly by an extension of Noorda's contribution to the entire time-span that the book is supposed to cover. Ab Flipse offers a welcome perspective from the VU University, established on 'Reformed principles' by Abraham Kuyper in 1880. Flipse pays due attention to the notion of commitment to the needs of contemporary society, and to the way in which Calvinist heritage (itself so closely related to theology) might contribute to fuelling that commitment. At times, he strays rather far from the subject at hand: notably in a lengthy paragraph on the attractions of the Communist Party in the Netherlands for students of the VU University during the seventies. Last in line is Wouter Marchant, on government grants for theological students between 1815 and 1918. The editors have refrained from adding a concluding paragraph.

Despite a generally high quality of the contributions, coherence between them remains rather loose throughout the entire book. When it comes to science and religion in Dutch universities between 1815 and 2013, the result is fragmentary at best. Many of those who are reading theology at a Dutch university in 2015 belong either to the orthodox wings of Roman-Catholicism or Protestantism, or feel attracted to an Evangelicalism that is more indebted to Puritan roots in Anglo-Saxon Christianity than to traditions in the Netherlands. This affinity seems to have been unduly underplayed. Another curious omission is the lack of attention to professional prospects in the labour market, for those who have successfully concluded an academic study of theology. Even so, in questions of detail, a lot can be learnt from the present anthology. For *BMGN-Low Countries Historical Review*-readers with an interest in contemporary history the contributions by Noorda and Flipse are especially commendable.

Gert van Klinken, Protestantse Theologische Universiteit Amsterdam

Klaasje Douma, *De adel in Noord-Brabant 1814-1918. Groepsvorming, adellijke levensstijl en regionale identiteit* (Dissertatie Tilburg University 2015; Reeks Zuidelijk Historisch Contact 2015/2; Hilversum: Verloren / Tilburg: Zuidelijk Historisch Contact, 2015, 568 pp., ISBN 978 9087 045 432; met online bijlagen via website Verloren).

‘Een vergeten groep’, zo noemt Klaasje Douma de Brabantse adel in haar proefschrift *De adel in Noord-Brabant 1814-1918*. Vergeten in zowel de landelijke adelsgeschiedenis als in de Brabantse geschiedenis. Maar dat kan men na het lezen van dit boek niet meer zeggen. Uitvoerig analyseert Douma de adel in Brabant, een gewest dat rond 1800 als enige provincie geen gewestelijke soevereiniteit had en geen vertegenwoordiging in de Staten-Generaal kende. Tevens ontbrak in Brabant op dat moment een ridderschap of gewestelijk actieve adelsgroep of regentenpatriciaat. Dat veranderde toen vanaf 1813 de koninkrijksadel van koning Willem I vorm kreeg en op 28 augustus 1814 de eerste leden van de Brabantse ridderschap benoemd werden. Daarmee is de ridderschap in Brabant een jong verschijnsel. Het is dus interessant om te weten hoe deze jonge ridderschap tot stand kwam, wie lid werden en of men echt kan spreken van een *Brabantse* ridderschap. Douma stelt daarbij twee hoofdvragen. Ten eerste, was er sprake van een adellijke groepscultuur (*Adelikeit*)? Ten tweede, en wellicht meest interessant, kan de adel in het katholieke Noord-Brabant nu ook echt als Brabants gezien worden? Hadden deze families een eigen, Brabantse identiteit?

Qua aanpak sluit Douma sterk aan op het werk van een van haar promotoren, Yme Kuiper, die zelf in 1993 promoveerde op de Friese adel met *Adel in Friesland, 1780-1880*. Haar boek past zonder meer in de traditie van het Nederlands elite-onderzoek, onder andere door de gekozen methode van de prosopografie of collectieve biografie (een andere recente publicatie in deze traditie is bijvoorbeeld J. Moes, *Onder aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen, 1848-1914* (2012)). Daarbij leunt ze sterk op concepten van sociologische theoretici als Pierre Bourdieu. In veel elite-onderzoek, zowel landelijk als internationaal, herkent Douma vier thema's, te weten: aristocratisering, *connubium* (huwelijksrelaties) en *convivium* (sociale omgang), familie, en (herinnering aan) het verleden. Hierbij leunt ze tevens op het werk van Ellis Wasson, waaronder diens *Aristocracy and the Modern World* (2006), en Heinz Reif, *Adel im 19. Und 20. Jahrhundert* (2012). Zelf voegt ze nog de concepten van *identiteit*, *groepsvorming* en *notabelenelite* toe. Al deze concepten, alsmede de methode van de collectieve biografie, worden uitvoerig behandeld in de inleiding. Voor het grote publiek wellicht te theoretisch en af

en toe verwarrend, doch voor historische onderzoekers een goed theoretisch kader voor haar Brabantse studie, dat daardoor op academisch niveau zeker een waardevolle bijdrage is in Nederlands elite-onderzoek.

Na de zeer lange inleiding (hoofdstuk 1) biedt *De adel in Noord-Brabant* via vijf hoofdstukken inzicht in de adellijke families in Noord-Brabant tussen 1814 en 1914, waarbij thema's als groepsvorming, identiteit en familie centraal staan. Bij zulke thema's is het natuurlijk cruciaal om te weten wie wel en wie niet tot de onderzoeksgroep behoorde. Douma toont met haar analyse aan dat bij de instelling van de ridderschap zware criteria waren gehandhaafd, waardoor slechts de helft van de Brabantse, veelal katholieke notabelen in 1814 voldoende aanzien hadden om tot de provinciale adel te behoren. Vervolgens werden vooral protestantse notabelen benaderd om toe te treden, en zodoende een ridderschap van acceptabele omvang te creëren. In de loop van de negentiende eeuw veranderde dit beeld van 'een protestants en weinig "Brabantse" adel' (482), doordat meer rooms-katholieke notabelen verheven werden in de adelstand en tot de ridderschap toetraden. Hierdoor ontstond er een sterkere binding met de provincie. Echter, vanaf 1850 meldden zich weinig nieuwe families met een verzoek tot opname in de adel. Douma vraagt zich af of dit kwam omdat er wellicht onder de katholieke Brabantse elite weinig animo was voor opname in 'een noordelijk, protestants bolwerk' (483). Tussen 1814 en 1918 behoorden 395 mannen tot de adel in Noord-Brabant. Pas vanaf de jaren 1870 was de Brabantse adel overwegend katholiek, al was tot in de twintigste eeuw nog een derde van de edellieden protestants en buiten de provincie wonend.

Religie en lokale binding speelden dus een belangrijke rol in de Brabantse adel. Met name het aspect van religie zien we bij de huwelijkskeuze van de adellijke families terug. Op die manier bleef een harde scheidslijn bestaan tussen enerzijds een protestants huwelijkscircuit bestaande uit losse clusters en anderzijds een katholiek huwelijksnetwerk waarbij Douma een toenemende cohesie waarneemt, met name vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw. Daarbij werden ook katholieke huwelijkspartners buiten Brabant gevonden, met name in Gelderland, zoals Clemens van Hövell tot Westerflier en Weezeveld die in 1906 huwde met een telg uit de familie Van der Does de Willebois. De religieuze scheidslijn werd, zo stelt Douma, wel overbrugd binnen sociale netwerken waardoor deze niet exclusief adellijk en Brabants waren.

Terugkomend op haar vragen (had de Brabantse adel een adellijk en Brabants karakter?) stelt Douma in haar conclusie uiteindelijk vast dat een aantal families zich inderdaad ontwikkelde 'tot een adellijke "dynastie" met adellijke karakteristieken', vooral bij de landadel waar grondbezit en jacht een belangrijke rol speelden in de adellijke levensstijl. Bij diverse adellijke families die in Den Bosch woonden, vond weer een grote vorm van versmelting (*Einschmelzung*) met burgerlijke families en levensstijl plaats. Met name in de kern van de adelsgroep observeerde Douma een meer Brabants

karakter. Deze lieden kunnen we – volgens de auteur – ‘beschouwen als dragers en zelfs dirigenten van de Brabantse identiteit’ (504). Douma eindigt haar betoog met aanknopingspunten voor nader onderzoek om de Brabantse adelsgroep beter te positioneren, bijvoorbeeld door verdergaande vergelijking met andere provincies. Daarbij zou het katholieke Limburg mijns inziens niet mogen ontbreken. Dat Douma met haar publicatie niet het laatste woord heeft geschreven over de Brabantse adel geeft ze zelf in haar proefschrift aan, maar dankzij haar diepgravende werk ligt er nu een hoogwaardige basis waar onderzoekers binnen de adelsgeschiedenis én Brabantse geschiedenis hun voordeel mee kunnen doen. Daarmee is de Brabantse adel zeker geen ‘vergeten groep’ meer te noemen.

Nog één opvallend punt: De oplettende lezer zal gemerkt hebben dat er weliswaar verwezen wordt naar bijlagen, maar dat deze niet in het boek te vinden zijn. Een enkele zin in het colofon laat weten dat de bijlagen apart zijn gehouden en te vinden zijn op de website van de uitgever. In eerste instantie oogt dit onhandig en niet lezersvriendelijk, maar gezien de lengte van de bijlagen – 245 pagina’s lang – en het feit dat ze online doorzoekbaar zijn, kan het toch gezien worden als een verstandige keuze. Al was het nog handiger geweest als in het onlinedocument de inhoudsopgave interactief was, zodat men bij aanklikken bij de gewenste tabel of grafiek zou uitkomen. Tevens blijft het raadzaam voor lezers om de bijlagen te downloaden zodat men deze in de toekomst ook nog kan raadplegen.

Elyze Storms-Smeets (Rijksuniversiteit Groningen)

A.M.A. Driessen en G.P. van der Ven, *Zusters van JMJ. Geschiedenis van een congregatie, 1822–1962* (Hilversum: Verloren, 2015, 447 pp., ISBN 978 90 8704 470 1).

De geschiedschrijving van orden en congregaties in Nederland heeft de laatste jaren een hoge vlucht genomen. Niet alleen is het aantal studies aanzienlijk toegenomen, ook ligt de kwaliteitslat veel hoger dan pakweg dertig jaar geleden. Want waar studies over orden en congregaties voorheen op zijn best uitblonken in saai degelijkheid – waarbij bovendien elke blik over de kloostermuren om het geheel in wat breder kader te plaatsen de lezer werd onthouden – is nu het tegengestelde waar. Voor een goed begrip van de Nederlandse religiegeschiedenis zijn studies zoals die van Marit Monteiro over de Nederlandse dominicanen of Jan Jacobs over de gezamenlijke Nederlandse priesterreligieuzen onmisbaar geworden.

Afgelopen jaar verscheen er een nieuwe loot aan deze historiografische stam in de vorm van een indrukwekkend uitgegeven boek over de Zusters van Jezus, Maria en Jozef. De congregatie stamt uit 1822 en haar geschiedenis loopt door tot vandaag de dag. Vooral om die reden bevreedt het nogal dat Anneke Driessen en Gerard van der Ven hun verhaal afsluiten in 1962, het jaar dat de congregatie in drie afzonderlijke provincies werd verdeeld. Juist in die jaren begon het in menig orde en congregatie danig te gisten en het is jammer dat de lezer het voor die periode moet doen met de uiterst summiere beschouwing van de hand van zuster Laetitia Aarnink, sinds 2004 Provinciaal Overste. Deze op zichzelf lezenswaardige bijdrage ten spijt is het een gemiste kans dat de verschillende in het werk neergelegde lijnen niet tot het heden worden doorgetrokken.

Driessen en Van der Ven zijn grondig te werk gegaan. Hoewel een notenapparaat ontbreekt daar dit volgens de auteurs de leesbaarheid zou bevorderen, valt uit de tekst wel op te maken dat zij gebaseerd is op deugdelijk en arbeidsintensief onderzoek. In een viertal hoofdstukken wordt de geschiedenis van de congregatie uiteengezet. Het eerste hoofdstuk bevat de jaren van de oprichting, vooral gekleurd door een conflict tussen inspirator Mathias Wolf S.J. en de latere bisschop Joannes Zwijsen. In ruim 130 pagina's wordt de aanvangsfase met wat veel omhaal van woorden uit de doeken gedaan. De periode erna – tussen 1857 en 1962 – komt er vervolgens met een kleine 60 pagina's op het eerste gezicht wat bekaaid van af. Desondanks is dit het meest leesbare gedeelte van het boek. Er wordt strak de hand gehouden aan de hoofdlijn: de spanning tussen het zich enerzijds willen inzetten in de samenleving en anderzijds het willen leiden van een volledig godgewijd leven waarin gebed, versterving en gehoorzaamheid centraal stonden. Het is een

spanning die ook in de epiloog van Aarnink gethematiseerd wordt en die in veel studies naar het leven en werk van vrouwelijke religieuzen terugkomt.

Het tweede deel van het boek gaat over de missie in Indonesië en India. De straffe schrijvershand die het tweede hoofdstuk componeerde wordt hier weer veel meer vrijheid gelaten. De leesbaarheid komt dit niet ten goede. De auteurs hebben hier te maken met een euvel dat wel meer studies over orden en congregaties parten speelt: het gevoel dat onderhavig onderwerp als vanzelfsprekend een uitputtende behandeling rechtvaardigt waarin elk detail van groot gewicht is. Nu is de geschiedenis van de congregatie van JMJ zonder meer boeiend, maar hadden de auteurs zich beperkt tot een meer compacte en handzame beschrijving ervan was dat winst geweest. Nu verdwaalt de lezer op momenten – zeker waar het de geschiedenis van de missie betreft – in een overvloed van details. Tegelijkertijd gaat de geschiedenis hier, met name door de vele goed gekozen afbeeldingen, wel echt leven. Zo biedt het boek vooral veel inzicht in de dagelijkse (geloofs)praktijk van de zusters in de missie, een thema waarover welbeschouwd nog niet zo vreselijk veel bekend is. Daarmee is het eerste deel van het boek vooral een bevestiging van bestaande inzichten, terwijl in het tweede deel wat meer nieuws te lezen valt.

In haar terugblik haalt zuster Aarnink een bestuursverslag uit de late jaren zestig aan. Daaruit steeg een gevoel van grote verwarring op: 'Er is in de loop der jaren veel vernieuwd en verbeterd. De geestelijke vernieuwing, de verandering van mentaliteit, het openstaan naar de wereld verkeren nog in een beginstadium'. Waar dat alles nu precies naartoe ging was de vraag, maar 'de eerste stappen' waren gezet en er was alle reden 'te blijven geloven in een totale vernieuwing zoals de Kerk die van alle religieuzen vraagt' (416). Het is om twee redenen een intrigerend citaat. In de eerste plaats omdat uit het boek van Driessen en Van de Ven wederom blijkt dat het indelen van de geschiedenis van katholiek Nederland in een periode van gezapige rust vóór en geweldig tumult na 1960 weinig verhelderend is. Juist in de periode tussen grofweg het midden van de jaren dertig en het eind van de jaren vijftig gebeurde heel veel, zij het soms zonder dat betrokkenen zelf goed in staat waren te benoemen wat ze om zich heen waarnamen. Toen de woorden eenmaal gevonden waren ging het echter snel.

In de tweede plaats is het een citaat dat schreeuwt om context. Wat was nu die totale vernieuwing die door de kerk van alle religieuzen gevraagd werd? En hoe probeerde men die in de context van de congregatie van JMJ te integreren in het verhaal dat over het eigen verleden verteld werd? En wat was de invloed van de terugloop in nieuwe aanwas zoals die al direct na de Tweede Wereldoorlog merkbaar werd? Het zijn vragen die de auteurs helaas laten liggen. Vooral daardoor is *Zusters van JMJ* vooral een prachtig uitgegeven gedenkboek geworden dat direct bij de congregatie betrokkenen met plezier zullen lezen en vol trots in de kast zullen zetten.

Voor een breder publiek is de oogst na vierhonderd pagina's echter wat magerder. De geschiedenis van de congregatie wordt – ondanks

de onevenwichtige verdeling van de aandacht en de op momenten wat
wijdlopijge stijl – op een gedegen wijze verteld met de treffende afbeeldingen
als meerwaarde. Daarmee houdt het boek het midden tussen vernieuwende
studies naar orden en congregaties zoals die de laatste jaren verschijnen en de
meer traditionele werken uit het genre.

Maarten van den Bos, Universiteit Utrecht

Bart Funnekotter, *De hel van 1812. Nederlanders met Napoleon op veldtocht naar Rusland* (Amsterdam: Prometheus, 2015, 333 pp., ISBN 978 90 351 3950 3).

Begin 1813 werden de bewoners van Oost-Friesland tot hun ontzetting geconfronteerd met de aanblik van bloedrode ijsschotsen die aanspoelden op hun kust. Dit lugubere verhaal deed althans de ronde in een van de vele berichten en geruchten, die in Holland circuleerden nadat op 25 december 1812 het 29ste *Bulletin van de Grande Armée* officieel was gepubliceerd waarin verslag werd gedaan van het catastrofale verloop van de terugtocht van het Franse leger uit Rusland, inclusief de dramatische overtocht over de Berezina. Hoewel het *Bulletin* optimistisch eindigde met de constatering dat de keizers gezondheid ‘nooit beter was geweest’, sloeg het nieuws bij de bevolking in als een bom. Na 25 december 1812 intensiveerde het protest sterk en feitelijk zou het in Nederland tot de ineenstorting van het Frans regime in november 1813 niet meer rustig worden. De Russische catastrofe betekende niet alleen het einde van het Franse regime in Holland. De door Napoleon verloren veldtocht zou uiteindelijk ook het einde brengen van zijn complete heerschappij.

De ontzagwekkende schaal – zo’n 600.000 militairen namen deel aan de invasie aan Franse zijde –, zijn gevolgen – slechts 20 procent hiervan overleefde de tocht – en de huiveringwekkende ontberingen maken Napoleons Russische veldtocht tot een fascinerende historische gebeurtenis. Deze fascinatie is duidelijk ook terug te vinden in *De hel van 1812* van Bart Funnekotter. Funnekotter is historicus, kenner van Napoleon en werkzaam op de redactie van de NRC. Hij is tevens bekend van het radioprogramma OVT. Funnekotters fascinatie voor deze tocht, zo licht hij in een voorafgaand Ten geleide toe, begon met een in de familie overgeleverd horloge dat ooit door een van zijn voorvaders was meege dragen op de Russische veldtocht. De historische sensatie van dit kleinood prikkelde hem om deze familiegeschiedenis uit te zoeken, waarbij hij al snel stuitte op een opmerkelijke omissie in de literatuur. Op enkele oude studies na was over de deelname van de circa 15.000 Nederlanders zeer weinig te vinden. Dat bevreedde hem des te meer, omdat al snel bleek, dat in deze veldtocht meer Nederlandse militairen waren omgekomen dan in de Tweede Wereldoorlog.

De familiegeschiedenis groeide zo uit tot een breder historisch onderzoek naar Nederlanders in de *Grande Armée* tijdens de Russische veldtocht. Daarbij heeft Funnekotter zijn onderzoek uitdrukkelijk begrensd tot de Nederlandse deelname aan de campagne van 1812. Het boek bevat dus geen uitgebreide beschrijving van de oorzaken en de gevolgen van de Russische veldtocht, noch van het Napoleontisch systeem. De inleidende

behandeling van de Napoleontische tijd blijft in het eerste hoofdstuk dan ook zeer kort. Deze summierere uiteenzetting van het historisch kader, in het bijzonder de Napoleontische tijd in Nederland, zou als een van de weinige zwakke punten in Funnekotters studie naar voren kunnen worden gebracht. Vooral ook omdat hij in de haast om bij zijn eigenlijke onderwerp te komen nogal laconiek de wording van het Koninkrijk Holland beschrijft, waarbij hij de indruk wekt dat bij zijn ontstaan, in 1806, het Koninkrijk ook al Oost-Friesland omvatte; een departement dat eigenlijk een jaar later in ruil voor Vlissingen aan Holland werd toegevoegd. Zijn keuze om zich op de levensverhalen van de Nederlandse militairen te concentreren is echter een zeer legitieme; te meer omdat hij op de achtergrond toch ook de grote lijnen recht doet.

Funnekotters methodiek is eenvoudig en doeltreffend. Hij inventariseert de Nederlandse legeronderdelen binnen de *Grande Armée* en neemt uit deze regimenten een of meer militairen die hij kan volgen door brieven en dagboeken, welke informatie hij aanvult met literatuuronderzoek en wat algemeen bronnenmateriaal. Egodocumenten van enkele Nederlanders die verspreid over het leger bij andere, niet specifiek Nederlandse onderdelen dienden, worden in voorkomende gevallen eveneens gebruikt. De schijnwerper staat echter op tien regimenten die voornamelijk uit Nederlandse militairen hebben bestaan. Daarbij wordt Funnekotter geholpen door het feit dat Napoleon er naar streefde om zijn regimenten zoveel mogelijk nationaal homogeen samen te stellen. De Nederlandse eenheden had Napoleon – onder nieuwe namen – van Lodewijk Napoleon overgenomen. De meeste bleven uit beroepsmilitairen bestaan, maar de vier nieuwe Regimenten Infanterie van Linie werden met dienstplichtigen gevuld. Na de inlijving was in 1811 de dienstplicht namelijk ook in heel Holland ingevoerd. In totaal heeft Funnekotter zo van dertig Nederlandse militairen materiaal kunnen verzamelen. De verschillende namen en regimenten zijn overigens zeer overzichtelijk in een appendix bijeengebracht.

Na het Ten geleide, waarin ook het gebruikte ego-documentatiemateriaal kritisch wordt beschouwd, en een kort inleidend hoofdstuk volgt Funnekotter het verloop van de veldtocht in negen hoofdstukken met behulp van de ooggetuigenverslagen uit de verschillende regimenten. In een slothoofdstuk, het elfde, maakt hij de rekening op. De dagboeken blijken een goudmijn te zijn voor allerhande informatie. In de eerste plaats uiteraard voor alle ontberingen en de infernale verschrikkingen van de grote veldslagen bij Smolensk en Borodino. Buiten deze details over de belevingen van de militairen is in *De hel van Moskou* echter ook veel andere historische informatie te vinden. Zo zijn er berichten die bevestigen dat meisjes verkleed als mannen aan de campagne deelnamen en zijn er veel voorbeelden waaruit een grote en persistente sociale ongelijkheid blijkt. Fascinerend in dat verband is dat de Nederlandse officieren zich tot op het

slagveld lieten begeleiden door bedienden, die al vanaf Nederland bij hen waren en die veelal de ontberingen ook niet zouden overleven.

Funnekotter heeft zo, met behulp van de ooggetuigenverslagen, een rijk palet aan ervaringen en informatie in zijn boek bijeengebracht. Hij bedient zich daarbij van een soepele taal en heldere stijl om dit palet in al zijn schakeringen te presenteren, waarbij hij regelmatig enkele krachtige *oneliners* maakt om complexe situaties trefzeker te beschrijven. Prettig is ook dat hij daarbij de valkuil weet te vermijden om de bizarre en vaak ook lachwekkende gebeurtenissen tot *slapstick* te maken. Hij schrijft met humor maar houdt voortdurend de ernst van de tragedie in het oog.

Boeiend is dat in deze hel, die de Russische veldtocht zeker was – overigens evenals eerdere campagnes, zoals Presser in zijn *Napoleon* al fenomenaal heeft laten zien – de verschillende hoofdrolspelers uit het boek toch ook hun menselijke waardigheid weten te behouden. Zo filosofeert Aart Kool, van de genie van het 1ste Legerkorps, naar aanleiding van de vele doden en gewonden na een van de vele schermutselingen die tussen de grote veldslagen plaatsvonden, niet alleen uitgebreid over de aard van de schepping en de menselijke tekortkomingen, maar ontfermt hij zich ook metterdaad, als een barmhartige Samaritaan, over een zwaargewonde Russische soldaat. Na alle ontberingen wist François Dumonceau bij min 35 graden vorst nog ontzag op te brengen voor een adembenemend schouwspel van een lucht met fonkelende kristallen en een sneeuwvlakte die door een zonsopgang als met schitterende robijnen bezaaid leek te zijn. Een filmisch beeld dat, zij het met een andere intentie, aan het beeld van de bloedrode ijsschollen in Oost-Friesland denken doet.

Wat stijl en verhalend vermogen betreft kan *De hel van Moskou* wedijveren met Adam Zamoyski's *1812 Napoleon's Fatal March on Moscow* (2004). Dit standaardwerk is in ieder geval door Funnekotter voor het Nederlands aandeel – dat eveneens verrassend niet alleen bij de overtocht van de Berezina van gewicht blijkt te zijn geweest – op bevlogen wijze aangevuld.

Johan Joor, Huygens ING (KNAW)

A.H. Huussen jr., *Johan Schotman, 1892-1976. Psychiater, dichter, filosoof* (Soesterberg: Aspekt, 2015, 451 pp., ISBN 978 94 6153 786 7).

Ongeveer terzelfder tijd dat de beroemde dichter Jan Jacob Slauerhoff als scheepsarts reisde langs de kusten van China, verbleef in dat land een andere Nederlandse arts die net als Slauerhoff gefascineerd raakte door de Chinese cultuur: Johan Schotman (1892-1976). Het is dan een roerige tijd in China. Het land verkeert in chaos sinds in 1912 de laatste keizer van de troon is verjaagd en de republiek is uitgeroepen. De jonge psychiater, psychoanalyticus en dichter Schotman geniet ervan. Hij noemt het land ‘sterk, primitief en ruw’ en verblijft er uiteindelijk zes jaar. Tussen 1921 en 1927 is hij als geneesheer verbonden aan een Nederlandse expeditie die als doel had een spoorweg en een haven aan te leggen in China.

Hij was blij om even weg te zijn uit Holland. Zo bijtend mooi als Slauerhoff zijn weerzin verwoordde in het beroemde gedicht ‘In Nederland’, het land waar hij niet wilde leven vanwege de glurende burens en onderdrukte emoties, kon Schotman het niet. Maar de haat lijkt er niet minder om te zijn geweest. Hij noemde Nederland beperkt en ongezond: ‘We zitten te schimmelen en muff te worden in de bedompte hokjes onze eng-omgrensdheid, binnen de netjes-omrasterde en keurig-omhekte tuintjes en parkjes onzer fatsoenlijk-vrome degelijkheid’ (71). De boze jonge Schotman zat vol ambities en talenten. Hij leerde zichzelf Chinees, vertaalde talloze werken uit het Chinees, Latijn en Engels naar het Nederlands, schreef gedichten, publiceerde uitgebreid over China, en profileerde zich na terugkeer in Nederland als cultuuranalyticus.

Schotman romantiseerde China als land waar het leven rustig was en ‘volkomen’, in tegenstelling tot de ‘nerveuse en ziekelijke haast van het Westen’. Ondertussen stond het Westen volgens hem voor een cruciale keuze tussen ‘bruut of brein’: een samenleving gebaseerd op ‘onbewuste tendenzen’ of op ‘redelijkheid en koel, zakelijk overleg’ – het laatste had zijn duidelijke voorkeur. In de geest van Freuds *Das Unbehagen in der Kultur* zag hij religie en ideologieën als primitieve vormen van het zoeken naar troost en zekerheid; het waren droombeelden en ‘atavistische verlangens’ waar mensen graag in vluchtten. Hier moest de beschaving overheen groeien, aldus Schotman, want ‘de realiteit is geen plaats voor kinderen’.

Positief is dat de biografie over Johan Schotman de aandacht vestigt op deze onbekende exponent van de boeiende cultuur van Nederland in het Interbellum. Dit is nog altijd een onderbelichte periode in de

moderne geschiedenis van ons land, die ten onrechte te boek staat als saai en onbetekenend in vergelijking tot omringende landen. Meer specifiek is Schotman interessant voor de geschiedenis van de Nederlandse sinologie, als eerste vertaler van het Chinese Boek der Oden, de Sji Tsjing: een verzameling gedichten uit de periode tussen de elfde en zesde eeuw voor Christus. Jammer is dat biograaf A. H. Huussen, emeritus hoogleraar geschiedenis na de middeleeuwen aan de Rijksuniversiteit van Groningen, het leven van Schotman nauwelijks in een breder historisch kader plaatst. Hij doet weinig aan duiding van diens denkbeelden in de context van, bijvoorbeeld, de geschiedenis van psychoanalyse of kolonialisme, terwijl Schotman juist als onderdeel van de cultuur van zijn tijd het meest interessant lijkt. Als dichter, cultuurcriticus en psychiater gooide hij geen hoge ogen. Uit het (zeer) gedetailleerde overzicht dat Huussens biografie biedt van alle publicaties van Schotman en de reacties hierop, blijkt dat zijn tijdgenoten diens werk niet erg konden waarderen.

Willem Kloos noemde Schotmans gedichten onrijp en weigerde ze te plaatsen in *De Nieuwe Gids*. Slauerhoff vond dat Schotman zwolg in 'rhetoriek, pathos en gezwollen beelden' (131). Ook Schotmans psychoanalytische duidingen van de Chinese 'geest' leidden tot veel kritiek. De Chinees was volgens Schotman kinderlijk en psychisch onvolwassen. Hij zat vast in wat psycholoog Carl Gustav Jung 'het denken-in-beeld noemt, het droomdenken'. Daarom was het land nog niet toe aan de zelfstandigheid die het nastreefde. De overgang van een geestelijk leven op het niveau van de middeleeuwen, naar dat van een moderne republiek, was simpelweg te groot. Schotman vond dat 'de mannen van het Westen' China nog maar even moest blijven helpen en begeleiden. Zijn visie op China kwam hem op veel kritiek te staan van andere China kenners, zoals sinoloog J. J. L. Duyvendak en schrijver en journalist Henri Borel. Zij noemden Schotmans visie op China oppervlakkig en kortzichtig.

Bij zijn psychiatrische vakbroeders riep Schotman blijkbaar ook weerstand op. Hij werd in 1934 om onbekende reden ontslagen uit zijn post als geneesheer in de Rotterdamse inrichting Maasoord en in 1949 verloor hij zijn registratie als psychiater vanwege een affaire met een patiënte. Het ging om een 'hysterise juffrouw', volgens Schotman, die beweerde dat hij haar met geweld had overgehaald tot 'omgang'. Daar was geen sprake van, aldus Schotman, maar hij zag zich toch gedwongen zijn privépraktijk in Bussum op te doeken. Hij verhuisde naar het oosten des lands en was daar actief als imker en museumdirecteur in Zwolle.

Helaas komen we over zijn werkzaamheden als psychiater weinig te weten uit de biografie van Huussen. Uit een briefwisseling die Schotman voerde met schrijfster Marianne Philips blijkt dat hij tegen haar had geklaagd over zijn werk als afdelingsgeneesheer in Maasoord, waar hij 'onmogelijke gedachten en absurde verhalen en klachten' (176) van patiënten glimlachend moest aanhoren. Uit een gedicht dat zijn (derde) echtgenote Rie componeerde

voor Schotmans vijftigste verjaardag, valt op te maken dat hij in Maasoord streed tegen de sleur en dat hij gelukkiger was in zijn latere privépraktijk, waar hij patiënten behandelde met hypnose.

Schotmans literaire ambities hebben hem echter ‘gehinderd in de optimale uitoefening van zijn beroep als zenuwarts’ (335), concludeert Huussen. Dan is het extra zuur dat hij als dichter in een zo laag aanzien stond. De beroemde J.C. Bloem omschreef hem als ‘excrement’ en een ‘walgelijk personage’. Ambitieuze, vasthoudende en productieve was Schotman in ieder geval wel, en dat – in combinatie met zijn unieke reportages over China in de jaren twintig – heeft hem uiteindelijk een biografie opgeleverd.

Gemma Blok, Universiteit van Amsterdam

Ton van Kalmthout, Huib Zuidervaart (eds.), *The Practice of Philology in the Nineteenth-Century Netherlands* (History of Science and Scholarship in the Netherlands 14; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, 258 pp., ISBN 978 90 8964 591 3).

Scholars have long been familiar with the concept of the seventeenth century as a turning point in the history of science. It is only in recent decades that they have started to think of the nineteenth century in similar terms. The rise of the research university – especially the research seminar – as well as processes of disciplinary differentiation, professionalization and institutionalization have influenced and determined modern academic practice to such an extent that it seems reasonable to ask whether the nineteenth century has brought about a (second) ‘scientific revolution’ of its own. Did nineteenth-century science essentially differ from science as practiced in the past? Should nineteenth-century science be seen as an integral part of what is known as the ‘rise of modernity’?

In the Netherlands, these intriguing questions have only recently begun to attract scholarly attention, for example from Joseph Wachelder, who pioneered into this field in the 1990s. Yet, many gaps are to be filled. Not much is known, still, about the transformation of philology, the discipline that had been Holland’s pride ever since the Renaissance and that in the nineteenth century for some time even served as a model for other disciplines. Ton van Kalmthout’s and Huib Zuidervaart’s collection of articles on *The Practice of Philology in the Nineteenth-Century Netherlands* therefore comes as a welcome exploration.

The book’s title is somewhat misleading, as the term ‘philology’ is applied so broadly as to almost coincide with ‘humanities’. There are only two articles on (Dutch) philology in the strict sense of the word, while other contributions sketch the rise and institutionalization of various new academic disciplines, such as historiography, modern languages, comparative literature and linguistics, all of which of course have a strong philological component. The book contains a wealth of information giving insight into the often laborious rise of disciplines that only recently have come to be conceived of as having a natural place at the university. Marie-Christine Kok-Escalé narrates the modern languages’ long struggle for academic recognition. Acquiring

their first chairs in Groningen only in the 1880s, it took four more decades for German, French and English to get their own degrees and exams. Despite all efforts of the first professors to give ‘neophilology’ the appearance of a strict science, it was very hard for modern languages to get rid of their ‘practical’ (i.e. inferior) connotation as ‘spoken’ languages. Jan Noordegraaf describes how linguistics gradually succeeded in acquiring an autonomous status by opposing itself to ‘historical’ philology, of which it originally was a part, and modelling itself instead on the physical sciences. Many authors also explicate the complex relationship between discipline building and political-historical circumstances. Kris Steyaert for example provides an interesting picture of how ‘nationalistically’ inspired curricula of Dutch literature at Flemish universities were given very different substance depending on the political tide.

In studies on transformative historical processes there is always a risk of falling into ‘whig history’: downplaying continuities by making changes and innovations seem larger, more widespread and more essential than they actually were. Gert-Jan Johannes shows himself aware of this problem, explicitly rejecting the dominant idea that the humanities were subjected in the nineteenth century to an irreversible and law-governed process of disciplinary differentiation. Johannes shows that, within Dutch philology, ongoing specialisation and ‘scientification’ (recognizable from a narrowly defined philological practice bent on producing text editions) was only one – and not the most significant – among various developments. According to Johannes, the gradual broadening of Dutch philology that followed and partly reversed the previous narrowing has done much to keep Dutch philology a successful and viable discipline. Moreover, the fact that this broadening was mainly brought about by secondary schools’ call for broadly educated Dutch teachers belies the widespread view that discipline formation is always an internal scholarly process. Jan Rock also sheds a nuanced light on nineteenth-century innovations. On the one hand marking several aspects that distinguish nineteenth-century from previous Dutch philology – such as the creation of new fields of study, the popularity of literary journeys and the rise of methodological debates – he shows on the other hand that many methodological principles adopted by nineteenth-century scholars (such as distinguishing between authentic and forged textual elements) have roots in the Leiden tradition of antiquarian philology, dating back, at least, to Scaliger.

Not all authors, however, avoid overemphasizing change. It is hard to understand, in the first place, why the collection does not contain a single article on classical philology, which remained the dominant kind of philology at Dutch universities throughout the nineteenth century. Secondly, in an interesting general introduction Rens Bod skillfully portrays philology’s historical role of triggering a ‘chain of sweeping changes’ (26) – resulting e.g. from Valla’s unmasking of the *Donatio Constantini* in 1440 or from Erasmus’ removal from the New Testament of the so-called *comma Johanneum*.

However, Bod hardly pays attention to philology as a constructive discipline, which was of fundamental importance in making available and intelligible a canon of 'classical texts', the study of which was institutionalized in higher education for centuries. So eager is Bod to emphasize philology's contribution to progression and change that he does not shrink from attributing to Valla, Erasmus and Scaliger 'a sceptical view of everything' (26) and a tendency 'to cast doubt on every text', hardly an adequate description for scholars who were after all deeply religious and who considered imitating the classics nearly equivalent to becoming a civilised man.

Finally, in many articles, the relationship between the sketched developments and the nineteenth-century background is only very vaguely assessed. In Jo Tollebeek's contribution on the 'father' of Dutch academic historiography, for example, Robert Fruin's attachment to precision, sound principles and hard work is assumed to be consistent with, if not proof of, the typically nineteenth-century academization of historical science. Such inferences are notoriously risky, as it leaves one wondering why qualities that can very well be seen as general scholarly virtues should be taken as specifically modern when encountered in the nineteenth century. In other words, while the book provides a wealth of information and a broad range of perspectives on a variety of topics, many fundamental questions concerning the nineteenth century's position within the history of Dutch philology and science remain largely unanswered.

Bas van Bommel, Utrecht University

Peter Jan Knegtmans, *Geld, ijdelheid en hormonen. Ernst Laqueur (1880-1947), hoogleraar en ondernemer* (Amsterdam: Boom, 2014, 356 pp., ISBN 978 90 8953 362 3).

How Ernst Laqueur (1880-1947) survived the Second World War is truly remarkable. Of Jewish heritage, he was dismissed from his position as professor of Pharmacology at the University of Amsterdam by 1940. As a consequence, he was prohibited from continuing to supervise the research at his pharmaco-therapeutic lab. This measure was especially harsh, as the laboratory not only served Laqueur's academic research but also that of the pharmaceutical company Organon, which he had co-founded in 1923. The stakes were high, involving not only financial revenue and production but also the international competition to discover new hormones (Laqueur's area of specialization) and introduce them in medical practice.

The chapter covering the Second World War is a natural climax in Peter Jan Knegtmans' biography of Laqueur (2014). Knegtmans is clearly revisiting familiar terrain, having previously authored both a work on the history of the University of Amsterdam (UVA) and one dealing specifically with this academic institution during the Second World War. The comprehensive account of Knegtmans' expertise and the level of suspense the author maintains make the chapter particularly fascinating.

Banned from his laboratory, Laqueur worked as a physician within Amsterdam's rapidly marginalized Jewish community. His energies were increasingly consumed by the struggle to survive, as he tried to arrange for permits and to be included on lists that would give himself and his family a brief respite from deportation. His family capital bought him some time, but it was in the end a matter of luck that Laqueur and his wife were not deported. Two of his daughters and their families were less fortunate. Laqueur and his wife were devastated but did what they could by sending care packages of bread and tobacco, while they were held in Westerbork.

When reading about Knegtmans' depiction of Laqueur, the German term *Macher*, meaning 'doer' in English, comes to mind. Laqueur was not a passive bystander, as his wartime activities illustrate. Laqueur consistently aimed to maximize his professional potential. 'He had the ability to take chances and seize opportunities', Knegtmans writes. By studying medicine, he was able to establish a medical practice, ensuring the maximum freedom and respect attainable by Jews in Prussia (he was originally from Breslau – now Wrocław). Upon embarking on an academic career, 'taking chances' included specializing in the rising field of physiology. The introduction of physical-

chemical methods brought one breakthrough after another. Laqueur saw promising opportunities. He would specialize in the emerging and highly lucrative field of hormone research.

After obtaining his PhD in chemical physiology at the University of Breslau in 1905, Laqueur's search for a permanent academic position took him to Heidelberg, Halle, Königsberg, and Groningen. His willingness to accept jobs from the eastern corners of Germany to the provincial Dutch town of Groningen attests to Laqueur's flexibility. It was, however, not always clear where flexibility turned into opportunism. Laqueur did not hesitate to convert to the Protestant Reformed Church in 1906 (despite strong objections from his parents) to circumvent any potential disadvantages that Jews faced in pursuing an academic career in Germany at the time. In 1917, accepting a position at the Vlaamsche Hoogeschool, the German university in occupied Ghent, briefly placed him on the wrong side from a historical perspective.

Once he became a professor at the University of Amsterdam, Laqueur wisely chose to focus on hormones, the active substances in organic extracts. These substances started to inspire medical researchers all over the world after two Canadian scientists discovered insulin in 1921. Soon thereafter, Laqueur engaged in obsessive efforts to purify and produce insulin himself – to the extent that his children called him *Insulinvati*. Around the same time he started working with Van Zwanenberg's meat-packing company, with which he co-founded the pharmaceutical company Organon. The funding and material support that Laqueur derived from Organon enabled him to conduct research at the international vanguard. Laqueur's research group was the first to isolate the male hormone testosterone in 1935. Contributing significantly to Laqueur's international standing, this discovery probably remains the greatest source of his renown. His work during the prewar years therefore brought him the professional acknowledgement he craved for so long.

Knegtmans colors his narrative with remarkable detail throughout the book, gathering an impressive collection of personal material from the Laqueur family. In addition to correspondence and diaries of Laqueur and his wife, he obtained those of other family members, including Laqueur's mother and some of his children. Nearly every page attests to the wealth of source materials. In a few instances, the overall portrayal of Laqueur almost disappears behind a mass of details. Laqueur's brief Belgian escapade, for example, came to an end when he contracted an illness at the same time that the despised Vlaamsche Hoogeschool closed in November 1918. Given the precariousness of the situation, a short assessment of how Laqueur's position in Ghent affected him personally or his international standing would have been welcome. Instead, the author simply moves on to Laqueur's attempts to find a new position.

Most of the time, however, the solid narrative supports historical understanding of the book's subject. Knegtman, for example, writes

extensively about Organon and Laqueur's role in its research, based on the Organon company archives and correspondence between Laqueur and the university administration. This book is an important contribution to the vastly growing literature on the history of R&D in the Netherlands. Knegtmans highlights, for example, Laqueur's recurrent struggles with the university administration to obtain approval for his collaboration with Organon. The university administration held that teaming up with corporate industry was incompatible with the task of the university. Laqueur, by contrast, had long ago adjusted the motto from the early days of his career of 'aim for the truth, no matter whether it is useful' to 'Suchet nicht nur die Wahrheit, wenn sie nützt, doch freut euch, wenn dies der Fall ist'.

In sum, *Geld, ijdelheid en hormonen. Ernst Laqueur, hoogleraar en ondernemer* is a rich and moving biography of a striking individual, whose life story coincided with one of the most exciting periods in the pharmaceutical history of the twentieth century.

Pim Huijnen, Utrecht University

Paul Luykx, *Heraut van de katholieke herleving. Gerard Brom 1882-1959* (Nijmegen: Vantilt, 2015, 956 pp., ISBN 978 94 6004 200 3).

Zelden zal een leven direct na de dood zo definitief voorbij geweest zijn als dat van Gerard Brom. Had hij zijn hoofd na een leven vol van vurige strijd voor de katholieke zaak op 30 november 1959 nog maar net te rusten gelegd, leek hij direct in de sluimer der collectieve vergetelheid te zijn verdwenen. Er verschenen uiteraard enkele beschouwingen in dagbladen en Brom werd herdacht in de tijdschriften van de verschillende geleerde en eerbiedwaardige genootschappen waarvan hij deel had uitgemaakt, maar al snel trad een diepe stilte in. Deze werd nog slechts tweemaal doorbroken. De eerste keer na de postume publicatie van een brochure vol kritische kanttekeningen bij het katholieke leven van na de Tweede Wereldoorlog die na het overlijden van Brom in zijn nalatenschap was aangetroffen. De tweede keer na het verschijnen van een aantal ‘autobiografische notities’ van Brom die in 1987 door de Nijmeegse historici Jan Roes en Paul Luykx werden uitgegeven. In beide gevallen was de publicitaire aandacht kortstondig, waarna opnieuw die diepe stilte intrad die na het sterven van Brom gevallen was.

Nu is er dan de vuistdikke biografie waarin Paul Luykx, voormalig hoofddocent Nieuwste Geschiedenis te Nijmegen, opnieuw aandacht vraagt voor leven en werk van deze heraut van de katholieke herleving. Wat direct opvalt is hoezeer de auteur de na de dood van Brom ingetreden stilte accepteert. Nergens wordt gewag gemaakt van een blijvende betekenis van Brom of is de biografie een aansporing diens werken nog eens ter hand te nemen. Eerder lijkt het boek bedoeld als een poging een tijdperk dat met enig recht als voorgoed verleden tijd wordt voorgesteld nader te doordenken. De wetenschappelijke analyse van het katholieke leven tussen grofweg 1870 en 1960 staat centraal. Daarbij heeft Luykx weinig zin om voor zijn hoofdfiguur een spreekwoordelijk altaar op te richten. De ‘historiografische herlevingstraditie’ tot welke hij onder meer Brom zelf rekent, leverde naar zijn oordeel vooral hagiografieën af. Ook met de ‘traditionele, in theologische faculteiten beoefende kerkgeschiedenis’ rekent de auteur zonder veel omhaal van woorden af. Met zijn boek wil Luykx de kennis over ‘de katholieke herleving’ en de daarmee samenhangende cultuur en geschiedschrijving nader verkennen aan de hand van de levensloop van een van haar vooraanstaande protagonisten.

Gerard Brom werd geboren in 1882 in een welgesteld katholiek gezin. Zijn vader was edelsmid, zakelijk ging het hem sinds het herstel van

de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 voor de wind. Het aanzienlijke aantal nieuw te bouwen katholieke kerken zorgde immers voor een constante vraag waar de ‘smidse Brom’ graag aan voldeed. Zoon Gerard koos echter niet het levenspad van zijn al in zijn geboortjaar overleden vader. Waar broer Jan Henrik Brom de smidse voortzette, legde Gerard zich toe op de studie. In Utrecht verdiepte hij zich in de letteren om in 1907 te promoveren op een studie over Vondel. Met meer passie nog legde hij zich ondertussen toe op de verkondiging. Zeker na een tweejarig verblijf in Rome – waarover Luykx in een subliem gecomponeerd hoofdstuk tal van sprekende details boven water weet te halen – voelde hij zich geroepen het zijne te doen om de verdere verspreiding én versterking van het Nederlands katholicisme te bevorderen, met alle kracht die in hem was.

De eerste helft van het boek is chronologisch van opzet. Het volgt het leven van Brom zoals dat meer en meer in het teken kwam te staan van de katholieke herleving. In het tijdschrift *De Beiaard* (1915-1925) vocht hij menig polemiek uit met zowel geloofsgenoten als andersdenkenden. Tegelijkertijd ijverde hij voor de oprichting van een katholieke universiteit. Toen deze er na lang en soms onaangenaam onderling gekibbel in 1923 eenmaal was, werd hij er achtereenvolgens hoogleraar kunstgeschiedenis (1923-1945) en letterkunde (1946-1952). In die hoedanigheid publiceerde hij een stortvloed aan boeken en artikelen en gold hij als een van de meest vooraanstaande katholieke geleerden, wat overigens niet wilde zeggen dat hij in eigen kring onomstreden was. In al zijn publicaties en polemieken stond hij onwrikbaar voor zijn geloof. Naar eigen zeggen was hem de zegen gegund er nimmer een ogenblik aan te twijfelen. Zowel voor hen die dit wel deden als voor hen die het geloof beschouwden als iets wat er op zondag zo’n beetje bij gedaan kon worden, had hij weinig clementie. Al bij leven stond Brom bekend als een geharnast en streng geloofsverkondiger, zij het dat hij rond 1920 iets van zijn fanatisme scheen te hebben verloren.

Ondanks dat Luykx op momenten moeite heeft maat te houden in zijn beschrijving van het leven van zijn protagonist is de eerste helft van het boek onderhoudend. De belangrijkste momenten in het leven van Brom – zijn jaren in Rome, zijn ‘bekering’ tot een wat milder omgang met geloofsgenoten en andersdenkenden rond 1920 en zijn benoeming tot hoogleraar – worden kundig in de context van hun tijd geplaatst. Beloofde inzichten in de geschiedenis van de katholieken en hun verhouding tot de Nederlandse samenleving en cultuur zitten soms wat verstopt, maar zijn de moeite van het ontdekken meer dan waard. Het is dan ook jammer dat Luykx halverwege het boek de levensloop van Brom, die tot dan toe als chronologische kapstok van het verhaal gediend heeft, loslaat ten faveure van een meer thematische benadering. In de hoofdstukken die volgen staan onder meer de verhouding van Brom tot zijn collegae, de clerus en zijn internationale contacten centraal. Terwijl sommige van die hoofdstukken bijzonder interessant zijn, zoals de even gelaagde als genuanceerde

beschouwing over de verhouding van Brom tot de clerus, geldt dat niet voor de volledige tweede helft van het boek. Het hoofdstuk over crisis en bezetting bijvoorbeeld bevat een lange verhandeling over de politieke biografieën die Brom schreef, welke uiteindelijk uitmondt in een weinig verhelderende analyse van Broms eigen politieke ideeën. De thematische hoofdstukken missen te veel vaart en richting om te blijven boeien en maken het boek onnodig dik. In afgeslankte vorm was het toegankelijker geweest en sommige van de thematische hoofdstukken hadden als artikelen zeker een geïnteresseerd lezerspubliek gevonden.

In zijn conclusie pakt Luykx vervolgens de draad weer op en stelt hij zich na een korte analyse van de herinnering aan Brom, die zoals gezegd nogal snel vervloog, de vraag hoe die katholieke herleving nu precies begrepen en beschreven zou moeten worden. De auteur doet hier een aantal treffende en interessante voorstellen, maar het is van evenveel belang te signaleren wat er niet gebeurt. Allereerst laat Luykx bijna achteloos in een bijzin weten dat hij het woord verzuiling in heel zijn biografie niet heeft gehanteerd. Dit 'door sociologen en politicologen gefabriceerde begrip' acht Luykx al langer problematisch en de keuze is in dat opzicht dan ook niet verwonderlijk. Sinds het begin van de jaren tachtig trekt de auteur al ten strijde tegen het in zijn ogen karikaturale beeld van de Nederlandse katholieken als gesloten bastion van eenheid en volgzzaamheid. Veel van die kritiek was terecht, ware het niet dat Luykx het beeld via een achterdeur weer bevestigde door vast te stellen dat er ook 'andere katholieken' waren die zich noch van de onderlinge eenheid noch van het gezag van de leiding al te veel aantrokken.

Deze 'andere katholieken' waren voor Luykx vooral het bewijs dat de katholieke verzuiling veel minder ver was voortgeschreden dan historici wilden doen geloven, een analyse die hij in menig polemieek naar voren heeft gebracht. Probleem was dat daarmee de katholieke eenheid eerder bevestigd dan genuanceerd werd. Spiegelbeeld van die andere katholieken waren immers de gewone of doorsnee katholieken die blijkbaar wel voldeden aan de typologie van de volgzame kudde.

In zijn biografie stapt Luykx af van de typering 'andere katholieken' en dat is buitengewoon verstandig. Want hoewel Brom gezien zijn complexe relatie met zijn geloofsgenoten en de clerus wellicht met enige goede wil wel als zodanig te typeren zou zijn geweest, was daarmee weinig nieuws toegevoegd aan het inzicht in het tijdvak dat Luykx met zijn boek wil verhelderen. Nu echter kiest de auteur ervoor Brom te positioneren als een van de strijders in het grote Nederlandse conflict om de vraag naar het wezen van de natie. Luykx leent hiervoor de Engelse term *culture war* en verwijst naar de Duitse *Kulturkampf*. Het zijn interessante aanzetten om de jaren tussen grofweg 1850 en 1950 vanuit een ander perspectief te doordenken. Want hoeveel historici de concepten verzuiling en ontzuiling ook met recht te grave gedragen hebben, een nieuw analysekader om deze periode wel te

begrijpen is tot op de dag van vandaag niet ontwikkeld. Het valt te prijzen dat Luykx de slotbeschouwing van zijn biografie aangrijpt om hiervoor een aantal verstandige suggesties te doen. In de voorliggende pagina's is aan Gerard Brom zijn rechtmatige plaats toebedeeld in het pantheon van het Nederlands katholicisme.

Maarten van den Bos, Universiteit Utrecht

Annet Mooij, *Branie. Het leven van Mina Kruseman (1839-1922)* (Sleutelfiguren; Amsterdam: Balans, 2013, 296 pp., ISBN 978 94 600 3600 2).

Het is verheugend dat de geschiedschrijving over de eerste feministische golf in Nederland (1860-1920) verrijkt wordt met biografieën van de voortreksters. Dit vergroot onze kennis en inzicht met betrekking tot de individuen die deze beweging vormgaven. De complexiteit van beweging en tijd wordt hierdoor duidelijker zichtbaar. Er is een biografie verschenen van feministe Aletta Jacobs (Mineke Bosch 2005) en een studie met biografische aspecten van de historica Johanna Naber (Maria Grever 1994). In 2013 verscheen een biografie van een van de vroege Nederlandse feministes, Mina Kruseman, van de hand van Annet Mooij. Er waren al wel deelstudies over deze intrigerende vrouw, geschreven door Margot de Waal (1978 en 1986) en Olf Praamstra (2003). Een volledige studie was er echter nog niet. Mooijs boek is geslaagd, zowel als informatieve en kritische levensschets en als beeld van de toenmalige Nederlandse en buitenlandse samenleving en van de beperkingen waaraan vrouwen onderworpen waren.

Mooij had te kampen met een gebrek aan bronnenmateriaal. Met name over de jeugd van Kruseman is weinig bekend. Mooij heeft in deze lacune voorzien door onder meer te putten uit Krusemans autobiografie, *Mijn leven* (1877). Haar stelling dat het hier om een problematische, maar nuttige bron gaat, is overtuigend. Zoals de meeste autobiografieën is *Mijn leven* een zelfverdediging en moet daarom extra kritisch worden gehanteerd. Maar het boek bevat ook veel informatie, onder meer doordat Kruseman er briefwisselingen met anderen in opnam. In de gevallen waar haar beweringen controleerbaar zijn met behulp van aanvullende gegevens, laat ze zich kennen als iemand die doorgaans de waarheid schreef.

Kruseman was van goede komaf: ze was een generaalsdochter en haar moeder stamde uit een familie die behoorde tot het Nederlandse patriciaat. Dit milieu bepaalde de blik van het jonge meisje. Al vroeg had ze moeite met het uitgestippelde levenspad voor jonge dochters uit haar kringen: wat onderwijs in Frans en Nederlands, een beetje rekenen, borduren, pianospelen, naaien en zingen. Allemaal vaardigheden gericht op het latere huwelijk en moederschap, maar niets degelijk genoeg om er werkelijk een beroep van te maken anders dan dat van huisvrouw uit de betere kringen. Kruseman zag de verveling om zich heen en ook het vreselijke lot van de vrouwen die ongetrouwd bleven en ten laste kwamen van de familie. Betaald werken werd voor vrouwen uit de betere kringen als niet passend beschouwd; dit zou een belangrijke oorzaak worden van de eerste feministische golf.

Kruseman legde zich niet bij dit toekomstperspectief neer, wellicht gestimuleerd door een gedeeltelijk in Nederlands-Indië doorgebrachte jeugd, waar ze meer vrijheid had genoten dan jonge meisjes in Nederland. Tegen de wens van haar familie in ging ze toch het pad van het betaalde werk op. Met financiële steun van haar vader, dat wel, volgde ze een opleiding tot zangeres in Brussel en Parijs. Op 32-jarige leeftijd vertrok ze naar de Verenigde Staten om het geleerde in praktijk te brengen; ze zou er een jaar verblijven. Het Amerikaanse avontuur was geen doorslaand succes, maar de genoten zelfstandigheid smaakte wel naar meer. Ze ontplooidde zich in haar latere leven als schrijfster, actrice en voordrachtskunstenares; in dit laatste bleek ze het meest getalenteerd. Ze gold in haar tijd als een knappe vrouw, hoewel de afbeeldingen in Mooijs boek dit niet steeds ondersteunen, en kon mede hierdoor een potje breken bij het grote publiek. Bekend is haar twee maanden durende tournee door Nederland samen met een andere vroege feministe, Betsy Perk, in 1873. Van hen twee boekte Kruseman het meest succes met haar lezingen waarin ze pleitte voor beter onderwijs en betaald werk voor vrouwen. Het is een van de manieren waardoor ze uitgroeide tot bekende en spraakmakende persoonlijkheid.

Nu was Kruseman niet de eerste in die jaren met dergelijke feministische eisen, maar ze was wel een van de weinigen en ze was in Nederland de felste. De manier waarop ze theorie en praktijk combineerde wekt bewondering. Ze propageerde het feminisme niet alleen, ze leefde er ook naar en dat gedurende haar hele lange leven lang. Ze zorgde steeds voor betaald werk voor haarzelf – en ook voor anderen, bijvoorbeeld in de toneelwereld. Uit vrije keuze bleef ze ongetrouwd omdat ze niet geloofde in het huwelijk dat vrouwen in een ondergeschikte rol dwong. Ze ageerde tegen het huwelijks- en echtscheidingsrecht: het was voor vrouwen vrijwel onmogelijk om hun tweederangspositie in het huwelijk te ontvluchten met een echtscheiding.

Het moet ongelooflijk moeilijk zijn geweest om te leven zoals Kruseman leefde – als vrijgevochten vrouw – in een tijd van bekrompenheid en misogynie. Mooij vraagt hier te weinig aandacht voor. Ze heeft oog voor de opvallende kanten van het karakter van Kruseman, niet voor niets heeft haar boek de titel *Branie*. Mooij ziet ook de sterke punten van haar persoonlijkheid en wijst terecht op mindere aspecten ervan als een gebrek aan zelfkritiek, een zekere paranoia en de neiging om de schuld van eigen falen bij anderen te zoeken. Maar omdat Mooij herhaalde malen de zelfoverschatting van Kruseman kritiseert, dreigt het besef dat zij zonder een groot geloof in zichzelf nooit haar moedige initiatieven had genomen, naar de achtergrond te geraken. Naast haar feministische leefwijze en manifestaties poogde Kruseman in haar eentje de verstarde Nederlandse kunstwereld open te breken met haar aanval op de ingeslapen kunstkritiek, de verkalkte toneelwereld en de ouderwetse manier van toneelspel in het bijzonder. Dat ze er niet in slaagde is een tweede.

Mooij portretteert Kruseman als een soliste, die slecht met anderen kon samenwerken. Daar kan tegenover worden gesteld dat ze jarenlang een prettig gezelschap was voor haar vader toen hij weduwnaar geworden was. Ook heeft ze gedurende 37 jaar (!) ongehuwd een levensgezel gehad. Aan haar relatie met Frits Hoffman kwam een einde door zijn overlijden in 1918. Misschien was Kruseman toch te zeer haar tijd vooruit, of in ieder geval iemand die te zeer aan de rand van haar tijd leefde, om goed te kunnen samenwerken met anderen. Is dit wellicht een betere verklaring dan die Mooij biedt, namelijk het moeilijke, egocentrische karakter van haar protagoniste? Relevant in dit verband is dat Kruseman zelf ook het besef had dat ze te vroeg was geboren (207).

Qua opbouw en helderheid niets dan lof voor deze biografie. Het boek is prettig leesbaar en wisselt op een harmonische manier informatie over Kruseman af met gegevens over tijd en omstandigheden. Op gezette tijden wordt de lezer 'bijgepraat' met tussentijdse conclusies. Een Epiloog met een evaluatie van de betekenis van Kruseman sluit het boek af. Een bibliografie van de geschriften van Kruseman was nuttig geweest, maar ontbreekt.

Anneke Ribberink, Vrije Universiteit Amsterdam

Anton van Renssen, *Het wezendorp Neerbosch. De protestants-christelijke weesinrichting Neerbosch en haar stichter Johannes van 't Lindenhout (1863-1903)* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2015; Nijkerk: Nabij Producties, 2015, 624 pp., ISBN 9789492055156).

Johannes van 't Lindenhout sloeg in 1863 de Bijbel open en werd geraakt door een tekst die hem vertelde zich om weduwen en wezen te bekommeren (Jakobus 1:27). Hij koos voor de laatste doelgroep en liet alles verder in Gods hand. Dertig jaar later was Van 't Lindenhout directeur van het door hem gerealiseerde wezendorp Neerbosch, de grootste residentiële instelling van het land. Nog eens tien jaar later vertrok Van 't Lindenhout en liet hij de instelling in een diepe crisis achter.

Journalist en historicus Anton van Renssen schreef in 2013 een boek over de toen 150-jarige stichting Lindenhout, de rechtsopvolger van het wezendorp. De uitwerking van het eerste hoofdstuk uit dat jubileumboek over stichter Johannes van 't Lindenhout en zijn wezendorp in Neerbosch leidde twee jaar later tot dit proefschrift aan de Vrije Universiteit. Centraal staan daarbij het ontstaan van de weesinrichting en de invloed van de protestants-christelijke signatuur op de pedagogische uitgangspunten. De overvloed aan bronnenmateriaal dwong de historicus als het ware om dit onderwerp nog verder uit te diepen. Die overvloed is evident en blijkt alleen al uit de omvang van het werk, ruim 600 pagina's over veertig jaar geschiedenis. Het belang van deze studie ligt echter niet in deze kwantiteit, maar bevindt zich op een ander vlak.

Evangelist Johannes van 't Lindenhout (1836-1918) was een kind van zijn tijd toen hij een weeshuis oprichtte in zijn woonplaats Nijmegen. Het maatschappelijk middenveld had zich sinds de totstandkoming van de Armenwet (1854) en de wet op Vereniging en Vergadering (1855) met verve op de filantropie gestort. De opkomst van de *civil society* vertaalde zich in een groeiend aantal instellingen en verenigingen voor hulpbehoevenden. Het weeshuis van Van 't Lindenhout leek aanvankelijk weinig toe te voegen aan de traditionele voorzieningen; Nijmegen bezat zowel een katholiek als een protestants weeshuis. Anders dan deze voorgangers opereerde Van 't Lindenhout echter vanuit de door hem omarmde Réveilgedachte en borduurde hij voort op moderne evangelisatievoorbeelden uit het buitenland. Hij liet zich als een ware evangelist leiden door God en zou zijn plan slechts voortzetten als er voldoende giften van gelovigen binnenkwamen.

De nog maar 27 jaar oude Van 't Lindenhout raakte een gevoelige snaar. Met zijn charismatische uitstraling wist hij geldschieters over de streep te trekken. Daar kwam bij dat hij bekendstond als mild orthodox,

waardoor hij voor veel hervormde kerkgenoten acceptabel was. Tot slot pakte zijn pragmatisme direct goed uit. Hij ontving van een van zijn aanhangers een stuk grond bij Neerbosch en begon daar te bouwen: zonder geld en zonder plan, dat liet hij aan Gods leiding. Er verzeen een meisjeshuis en een jongenshuis, maar ook een klompenmakerij, een kleermakerij en een drukkerij. Het dorp moest zelfvoorzienend worden. Bij de evangelisatiedrukkerij verschenen onder meer weekblad *Het Oosten*, gewijd aan christelijke filantropie, en de *Neerbosch Weezen-Almanak*, in de jaren 1880 goed voor zo'n 40.000 exemplaren per jaar. Weesinrichting Neerbosch groeide uit tot een compleet wezendorp met tientallen gebouwen en op het hoogtepunt in 1892-1893 meer dan duizend inwoners. Neerbosch gold toen bijna als een toeristische attractie. De achterban kon op de werkvloer komen kijken, reizend met de stoomtram vanaf Nijmegen.

Het succes van Van 't Lindenhout is interessant in het kader van recent historisch onderzoek naar filantropie. De kas vulde zich aanvankelijk met privégiften uit het hele land, maar er ontstonden ook verenigingen met (jonge)dames die geld inzamelden en collectes hielden. Van 't Lindenhout appelleerde blijkbaar met succes aan het mededogen voor arme weeskinderen, juist in een tijd dat er minder echte wezenzorg nodig was en er meer aandacht kwam voor anderszins hulpbehoevende jongeren. Hiermee raakt deze studie nog een ander belangrijk punt: de relatie tussen verschillende hulpverlenende instellingen. In 1997 verscheen *Wezen en boeffes. Zes eeuwen zorg in wees- en kinderverhuizen* onder eindredactie van J. Dane. Hoewel verschillende auteurs over wezenzorg en over nieuwe residentiële zorg schreven, werd hier wel voor het eerst gepoogd een verbinding te leggen tussen de traditionele charitas en de moderne kinderplichtverlening. Initiatieven als die van Van 't Lindenhout vallen hier precies tussenin, met een traditionele doelgroep maar met een moderne aanpak. Ten minste, zo wilde hij het doen voorkomen. Bij nadere bestudering door Van Renssen bleek zijn pedagogische visie niet bijzonder vernieuwend te zijn. Hij pakte de zaken voornamelijk pragmatisch aan. Geen traditionele uniformen bijvoorbeeld omdat dit in de kosten scheelde, niet omdat het stigmatisering voorkwam. Het signaleren van dergelijke fenomenen zet de praktijk van de instellingen in het juiste licht.

Eveneens belangrijk is de vergelijking die gemaakt wordt met andere instellingen zoals Nederlandsch Mettray van W. H. Suringar en de tehuizen voor verwaarloosde jongeren van O. Heldring. Van Renssen vergelijkt onder meer de geldstromen. Terwijl die bij Neerbosch bleven aanzwellen, hadden de andere organisaties beduidend meer moeite met het binnenhalen van geld. Mensen gaven blijkbaar sneller geld aan 'echt zielige' kinderen dan aan nieuw ontdekte doelgroepen in de rafelranden van de jeugdzorg. Van 't Lindenhout was zich daarvan bewust. Bij de lezingen die hij in het hele land hield, bleef hij hameren op zijn leven 'uit Gods hand'. Geld leek daardoor een bijkomstigheid, terwijl hij tegelijkertijd ook gewoonweg vroeg om bijdragen voor Neerbosch. Juist het groeiend aantal filantropische instellingen maakte

dit noodzakelijk. De nadruk op de ‘arme wezen’ bleef daarom intact, ook toen Neerbosch steeds meer – charitatief minder aansprekende – halfwezen opnam.

Het succesverhaal van Neerbosch kwam in 1893 vrij abrupt tot stilstand. In dat jaar verschenen twee brochures over vermeende misstanden. Van ’t Lindenhout zou zich verrijkt hebben en de inwonende wezen zouden verwaarloosd en soms zelfs mishandeld worden. Alle landelijke dagbladen doken bovenop wat al snel de Neerboschkwestie werd genoemd. Diverse onderzoeken moesten de charismatische leider vrijpleiten van de aantijgingen. Dat lukte maar ten dele. Van ’t Lindenhout bleek geen greep uit de kas gedaan te hebben, wel was zijn financiële organisatie een onoverzichtelijke wanorde. Zo kende de instelling, met op dat moment duizend inwoners en tientallen werknemers, geen jaarlijkse begroting omdat toch alleen God wist hoe het lopen zou. Dit moest in de toekomst veranderen. Ook kwam het dringende advies te stoppen met verdere uitbreidingen van het dorp; eerst moest voldoende en vakkundig personeel aangenomen worden. De dagelijkse leiding in één hand was niet meer toereikend voor zo’n grote organisatie. Van ’t Lindenhout had ook als pedagoog telkens pragmatisch gehandeld en op zijn persoonlijke intuïtie vertrouwd. Dat paste niet meer bij de professionalisering die in deze jaren in de jeugdzorg plaatsvond.

Het is al gemeld: dit is een omvangrijk proefschrift, bij vlagen zelfs te omvangrijk. De beschrijving van veertig jaren Neerbosch onder leiding van Johannes van ’t Lindenhout is terecht gedetailleerd. Daarna volgen echter nog eens tientallen pagina’s met bijlagen en onderzoeksgegevens. De zeggingskracht van het boek had mijns inziens meer gewonnen bij het achterwege laten van dit bronnenmateriaal. De relevante gegevens staan immers al in de tekst vermeld. Wellicht was er daardoor ruimte ontstaan om nog explicieter in te zetten op een vergelijking met andere instellingen en organisaties. Juist in het dichten van het historiografische gat tussen traditionele wezenzorg en moderne jeugdzorg ligt voor onderzoekers nog een mooie uitdaging. Van Renssen heeft hier met dit boek een belangwekkende voorzet voor gegeven.

Ingrid van der Vlis, Historisch Onderzoeksbureau Tijdelijk

Piet de Rooy, *A Tiny Spot on the Earth: The Political Culture of the Netherlands in the Nineteenth and Twentieth Century* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, 405 pp., ISBN 978 90 8964 704 7).

Piet de Rooy takes as his title the somewhat disparaging description of the Netherlands coined by Rutger Jan Schimmelpenninck in 1796 to frame the country's political culture since the Batavian Revolution. In so doing, he highlights the widespread conception of the country as one with a glorious past, but one struggling with military occupation, economic dislocation and imperial defeat in the aftermath of 1795. This was to become a *leitmotif* for the Netherlands in both the nineteenth and twentieth centuries in coming to terms with its diminished status in the world. However, the mission of this book is to chart the constitutional and political development of the country over the last two centuries. This in itself is a major achievement, made all the more laudable for being available in English and thus accessible to a worldwide audience whose understanding of Dutch political culture perhaps extends only as far as a basic understanding of *verzuiling* and the concept of the *poldermodel* in the post-1945 era.

His fundamental thesis is to explain the political development of the Netherlands over the last two centuries and perhaps provide a critique to the often cited 'politics of accommodation' noted by Lijphart in the late 1960s that has characterised the understanding of the country and its institutions. The bridging of the deep religious and class divides to create a stable democracy during the nineteenth and early twentieth century has long been seen as an explanation for the *effenheid* (evenness) and egalitarian nature of Dutch society, epitomised by Huizinga's claim in the 1930s that 'we Dutch are all bourgeois'. In his critique, de Rooy argues that there have been too many elements of teleology in the analysis of Dutch politics, 'with too great an emphasis on continuity and too little focus on the far reaching changes that occurred' (9). He also critiques the idea that this came about through a gradual transformation and posits the idea that there were instead periods of 'sudden, rapid change' that he refers to as 'critical junctures', thus providing a methodological as well as a semantic allusion to Antonio Gramsci.

These identifiable moments of rapid change are then used to frame the book's structure. Proceeding chronologically, each chapter focuses on a particular theme, for example 1798: The Constitution, and 1813: The Nation State. This is continued with discussion of the impact of 1848 and the formation of 'modern' political parties in the later 1870s. In each case, De Rooy clearly outlines the key issues at stake and shows how the developments

he highlights came about. There is also perhaps a gesture to Zeldin with a chapter entitled 'Justice and Love' that deals with ideology in the fin de siècle and discusses the development of socialism, social democracy and feminism. Following this, there appears to be a chronological caesura as the author jumps to an analysis of *verzuiling* in the 1930s, suggesting that there was little or nothing of note to discuss in the first thirty years of the twentieth century. Essentially De Rooy seems to see this period and the Dutch experience of the Great War as continuing from trends established in previous decades, although he acknowledges some important changes, for example the offer of three cabinet seats to the social democratic SDAP (Sociaal-Democratische Arbeiderspartij) in 1913 that the party declined to take up, and the introduction of female suffrage under the shadow of potential revolution in 1918-1919.

The period between 1930 and the end of the 1950s is portrayed as a high point of *verzuiling* and De Rooy provides a clear explanation for its continuance after the five years of German occupation. He notes the changes in the ways in which parties worked together in coalition, for example the Roman-Red coalition that held sway between 1945 and 1958 and which saw employment and social security as the key to maintaining stability and preventing any future excursions into political extremism. He also notes the perceived deep moral and cultural crisis of the postwar era and how successive governments attempted to address this to prevent a breakdown of the social order through a process of 'controlled modernisation'. Beyond this, he sees 1966 as an important turning point and also analyses the shift towards populism at the end of the century, as epitomised by the rise of Pim Fortuyn.

In the conclusion, De Rooy returns to the core of his thesis, identifying four phases that were crucial in Dutch political development; the revolution of 1798, the liberal constitution of 1848, the formation of political parties and the development of compromise that led to *verzuiling*, and finally to the democracy after the 1960s that relied less on deference and respect for political leaders and institutions, and more on the material benefits that the system could bestow, not least in terms of a growing economy and increasing welfare state. As a postscript, there is also a brief reflection on the shocks to that system; the loss of the East Indies, the banking crisis after 2008, and the loss of confidence in the European ideal to name but three. This is a deep and thoughtful analysis of the Netherlands that will repay close reading and will undoubtedly stand the test of time as the foremost synthesis of Dutch political development in the modern era for many years to come.

Bob Moore, University of Sheffield

Fenneke Sysling, *De onmeetbare mens: Schedels, ras en wetenschap in Nederlands-Indië* (Nijmegen: Vantilt, 2015, 191 pp., ISBN 978 90 6004 219 5).

De onmeetbare mens is een speurtocht naar wat Nederlandse wetenschappers bezielde om de Indonesische archipel over te trekken en een staalkaart van ‘raskenmerken’ van de daar ontegenzeggelijk zeer diverse bevolking aan te leggen. Het is een geschiedenis die teruggaat op Paul Pierre Broca (1824-1880), de beroemde schedelmeter en grondlegger van de fysische antropologie. Met de excessen van de rassenwaan van de twintigste eeuw nog vers in het geheugen, is dit een tak van wetenschapsbeoefening die weinigen meer bekoort. Dat maakt het boek meteen interessant, te meer omdat het ook laat zien dat de wetenschappelijke agenda van de fysische antropologen nog springlevend is en nu wordt uitgevoerd door de hedendaagse genети. Bovendien beklemtoont Sysling, die in 2013 op dit onderwerp promoveerde aan de Vrije Universiteit Amsterdam, dat vooraanstaande Nederlandse fysische antropologen zich nadrukkelijk tegen de nationaalsocialistische rassenleer hebben gekeerd. Wat hen in de Indonesische archipel in de ban hield, was niet het vinden van een bevestiging van de superioriteit van het ‘Caucasische ras’ maar de vraag naar de oorsprong van de mens en de diversiteit van hun uiterlijke kenmerken. Interessant is ook dat zij door hun werk tot de slotsom moesten komen dat er weinig grond was om het bestaan van verschillende menselijke rassen te veronderstellen. Die conclusie bereikten zij in weerwil van de eigen door het kolonialisme gevormde vooroordelen ten opzichte van andere culturen. Een aantal conclusies van deze fysische antropologen, bijvoorbeeld die ten aanzien van de afwijkende uiterlijke kenmerken van bewoners van het eiland Nias (voor de westkust van Sumatra gelegen), van wie de voorouders ooit uit Taiwan zijn gekomen, zijn overigens recent door genetisch onderzoek onderschreven.

Moeten we dit boek dus zien als eerherstel voor de fysische antropologen die nu verder gezuiverd van de blaam van racisme en koloniaal vooroordeel weer bijgezet kunnen worden in de geschiedenis? Allerm minst. Een belangrijk deel van het boek gaat over de volstreekte minachting van deze wetenschappers voor de privacy van hun onderzoeksobjecten. Er is al eerder geschreven over het tentoonstellen van personen op Wereldtentoonstellingen, bijvoorbeeld door Marieke Bloembergen in *De koloniale vertoning: Nederland en Indië op de wereldtentoonstellingen (1880-1931)* uit 2002. Het verhaal van Sysling over het vierde Pan-Pacific Science Congress van 1929, waarbij Indonesiërs van over de gehele archipel naar Batavia waren gehaald om daar *en plein public* gemeten en betast te worden, vormt op deze literatuur een mooie aanvulling. Dat

een aantal Europese kranten in Indië aanstoot nam aan dit behandelen van personen als ‘paaschvee’, laat de auteur overigens niet na te vermelden (61). De organisator van dit evenement, Dionysius Jan Hendrik Nyëssen, was er intussen ook in geslaagd zijn werkgever, het Indisch Comité voor Wetenschappelijke Onderzoekingen, tegen zich in het harnas te jagen. Nyëssen was een klassieke schedelmeter die als promovendus zijn kunsten had botgevierd op Friese en Groningse schedels om vervolgens zijn jachtterrein te verleggen naar Java, waar zijn veldonderzoek met passer en meetlint lokaal de nodige opschudding veroorzaakte. Zijn gegevens publiceerde hij in zijn *The Races of Java* (1929), een boek vol tabellen en uitweidingen die gebukt gingen onder speculatie en overmatige wetenschappelijke ambitie.

Nyëssens ambacht was eigenlijk al gedateerd in de jaren twintig, toen het fototoestel zijn intrede had gedaan in het antropologische veldonderzoek. Het nadeel van fotografie is echter dat deze tweedimensionale beelden oplevert – om deze reden worden politiefoto’s zowel van voren als van opzij geschoten. Een manier om het gebrek aan driedimensionaliteit op te lossen was destijds het vervaardigen van een gipsafdruk van het gezicht. Vandaag de dag kan een serie afdrukken van gezichten van bewoners van Nias nog steeds aanschouwd worden in het Rijksmuseum. Het is niet moeilijk zich voor te stellen, dat het een buitengewoon onplezierige ervaring moet zijn geweest om zich een gipsafdruk van zijn of haar gezicht te laten aanmeten. Zeker voor personen met een baard! Om het ademen mogelijk te maken, dienden ganzenveren in de neusgaten gestoken te worden. Toch zijn er uiteindelijk enige honderden van die maskers in Nederland terechtgekomen.

Het laatste deel van het boek gaat over de ‘pygmeeën’ van Nieuw Guinea en de plannen om voor hen een reservaat te scheppen. Hiertoe zag in 1938 het *Verslag betreffende de mogelijkheden der bescherming van primitieve inboorlingen* het licht. Zelfs Minister van Koloniën Charles Welter, een bewindsman die gewoonlijk niet gebukt ging onder politieke correctheid, sprak zijn weerzin uit tegen menselijke reservaten en verwees het plan resoluut naar de prullenbak. Overigens was het gebrek aan steun in de Tweede Kamer ook te wijten aan het feit dat centraal Nieuw Guinea dan afgesloten zou worden voor missie en zending. In één opzicht werd dit reusachtige eiland toch nog een reservaat, namelijk voor de laatsten der schedelmeters, die in het avondgloren van het Nederlandse kolonialisme nog één keer in de jaren vijftig met passer en meetlint hun gang konden gaan.

Het moge duidelijk zijn: Syslings boek is een genoegen om te lezen en blijft aangenaam, doordat het een genuanceerd beeld schetst van de vermeende politieke incorrectheid van de koloniale Nederlander. Het is een verhaal dat ook de wetenschapper van de 21ste eeuw een spiegel voorhoudt. Voor mij is het vooral een verhaal over wetenschappelijke integriteit.

Sytze van der Veen, *Groot-Nederland & Groot-Colombia 1815-1830. De droom van Willem I* (Hilversum: Verloren, 2015, 272 pp., ISBN 978 90 8704 545 6).

Koning Willem I koesterde vele ambitieuze plannen. Daartoe behoorde zijn droom om de koloniale bezittingen weer omhoog te stoten in de vaart der volkeren, tot meerdere eer en glorie van het moederland, en bovenal ter versterking van de economische basis van zijn Koninkrijk. Een staat die bovendien op eigen bodem diep verdeeld was: het Congres van Wenen had op geopolitieke gronden gekozen voor een Groot-Nederland, bestaand uit een noordelijk en een zuidelijk deel die maar weinig gemeen hadden. Dat Groot-Nederland zou, als bekend, geen stand houden: in 1830 brak het zuidelijk deel los en ontstonden de koninkrijken België en Nederland.

Aan de overzijde van de Atlantische oceaan leefde ook een dromer, een visionair zelfs: Simón Bolívar. Hij droomde van een onafhankelijk, verenigd rijk van de voormalige Spaans-Amerikaanse koloniën, en streed daarvoor met alle, ook militaire middelen. Dat het hele voormalige imperium niet bijeen zou blijven werd al snel duidelijk. Bolívar streed vervolgens voor een Gran Colombia – één staat, ongeveer het grondgebied van het hedendaagse Venezuela, Colombia, Ecuador, het noorden van Peru, en Panama. Ook dat Groot-Colombia hield geen stand. In 1830 werd ook deze geopolitieke droom begraven.

Dat zowel Groot-Nederland als Groot-Colombia in 1830 strandden was toeval. Wat hebben deze twee geschiedenissen dan wel gemeen? In de praktijk niet veel, maar het had misschien anders kunnen lopen. Althans, dat hoopte Willem I, met zijn ambitieuze plannen om via Curaçao de handel met Zuid-Amerika een flinke impuls te geven; bovendien kon hij via zijn eigen Caribische kolonie zich toch ook een beetje als een geopolitieke speler opstellen, een rol die hem in Europa niet werd vergund. En daarmee is meteen ook de *linking pin* genoemd: Curaçao. In de woorden van Sytze van der Veen: ‘Het eiland was de kleinigheid die de twee grootheden met elkaar verbond’(13).

Waarom een heel boek wijden aan het uiteenvallen van twee niet-levensvatbare rijken, aan een dubbele neergang die onderling, ook volgens de auteur van *Groot Nederland & Groot-Colombia 1815-1830*, slechts toevallig is? Na lezing van dit toch lezenswaardige boek kan ik die vraag niet goed beantwoorden – belangrijker, de auteur doet dat mijns inziens ook niet bevredigend. Hij vertelt twee geschiedenissen van teloorgang, die Groot-Nederland en die van Groot-Colombia, hij maakt ook wel duidelijk dat er

wat raakvlakken zijn, maar uiteindelijk blijven het toch vooral twee losse verhalen.

De raakvlakken zijn Willem I en Curaçao. Van die twee krijgt voornamelijk Willem I veel ruimte. Dat is een bekend verhaal van grote ambities en van frustraties over zijn gebrek aan politieke invloed in Europa – reden temeer voor hem om onder het mom van koloniale politiek ook buitenlandse politiek te bedrijven. Daarvan geeft Van der Veen mooie schetsen. Deels gaan die over des konings plannen en de weerstand die hij daarmee onder Europese vorsten oproept, deels over de al dan niet officiële diplomaten die hij naar Gran Colombia stuurt om daar handelsbelangen te behartigen – waarmee hij meteen, vooruitlopend op de conservatieve Europese machten, de *independistas* erkent. Dat levert mooie anekdotes op over de ontberingen, verrassingen en teleurstellingen die deze vertegenwoordigers van Groot-Nederland in Zuid-Amerika ervaren. Dat minder bekende en in Latijns-Amerikaanse context marginale verhaal krijgt de context mee van een uitvoerige beschrijving van de onafhankelijkheidsstrijd op zich, en in het bijzonder van het optreden van Bolívar, een man van mythische proporties. Aan een vergelijking tussen Bolívar en Willem I waagt Van der Veen zich niet. Logisch – het zijn allebei ambitieuze individualisten, ze zien zich allebei voor grote uitdagingen geplaatst, zij ondervinden beiden diepe teleurstellingen, maar in de wereldgeschiedenis neemt Bolívar een volstrekt andere, onvergelijkbaar belangrijker plaats in dan Willem I.

En dan Curaçao, ‘de kleinigheid die de twee grootheden met elkaar verbond’. *Groot Nederland & Groot-Colombia* biedt mooie verhalen over de rol die het eiland in deze periode – en overigens ook lang daarna – speelde als toevluchtsoord voor telkens nieuwe revolutionairen en contrarevolutionairen, in willekeurige volgorde. Ook vertelt Van der Veen de in Nederland weinig bekende verhalen van Curaçaoënaars die een belangrijke rol speelden in de Bolivariaanse revolutie: Pedro Manuel Brión en Pedro Luís (door Van der Veen consistent aangeduid als Louis) Piar. Dat zijn verhalen vol drama, geheel volgens het patroon van de revolutie die haar eigen kinderen opeet: Piar eindigde op verdenking van verraad – doorgestoken kaart – voor een vuurpeloton, veroordeeld door zijn voormalige kameraden Bolívar en Brión.

Groot Nederland & Groot-Colombia 1815-1830 is kennelijk geschreven zonder pretenties waar het gaat om het aanhaken bij historiografische discussies over de Latijns-Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd of, dichter bij huis, de economische ontwikkeling van de Nederlandse Cariben. Ook over de sociale en politieke geschiedenis van Curaçao zelf leren wij niet veel. Dat is jammer. Het ontbreken van zelfs maar een poging om het economische belang en potentieel van Curaçao wat meer kwantitatief in beeld te brengen is temeer te betreuren omdat dit een ingang zou hebben geboden om de ambities van Willem I te toetsen op realiteitswaarde. Precies een halve eeuw geleden deed T.M.P de Jong daartoe al een poging in zijn dissertatie *De krimpde horizon*

van de Hollandse koloniën (1966). Veel van wat Van der Veen hier schrijft komt overeen met die analyse.

De toonvoering van het hele boek is vlot, Van der Veen heeft een vlotte pen en een goed oog voor treffende anekdotes. Vaak zijn de typeringen raak ('Groot-Colombia was ondenkbaar zonder Bolívar. Misschien was dat de grootste tekortkoming van de nieuwe republiek', 51) en soms ook nog spiegelend ('De grootste tekortkoming van Groot-Nederland was Willem I', 221). Er zijn echter ook wel gekke stijlbreuken (een diplomatiek plan wordt gekarakteriseerd als 'een opgewarmde prak', 198) en betekenisloze frasen ('Ondanks of dankzij die gewelddadige dialectiek ontwikkelden ze zich tot levensvatbare naties', 234). Ook doet het kennelijk weinig overdachte gebruik van termen als 'neger' en 'kleurling' op zijn minst gedateerd aan. Maar verder: een aanrader voor wie geïnteresseerd is in een onbekend stukje Nederlandse geschiedenis in Zuid-Amerika.

Gert Oostindie, Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde

Frans Verhagen, *Toen de katholieken Nederland veroverden. Charles Ruijs de Beerenbrouck 1873-1936* (Dissertatie Radboud Universiteit; Amsterdam: Boom, 2015, 404 pp., ISBN 9789089536570).

‘Wie maakt onze centen zoek ...? Dat is Ruijs de Beerenbrouck!’, scandeerden betogers uit kringen van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV) tijdens een protestvergadering op 8 november 1932 tegen het bezuinigingsbeleid van het derde kabinet-Ruijs. Dat beleid, later door de kabinetten-Colijn voortgezet en steeds heftiger bekritiseerd, heeft ook de herinnering aan de katholieke Ruijs sterk negatief gekleurd. Anderzijds heeft onder anderen diens verre en als katholiek laatste opvolger Ruud Lubbers meermalen diepe bewondering voor de eerste katholieke minister-president van Nederland laten blijken. Met zijn dissertatie, voorgelegd aan de juridische faculteit van de Radboud Universiteit, wil Frans Verhagen (1954) het beeld van de politicus ontdoen van onterechte verguizing en overdreven bewieroking, op zoek naar ‘de echte Ruijs’. En het mag gezegd: Verhagen, bekend om zijn deskundige en onafhankelijke bijdragen als politiek journalist, is daarin geslaagd en heeft een boeiend boek geschreven. Afkomstig uit een milieu dat hem een vanzelfsprekende kennis van de katholieke verhoudingen bijbracht, maar zelf ‘nooit gelovig geweest’, zoals hij in een Verantwoording mededeelt (397), lijkt hij over een combinatie van eigenschappen te beschikken die hem voor zijn taak heel geschikt maakte.

Voorbeelden van bijstelling van het beeld zijn er in het boek in ruime mate te vinden. Zo nam Ruijs’ afhankelijkheid van de machtige priester Nolens, fractieleider van de katholieke volksvertegenwoordigers in de Tweede Kamer en liaison naar het episcopaat, in de loop der jaren sterk af. En tegenover vooraanstaande figuren uit partijen waarmee hij in zijn drie kabinetten (1918-1925 en 1929-1933) moest samenwerken wist hij zich steeds beter te handhaven. Bij dit laatste valt vooral aan Colijn en de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) te denken. Tot op zekere hoogte is Verhagens boek te beschouwen als een correctie op het tot voor kort gangbare beeld van een Colijn die zo ongeveer het hele politieke leven van het Interbellum zou hebben beheerst. Hoe Ruijs, zeker in 1918 en volgende jaren, met succes de tegenwerking van de antipapistische De Savornin Lohman (Christelijk-Historische Unie) en de door hem geadviseerde koningin Wilhelmina wist te weerstaan, is nog zo’n element dat de schrijver terecht herhaaldelijk onder de aandacht brengt. Kortom: het boek biedt ons het beeld van een steeds zelfstandiger opererend politicus die zich wel bewust was van zijn invloed en macht.

Anderzijds blijft ook heel wat van het overgeleverde beeld in stand: de adellijke Ruijs als een regenteske, standsbewuste en nogal gedistantieerde figuur die het vanzelfsprekend vond de eerste viool te spelen en anderen om de boodschappen te sturen. Bovendien zal aan wie in de politieke geschiedenis van die decennia enigszins thuis is, veel in het boek bekend voorkomen. De talrijke verwijzingen naar secundaire literatuur bewijzen dat de schrijver zijn zaakjes kent, maar ook dat hij heel wat aan de bestaande historiografie heeft kunnen en willen ontlenuen. De namen van historici als Fasseur, Gribling, Langeveld, Oud, Puchinger en anderen buitelen over de bladzijden, zoals ook de gepubliceerde dagboeken van rooms-katholiek politicus Piet Aalberse druk door de schrijver worden geciteerd.

Een van de pluspunten van het boek is de aandacht voor de verdeeldheid in de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), de divergentie in programmatisch en praktisch opzicht. Aan de linkerzijde stonden Ruijs' eeuwige tegenvoeter en partijgenoot Aalberse en de heel eigenzinnig opererende Veraart, rechts de behoudende Van Wijnbergen en de werkgeversvertegenwoordiger Kortenhorst. Linkse Michaëlisten voerden krachtige oppositie, ter rechterzijde splitste notaris Van Cranenburgh zich met een kleine groep van de partij af. De Vlootwetcrisis van 1923 ging de parlementaire verdeeldheid pijnlijk illustreren. Als Ruijs' grootste verdienste voor de katholieke partij beschouwt Verhagen het dat hij onder die omstandigheden de politieke eenheid van de katholieken in een eigen organisatie heeft weten te handhaven. Wanneer hij daarop in zijn Epiloog terug komt (323) gaat hij echter een flinke stap verder en neemt hij stelling in het secularisatiedebat: toen aan het einde van de jaren 1960 de politieke eenheid verdween, was het volgens hem ook gedaan met de kerkelijke eenheid en zette de ontkerkelijking onder katholieken zich pas goed door. Ik vrees dat de voorrang aan het politieke element voor de verklaring van de secularisatie een eenzijdigheid van de politieke geschiedschrijving is. Wat 'ontzuiling' heet, heeft meer dan alleen een politiek gezicht. En bovendien heeft ook andersom distantie van kerk en godsdienst de loyaliteit aan confessionele politiek ondergraven.

Verhagens boek is goed geschreven, vat onderzoeksresultaten helder samen, biedt nieuwe inzichten en is daarom voor vaklui en een breder publiek een aanwinst. Wanneer ik één kanttekening zou mogen maken, betreft het het niet-politieke leven van de gebiografeerde. Onder de katholieke minister-presidenten was Ruijs wel de godsdienstig meest geprofileerde. Dat hoeft niet te verbazen, omdat hij optrad in een episode van de katholieke herleving die door L.J. Rogier in *In vrijheid herboren* (1954) als 'kwarteeuw der ontluiking' is betiteld. Hoewel het boek Ruijs' initiatieven en zijn houding op het punt van kerkelijk en godsdienstig leven, publiek zo goed als privé, niet onbesproken laat, vind ik een en ander voor een biografie die meer wil zijn dan wat wel 'politieke biografie' heet, te weinig uitgewerkt. Juist in de jaren *Toen de katholieken Nederland veroverden* kon zo'n uitgesproken katholiek op politiek

vlak zijn rol spelen. Dat de Heilige Petrus Canisius, Nederlands eerste jezuïet, een favoriet van Ruijs was, nemen we in dat verband op gezag van de schrijver graag aan – dat hij ook een nazaat van de jezuïet was (231, 359) had wel even toegelicht mogen worden!

Paul Luykx, Nijmegen

Els Witte, *Het verloren koninkrijk. Het harde verzet van de Belgische orangisten tegen de revolutie 1828-1850* (Antwerpen: De Bezige Bij, 2014, 688 pp., ISBN 978 90 8542 550 2).

Door de Belgische Revolutie van 1830 viel het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden uiteen in zijn twee bestanddelen. Maar in het nieuwe Koninkrijk België bleven duizenden mensen, afkomstig uit de Franstalige elites van het hele land, hun afhankelijkheid aan de verdreven Oranjedynastie cultiveren; sommigen tot aan de publieke verzoening van Willem II met Leopold I in het Europese revolutiejaar 1848. Die omvangrijke orangistische beweging werd nooit in haar geheel bestudeerd. Deze lacune is nu opgevuld door de Brusselse hoogleraar emeritus Els Witte, die vooral in de archieven van de dynastie en de ministeries in Den Haag een onvermoede rijkdom aan documentatie aantrof.

Tot aan de vooravond van de revolutie beschikte Willem I in België niet alleen over het zorgvuldig gecultiveerde beeld van ‘vaderlijke vorst’, maar vooral over een trouwe bestuurselite van ministers, ambtenaren en magistraten. Daarnaast kon hij rekenen op het officierenkorps, de vrijmetselarij en de intelligentia, en op de ondernemers die profiteerden van de ruime markt die het Verenigd Koninkrijk met zijn koloniën bood. De rooms-katholieke geestelijkheid was minder vijandig tegen de gevoerde godsdienst- en onderwijspolitiek dan traditioneel wordt gesteld, en zou ook vertegenwoordigd zijn in de orangistische tegenbeweging, aldus Witte. Liberale en katholieke oppositiebladen werden door inheemse journalisten geredigeerd, terwijl de regering pers vooral bemand werd met uitgeweken Fransen.

Gezien de brede aanhang van het regime onder de elites, kon de revolutie zich in 1830 slechts doorzetten met collectief geweld. Dat was eind augustus het geval in Brussel, en nadien elders in het land na de vierdaagse strijd tegen het leger die plaatsvond van 24 tot 27 september. Het huis van notoire aanhangers van de regering werd verwoest en ze moesten vluchten. De stadsbesturen werden waar nodig met geweld afgezet en door revolutionairen vervangen. Verkiezingen moesten zowel de lokale als de nationale machtsovername legitimeren, maar ze gebeurden met een op maat verruimd stemrecht, en het Voorlopig Bewind bepaalde welke verkiezingsresultaten geldig waren of niet. Intussen ging de zuivering van de magistratuur en de ambtenarij door. Over de grens was de basis gelegd voor centra van orangistische ballingen: in Aken en Rijsel, en vanaf medio 1831 ook in Parijs. Koning Willem I en zijn ministers ondersteunden financieel de getroffen

zuidelijke getrouwen, en zouden weldra vanuit Den Haag de orangistische centra coördineren.

Dat in de langdurige periode van chaos in België de loyalen er niet in slaagden het wettig gezag te herstellen, werd mede veroorzaakt doordat de kroonprins, tegen zijn vader in, zelf koning van België wilde worden door de revolutie te erkennen. De mogendheden die in Londen probeerden zoveel mogelijk van het internationale *status quo* te redden, hielden vast aan een Oranjekoning. Zelfs de oud-leden van het Voorlopig Bewind Vanderlinden-d'Hoogvorst en Jolly sloten zich aan bij de prinsgezinden die België wilden verzoenen met Europa, en tegelijk hoopten om de Benelux te redden en een Scheldesluiting te vermijden. Maar er was teveel bloed gevloeid, niet alleen in Brussel maar ook in het bombardement van Antwerpen. Tenslotte werd er toch een andere troonkandidaat gevonden die zowel voor het Nationaal Congres en de patriottische publieke opinie, als voor de congresserende mogendheden aanvaardbaar was.

Els Witte beschrijft de rol van het orangisme in de verschillende pogingen tot staatsgreep en in de Tiendaagse Veldtocht, waarop telkens repressies volgden. Verder beschrijft zij de complexe organisatie van de beweging vanuit Den Haag die in het teken stond van de volhardingspolitiek van Willem I die veel geld bleef uittrekken om zijn aanhangers en hun pers actief te houden. De heterogene oppositiebeweging kon in haar verzet tegen het Koninkrijk België steunen op een aantal gemeenteraden, met die van Gent als de meest opvallende. De beweging creëerde een eigen politiek-cultureel milieu, dat wel afbrokkelde naarmate de kansen op herstel verkleinden, maar dan nog vasthield aan een weemoedige cultus van het verloren koninkrijk en vooral van de patriarchale vorst.

De auteur stipt herhaaldelijk aan dat dit Franstalige orangisme niet uitging van een Groot-Nederlands nationaal besef. De koningsgezinde elite in de jaren vóór de revolutie was een *Belgische* elite, *naast* de Noord-Nederlandse waarmee ze weinig of geen contact had en waarmee ze zich niet echt verbonden voelde. Ze vond de *Belgische* belangen het best gediend in het grotere land dat rond de koning verenigd was in 1814.

Els Witte heeft in haar indrukwekkende boek niet alleen een gapende lacune over twintig jaar orangisme opgevuld, maar ook het triomfalistische beeld van de Belgische Revolutie onderuit gehaald. In de vereenzelviging met haar onderwerp heeft ze elementen overgenomen uit de regeringsvoorstelling van het Verenigd Koninkrijk, die in de Nederlandse geschiedschrijving van de negentiende eeuw is blijven hangen en in de twintigste eeuw nog nieuw leven kreeg ingeblazen door de propaganda van de Groot-Nederlander Pieter Geyl en van Vlaams-nationalistische publicisten. In die voorstelling werden de oppositie en de revolutie gevoerd door liberale advocaten omdat ze in het Nederlands moesten pleiten, en door de geestelijkheid omwille van de kerk- en onderwijspolitiek. Witte heeft zoals gezegd dit laatste punt wat afgezwakt, maar ze vermeldt niet twee van de drie hoofdoorzaken van

de nationaal-liberale revolutie: het steeds drukkender wordende autoritaire regime dat de grondwet flagrant met de voeten trad, en de behandeling van België ‘als een overwonnen gebied’ om het met de woorden van Peter Van Velzen te zeggen (*De ongekennde ministeriële verantwoordelijkheid, theorie en praktijk, 1813-1840* (Amsterdam 2004) 125). De protestantse Hollandse elites stootten België al vanaf 1828 af, toen dat een parlementair regime eiste waarin de 62 procent Belgen en de 75 procent katholieken niet langer zouden worden achtergesteld.

Witte houdt eraan vast dat het verzet tegen de taalregeling door provincieraadsleden – ‘hoe koningsgezind ze ook mogen zijn’ (62) – en advocaten een hoofdpunt vormde in de oppositie. Maar over Gent, dat doorheen de jaren het belangrijkste orangistische centrum vormde, schrijft ze: ‘De initiatiefnemers van de petitities (voor taalvrijheid in gerechtszaken), zoals H. Metdepenningen, H. Rooman en J. B. Van Lokeren vinden we na 1830 terug als leidinggevende orangisten’ (69). Beide vaststellingen bevestigen mijn in meerdere publicaties gestaafde opvatting dat de taalkwestie niet zwaar woog in de oppositie, vergeleken bij de liberale, klerikale en nationale grieven.

Over de gezagsgetrouwen van 1828-1830 schrijft Witte: ‘De politieke elite is een verkozen elite. Ze is de emanatie van het kiezerskorps’ (58). Maar ze was niét verkozen, maar van bovenaf benoemd, van de provinciegouverneurs tot en met de gemeenteraadsleden, zoals we weten uit Lodewijk Blok, *Stemmen en Kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen 1987). Nagenoeg allen hadden dus reden om trouw te zijn aan de vorst aan wie ze hun positie dankten.

Het verloop van de Arabische lente sinds december 2010 doet mij vermoeden dat er ook in de Europese *Völkerfrühling* van 1830 en 1848 sterke tegenstellingen waren tussen de stedelijke, hoogopgeleide progressieve jongeren die in naam van de vrijheid de revolutie inzetten, en de eveneens gefrustreerde godsdienstig-conservatieve massa die ze voor die revolutie nodig hadden. In Egypte zagen we vele aanhangers van de revolutie achteraf liever het herstel van de legerdictatuur aanvaarden dan ‘de heerschappij van analfabete ruralen’. Ook in Turkije, in Thailand en elders kennen we soortgelijke tegenstellingen. Was het op zulk een reactie dat Den Haag hoopte?

Lode Wils, hoogleraar emeritus KU Leuven

Sytze van der Zee, *Harer Majesteits loyaalste onderdaan. François van 't Sant 1883-1966* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2015, 448 pp., ISBN 978 90 234 9685 4).

Heersers kunnen niet zonder dienaren, mensen die hun eigen belangen opzijzetten en zo ver kunnen gaan dat ze zichzelf en hun naasten beschadigen om hun meester te behagen. Vanuit politiek-historisch opzicht is het relevant te onderzoeken wat leiders in staat stelt deze loyaliteit te verwerven. Het is minstens zo interessant te kijken wat dienaren beweegt grote offers te brengen. Een biografische methode is daarvoor geschikt, omdat zo de drijfveren van deze mannen en vrouwen achterhaald kunnen worden. Aangezien biografieën van onderdanen veel schaarser zijn dan die van leiders, is de publicatie van het levensverhaal van François van 't Sant (1883-1966) markant. Het boek belooft namelijk een inkijk te geven in het leven van iemand die als 'Harer Majesteits loyaalste onderdaan' wordt gekarakteriseerd.

Van 't Sant maakte een bliksemcarrière bij de politie. Van hoofd rivierpolitie in Rotterdam klom hij op tot hoofdcommissaris in Utrecht en later, vanaf 1920, in Den Haag. In de hofstad moest hij ook de schadelijke gevolgen van de seksuele escapades van prins Hendrik binnen de perken zien te houden, door bijvoorbeeld financiële regelingen te treffen rond buitenechtelijke kinderen. Na een (nog steeds) onopgehelderd schandaal rond ene Elisabeth le Roi zag hij zich genoodzaakt in 1934 ontslag te nemen. Deze vrouw vormde de spil in een ingewikkelde affaire rond een Nederlands diplomaat en een kind dat mogelijk door prins Hendrik was verwekt. Koningin Wilhelmina liet hem niet vallen. Ze benoemde hem tot haar veiligheidsadviseur en nam hem in 1940 mee als particulier secretaris naar Londen. Daar volgde een aanstelling als hoofd van de inlichtingendienst. Van 't Sant werd echter gewantrouwd door het verzet en bleef omstreeden. Na de oorlog bleef hij in Engeland wonen, maar was hij nog wel zijdelings betrokken bij een mislukte poging tot een staatsgreep in 1947. Ook bemiddelde hij achter de schermen in de huwelijks crisis op Soestdijk in 1955/56. Hij was zijn leven lang getrouwd met de professionele operazangeres Greta van 't Sant – Jonsson.

Het schrijven van het levensverhaal van Van 't Sant was niet eenvoudig. De auteur, de publicist en voormalig hoofdredacteur van *Het Parool* Sytze van der Zee, spande zich zeer in om materiaal over hem te verzamelen. Maar van 't Sant oefende vooral achter de schermen invloed uit en opereerde vaak in het verborgene, werkzaamheden waarover weinig documentatie bewaard is gebleven. Dat de toegang tot het archief van het Koninklijk Huis voor de

onderzoeker gesloten bleef, was een extra complicatie. Ook Van 't Sant zelf liet veel persoonlijke papieren vernietigen. Om hem te kunnen traceren in de bronnen, onderzocht de auteur gebeurtenissen waar Van 't Sant bij betrokken was. Dat heeft tot gevolg dat Van 't Sant in het boek vaak verdwijnt achter een bepaald evenement of achter personages zoals bijvoorbeeld Mata Hari, Elisabeth le Roi, koningin Wilhelmina of koningin Juliana. Feitelikheden die nog te reconstrueren zijn beschrijft de auteur soms tot in de kleinste details. Liefhebbers van intriges, onopgehelderde zaken en anekdotes kunnen hier dan ook hun hart ophalen.

Het interessantste verhaal beschrijft de mislukte poging van oud-premier Gerbrandy en een aantal oud-verzetssmensen om in 1947 het kabinet-Beel omver te werpen. Aanleiding hiervoor vormde de weerstand tegen het regeringsbeleid inzake de Indonesische onafhankelijkheid. Onderdeel van het plan vormde zelfs een poging Koos Vorrink om het leven te brengen. Op het moment suprême was de PvdA voorzitter echter niet thuis, hetgeen hem het leven heeft gered.

De auteur stelde dat dit onderzoek de biografie opleverde 'van een van de meest mysterieuze en tegelijkertijd invloedrijkste figuren uit de hedendaagse Nederlandse geschiedenis' (achterflap boek). Dit zijn grote woorden, die door de publicatie zelf gelogenstraf worden. Erg machtig lijkt de vertrouweling van Koningin Wilhelmina namelijk niet te zijn geweest. De karakterisering van Loe de Jong, 'geen dominerende figuur – al zal hij wel eens met zijn informaties de koningin in een bepaalde richting hebben geduwd' (348), lijkt zijn rol nog het beste samen te vatten. Gerbrandy was negatiever: 'een trouwe waakhond van het Koninklijk Huis' en '[h]et Huis van Oranje veegt zijn vuile voeten aan hem af' (205).

Het chronologisch beschreven leven van Van 't Sant kent een sterk verhalend karakter. Analyse en duiding ontbreken in het boek. Van der Zee maakt niet duidelijk wat Van 't Sant bewogen heeft een trouwe dienaar te blijven en plaatst zijn leven niet in een groter kader. Dat is een gemiste kans. Alleen al vanuit genderperspectief zijn interessante observaties te noteren. Van 't Sant koos voor leidinggevende functies in een klassiek mannenberoep bij uitstek, de politie, waar hij de eerste vrouw in dienst nam. Vervolgens werd hij de dienaar van een vrouwelijk staatshoofd.

Ondanks grondig archiefonderzoek komt lang niet alles boven tafel. We komen te weinig te weten over wat voor man Van 't Sant was en wat 'Harer Majesteits loyaalste onderdaan' gedacht en gedaan heeft. Bij gebrek aan bronnen kunnen sommige biografieën helaas niet meer geschreven worden.

Koen Aerts, *'Repressie zonder maat of einde?' De juridische reïntegratie van collaborateurs in de Belgische staat na de Tweede Wereldoorlog* (Dissertation Ghent University 2011; Gent: Academia Press, 2014, XIX + 547 pp., ISBN 978 90 382 2282 0).

This study about the legal reintegration of collaborators ('incivics') in the Belgian State after the Second World War is, inevitably, at the same time an element of the perennial Belgian issue: the relation between the French speaking community and the Flemish (Dutch) speaking community. During both World Wars, Flemish activists collaborated with the German occupier hoping to achieve more political and social influence for the northern part of the country and its language. After both wars, many of those activists were prosecuted. In popular Flemish opinion, prosecutions after the Second World War had been excessive ('repression without measure or end'), and during the following decades many attempts were made to, legally or unofficially, wipe the 'victims' clean of their undeserved shame. Today, citizens are still not permitted access to archival sources of the repression, even concerning their own (grand) parents, on account of 'public security'. Therefore, only scholarly research is able to refute popular myths around collaboration, resistance and repression.

While Huyse and Dhondt's *Onverwerkt verleden* ('Undigested past') already debunked some of the myths in 1991, historian Koen Aerts for the first time provides a detailed and comprehensive account, based on archival sources, of the nature, scope and duration of the punitive measures. He situates his study in the last of three periods usually distinguished in writings on this topic: a culture of complaint, 1944-1980 (concerned by the Flemish identity struggle), a culture of trauma, 1980-2000 (historiography proper, but in a pathological vocabulary aimed at improving relations between Flemish and Walloons), and a culture of historicizing, 2000-present (neutral scholarship without direct reconciliatory concerns). In providing a firm factual basis for the ongoing discussion about the justness of the postwar repression, Aerts' 'politically neutral' study might nevertheless play an important role in reconciling both camps.

The repression measures are not grouped in legal categories but according to the object of the measure, and treated in the four chapters of part II: measures aimed at 1) the incivic's freedom, 2) his property, 3) his civil and political rights, and 4) certain benefits, facilities and damages. This provides a more complete picture of the effects of legally different measures that have similar consequences, such as fines, special taxes, confiscation and damages to the state, which all fall in the second category. This is a clear advantage of

a non-legal perspective. A disadvantage is that certain salient legal aspects do not receive the attention a jurist would give them, such as the relation between military and other courts in the procedures and the degree to which retroactive legislation was used.

The chapter on imprisonment (and death sentence) shows that between 1944 and 1950 more than 400,000 cases were opened, 58,140 suspects actually stood trial of whom 90% received prison sentences. Although more than 8,500 collaborators were sentenced to more than ten years, in 1955 only 345 collaborators were still incarcerated. The main concern of the chapter, therefore, is with the methods of sentence reduction and release. These were used by different bodies to execute a more or less common policy of ending all incarcerations as soon as possible: reprieve and conversion (less than 10% of 2,940 death sentences were carried out), conditional and provisional release. The law had to be used creatively in order to make this possible. The difference between a 'motivated' and 'regular' reprieve did not become fully clear to me but that is probably an indication of the cluttered social and political reality of the day (16 cabinets between 1944 and 1960).

The property ('patrimonial') sanctions were predominantly reserved for economic collaborators. Special taxes were levied on profits made by persons and legal entities from dealings with the enemy (100%) and on extraordinary war profits (70-95%). Confiscation was automatically applied to all objects used in criminal activities for which someone was convicted. Earnings could also be confiscated. Fines often exceeded legal limitations and damages that were due to the state could be based on 'moral damage'. The fact that these sanctions differed in legal nature, meant that they could be combined, infringing upon the *ne bis in idem* principle (the ban on multiple prosecutions for the same crime). In some cases the sum of the sanctions was in excess of the total assets of the incivic, which in fact amounted to the outdated and now unlawful punishment of general confiscation of property. Of 19.3 billion Franks due by 6,000 persons, 4.1 billion was received. The special taxes were by far the most successful sanction: 90% of 3.25 billion was received, whereas of all confiscations and damages levied only 7% of 16 billion flowed into the treasury, and 42,5% of 200 million in imposed fines were paid. In the case of prison sentences, the release program could be said to be in violation of the legal principle of just desert, but in favour of the convicts, while the property sanctions violated many legal principles at their disadvantage.

The loss of rights, affecting nearly 100,000 incivics, shows more or less the same development: a sharp decline in active sanctions around 1960. Regarding the exclusion from benefits, the administrative courts used the methods of ignoring the law or interpreting the law creatively or creating sanctions themselves, resulting in a 'hermetic and self-sustaining' system of exclusions. Aerts rightly applies Richard Dawkins' metaphor of the blind watchmaker to this seemingly coordinated and planned scheme, which was

actually the result of many different departments and individuals (re)acting *ad hoc*. The exclusions were much more durable than the other sanction types and harder to get rid of by the possibly more than 100,000 persons affected. This means that, except for this category, the repression was not ‘without measure or end’.

Although Aerts does mention transitional justice as a background theme of his subject, he does not consider the violation of legal principles (some listed at 258) as typical of transition periods. He calls the repression ‘not transitional justice but justice in transition’ (66) or ‘liberal-democratic rule of law in overdrive’ (496), thereby rightly emphasizing legal-political continuities. A more apt term for this perspective, however, would be ‘state of exception’ (theorized by Carl Schmitt, Giorgio Agamben). But even so, I think the Belgian repression does qualify as a form of transitional justice, because it matches exactly the concept of transitional justice as Ruti Teitel describes it in her groundbreaking book *Transitional Justice* (2000) (which Aerts does not refer to): a normative shift in a national political identity crisis, solved by an official passage ritual of retaliation in cluttered procedures violating legal principles which were cut short when momentum was lost. Aerts’ subtitle also expresses this in the term ‘legal reintegration’.

The many tables in the book clearly present the numerical data, although some are not entirely clear or do not mention some interesting relations between figures. Regrettably, there are no indexes of names, subjects or cases, which is only partly compensated by the detailed table of contents. In sum, this study has justly been praised as a landmark in the research of this sensitive period in Belgian history. It also allows for better comparisons with other countries and application of wider perspectives such as theories of transitional justice and state of exception.

Derk Venema, Radboud University

Hilda Amsing en Mineke van Essen (eds.), *Over professoren. Een halve eeuw psychologie, pedagogiek en sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen* (Assen: Koninklijke Van Gorcum, 2014, VIII + 248 pp., ISBN 978 90 2324 994 8).

In 1963, a new faculty was introduced in the *Academisch Statuut*, which governs the structure of university education in the Netherlands, the faculty of Social Sciences. This new faculty was intended to bring together academic disciplines such as Sociology, Psychology and Political Sciences, which were until then scattered among several other (combinations of) faculties, into one organization. In subsequent years, the new faculty was formally realized in the articles of each separate university. Therefore, in recent years, several social faculties in the Netherlands commemorated or celebrated their fiftieth anniversary, sometimes accompanied by memorial books. One of these publications is the here reviewed book *Over Professoren. Een halve eeuw psychologie, pedagogiek en sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen* [About Professors: a half century of Psychology, Pedagogy and Sociology at Groningen University], a collection of nine biographical essays on nine professors from these disciplines from the past fifty years, preceded by a chapter on the origin and development of the faculty.

This first chapter mainly demonstrates that an organizational merger does not immediately lead to unification. Cooperation increased at a governmental and administrative level, but in the fields of education and research the various departments went their own way in fairly autonomous subfaculties. Indeed, as elsewhere, there was opposition to the notion that psychology, sociology and related disciplines had a common object and identity. Especially psychologists felt themselves more interconnected with the biomedical sciences than with the other social sciences. Cooperation was realized only in the departments of methodology and statistics and educational sciences. No wonder that the Groningen faculty all these years stubbornly avoided the word ‘social sciences’ and refers to itself with a title in which the constituent parts can be recognized, Faculty of Behavioral and Social Sciences.

The best part of the book consists of nine biographical sketches of professors from the faculty; eight men (P.J. Bouman, I. Gadourek, S. Lindenberg, H. Nieuwenhuis, L. van Gelder, J. Snijders, B.J. Kouwer and W.K.B. Hofstee) and one woman (W. Bladergroen). The nine persons are nicely balanced between the three subfaculties Psychology, Pedagogy / Education, Sociology, and between generations: three professors from the period just

before the joint faculty around 1960, three out of the establishment years 1965-1985 and three from beyond. Also the last three are now retired or deceased. All chapters consist of well-written and interesting stories in which both the personal life of the professor and his or her scientific career are described and interpreted. Besides, attention is being paid to the role that each person has had in the organizational development of the faculty. Why precisely these nine persons have been selected, is not explained, though the biographical sketches themselves and the blurb of the book give the impression that we are dealing with 'illustrious, inspired and controversial' figures in the field. In the absence of a full list of professors of the faculty, we must believe the editors at their word. Noticeable is also the fact that the authors of the chapters have a different relation to their main character. Some are former students or even their successors, and in some cases this makes the biographical description more a hagiographical one. Other portraits, such as those of Snijders (by Pieter van Strien), Kouwer (by Jacques Dane) and Bladergroen (by Mineke van Essen) give a nice and balanced analysis of their life and work, without avoiding the pain points.

The question left of course is that into the value of such a publication. You can discuss whether the history of a faculty or of sciences can be based on the persons who were prominent in it. The authors think so. They argue that 'the life of individual scholars can provide insight into the history of science because it reflects social developments which are an elaboration on that living in the development of the discipline' (VIII, translated from Dutch). That to me seems, with all due respect, an opportunist argument that in principle would apply to all scholars, not only the prominent ones. But that choice being made, the editors have missed the opportunity to write a final chapter in which a more comprehensive analysis is made how the lives of these nine professors have contributed to the development of the social sciences in general or the Groningen faculty in particular. The topics are for the taking. Let me give only two examples. Throughout the separate chapters you can see for example a marked change in the status of professors. Those from the first and second generation often had already made a career outside of the university before they started their academic occupation. Those of the latter generation made their career almost exclusively within academic circles. This reflects a change in the way students, PhD's and young academic professionals nowadays are being socialized in the world of science and it reflects also a change in the role of universities and university staff in society in general. Another noticeable development is that of internationalization. The older professors published almost exclusively in Dutch; even an internationally recognized celebrity in the field of personality psychology, W.K.B. Hofstee, (professor from 1969 until 2001), scarcely wrote in English in the first ten years of his professorship. He did only do so after 1985. And then to think he even studied and worked in the us!

This brings us to the question at which audience this book is directed. I suppose that it will be read differently by (former) employees and students of Groningen University than by others. The former will recognize much of what is being described as part of their own reminiscence or to understand how present situations are rooted in the past. To them, the book offers striking characterizations, nice anecdotes and a lot of facts. However, those accounts could be trivial to other readers. Mainly because a more general positioning of the main characters and the Groningen faculty in national and international arenas virtually remains absent, this book might give an introverted and sometimes complacent impression.

In 1975, the Dutch author and former reader in Geology at Groningen University, W.F. Hermans published a novel *Onder Professoren*, in which he portrayed this university and their professors as a rather provincial and narrow-minded institution. The editors do not mention it, but their title cannot be interpreted otherwise than as a nod to this bestseller. However much I value some of the biographical sketches that are really interesting and important to students of the history of science, the book as a whole cannot allay the impression Hermans gave.

Peter Selten, University of Utrecht

Frans Becker en Gerrit Voerman (eds.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid* (Amsterdam: Boom, 2016, 376 pp., ISBN 9789461055156).

Tegen de achtergrond van een hedendaags veralgemeend onbehagen in de rangen van de Europese sociaaldemocratie neemt deze bundel vanuit verschillende invalshoeken de naoorlogse geschiedenis van de Nederlandse PvdA onder de loep. De moderne PvdA was het product van een fusie van drie formaties: de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), de Vrijzinnig-Democratische Bond en de Christelijk-Democratische Unie. Met deze krachtenbundeling wilden de initiatiefnemers de vooroorlogse verzuilde politieke verhoudingen doorbreken en de machtspositie van de confessionele partijen slechten. Zeventig jaar later kan men zeggen dat die missie geslaagd is. Toch wordt vanaf de aanhef van dit boek alles gerelateerd aan de identiteitscrisis van de West-Europese sociaaldemocratie. Hiermee situeren de teksten zich binnen de heersende internationale introspectie door de wetenschappelijke bureaus van de Europese sociaaldemocratische partijen, bevriende denktanks en academici. Uit die literatuur blijkt dat er een consensus groeit over de oorzaken van de huidige identiteitscrisis, maar dat dit nog niet leidt tot het uitzetten van een nieuwe koers, laat staan een nieuw 21ste-eeuws paradigma voor de sociaaldemocratie.

In elk van de tien bijdragen die deze bundel telt, worden de oorzaken voor de heersende malaise gezocht bij het neoliberale offensief dat vanuit de Verenigde Staten (Reagan) en Groot-Brittannië (Thatcher) vanaf het begin van de jaren 1980 de verzorgingsstaat onder vuur nam. De reactie van de sterk met deze verzorgingsstaat geïdentificeerde sociaaldemocratische partijen wordt door Pieter Nieuwenhuijsen met een religieuze metafoer beschreven: een bekering. Volgens Frans Becker nam de PvdA de ideologische schutkleur van de huidige politieke omgeving aan en raakten de eigen politieke waarden op de achtergrond. Op alle niveaus werden, om nog maar eens Wim Kok te parafaseren, de ideologische veren afgeschud. Het nieuwe paradigma was eveneens van Amerikaans-Britse snit. Het werd gesymboliseerd door 'jonge' leiders als Bill Clinton en Tony Blair. In diens *New Labour* luidde het dat men de oceaan overstak om te leren en vervolgens het Kanaal kruiste om te doceren. Onder Wim Kok en Ad Melkert ging de PvdA, die niet echt op het Angelsaksische model van de Derde Weg had zitten wachten, medeverantwoordelijkheid nemen voor omvangrijke bezuinigingen op publieke voorzieningen en weinig populaire hervormingen van de verzorgingsstaat.

In zijn bijdrage over Europa legt Gerrit Voerman bloot hoe pijnlijk de resultaten van zo'n 'bekering' zijn. Terwijl de PvdA vanaf de jaren 1950 opteerde voor een Europese integratie, evolueerde de partij van 'Geen socialisme zonder Europa; geen Europa zonder socialisme' naar een Europa waarin de vrije markt centraal stond en de sociale component niet echt uit de verf is gekomen. Vooral de laatste decennia werd daarbij, door de overheveling van tal van begrotingsbevoegdheden naar Brussel, de nationale ruimte voor actief tewerkstellingsbeleid ingeperkt. Aangezien rond de eeuwwisseling de sociaaldemocraten in tien van de (toen) vijftien lidstaten van de EU aan de macht waren, kan niemand volhouden dat deze politieke stroming lijdzaam heeft moeten toezien. Voerman besluit streng dat de PvdA, en meer in het algemeen de Europese sociaaldemocratie, daarmee heeft bijgedragen aan haar eigen onvermogen.

Mede door het Europese eenmakingsproces loopt de naoorlogse geschiedenis van de PvdA inderdaad parallel met die van tal van Europese zusterpartijen. Steven B. Wolinetz plaatst aan het einde van de bundel een aantal van deze partijen in een vergelijkend perspectief. Vele van deze partijen scoren tegenwoordig tien tot twintig procent stemmen minder dan na de Tweede Wereldoorlog en in de jaren 1970 en 1980. Meer dan een louter electorale evolutie wijst dit volgens Joop van den Berg op hun langzame ontworteling. Op dat vlak wordt in de bundel meermaals verwezen naar de maatschappelijke frictie binnen het potentiële PvdA-publiek. De hoger opgeleiden van de middenklasse die internationalisering en multiculturaliteit met vertrouwen tegemoet zien, worden hierbij geplaatst tegenover een door globalisering en Europese eenmaking gekwetste arbeidersklasse met enge terugplooiereflexen.

Ruud Koole, Josje den Ridder en Joop van Holsteyn ontdekken op basis van politicologisch survey-onderzoek sporen van eenzelfde verdeeldheid binnen de PvdA-gelederen. Dit duidt niet alleen op een probleem van interne consistentie. Het geeft ook ruimte aan de hardnekkige concurrentie waarmee de PvdA op beide vleugels kampt. Middenklassers kunnen ook terecht bij D66, Groen Links of zelfs VVD. De onderklasse kan verleid worden door het rechtspopulisme van Wilders of door de linkse SP. In wezen tracht die laatste de leemte op te vullen die de PvdA vanaf eind jaren tachtig achterliet. Dat is geen louter volatiel, electoraal gebeuren. Zoals Simon Otjes aantoonde, stijgt bij de basis en in het middenkader van de vakbeweging ook de aanhang van de SP ten koste van de PvdA. Enkel voor de vakbondstop is de SP nog geen geschikte partner. De consensusgerichtheid van de top maar ook de draaideur van syndicale verantwoordelijkheid naar PvdA-mandaat of zelfs PvdA-leiderschap blijkt daar niet vreemd aan te zijn. Net als alle andere sociaaldemocratische partijen is de PvdA een partij waar de bestuurspraktijk domineert.

Tegenslagen, zo schrijft Frans Becker, worden dan verklaard als onverdiende pech. Dit voedt de illusie dat uitgekende campagnes en goede

communicatie voor nieuwe vooruitgang zullen zorgen. Het is precies de onderschatting, aldus de voormalige adjunct-directeur van de Wiardi Beckman Stichting, van een duidelijke ideologische positionering die een nieuw wervend en eenmakend project bemoeilijkt.

Een aantal vage contouren niet te na gesproken, zoals het ietwat preutse label ‘postliberalisme’, reiken de auteurs zo een nieuw project niet aan. Maar dat is niet de prioritaire taak van wie de geschiedenis schrijft van zeventig jaar PvdA. En op dat vlak biedt deze bundel een erg waardevolle analyse van de evolutie van de Partij van de Arbeid die inspirerend is voor al wie zich over geschiedenis en toekomst van de sociaaldemocratie en de politieke linkerkzijde buigt, in Nederland, maar ook elders in Europa.

Vincent Scheltiens, Universiteit Antwerpen

Paulus Bijl, *Emerging Memory: Photographs of Colonial Atrocity in Dutch Cultural Remembrance* (PhD Utrecht University 2011; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, 258 pp., ISBN 978 90 8964 590 6, e-ISBN 9789048522019).

In this challenging book, Paulus Bijl seeks to explain Dutch reluctance to confront the (realities of the) nation's imperial past. The book builds on a revisionist discourse emerging within Dutch academe heralded in this journal for instance by Utrecht historian, Remco Raben (*BMGN-LCHR* 128:1 (2013) 5-30). In employing the concept of 'emerging memory', Bijl offers an explanation for the continuing national inability to articulate – to come to terms with – its colonial past and to show how reference to it emerges and is submerged over time in the wider context of the nation's 'cultural aphasia'.

Bijl elaborates this thesis through a discussion of the reception of a selection of eight iconic photographs over the last century. These record one moment in the long colonial war against the state of Aceh that defined the last expansionary phase of the Dutch imperial project. (For reasons not made clear the Dutch spelling, 'Atjeh', rather than the Indonesian and internationally accepted 'Aceh', is used throughout the book.) Although these images of military atrocities form a 'portable monument that provides access to a past possible world' (34) that in fact have always been available, they have mostly been 'hidden'. For Bijl, these photographs provide the 'imagetext' around which to construct a history of a national 'anxiety' (a term Bijl wants to emphasize) about its imperial past that continues to haunt the present.

Central to this thesis is what W.J.T. Mitchell has called the 'visual turn'. In this perspective the photograph is not a static or mute addition to a public discourse: rather, the photograph speaks, its voice re-awakened by each (generation's) viewing and reordering of perspectives, or framings. Mitchell has suggested that images can be important historical agents at 'turning points in human affairs and human understanding'; and that the exploration of such images can constitute 'a moral and political task' and a potential site for 'inter-disciplinary turbulence' ('An interview with W.J.T. Mitchell', <http://www.visual-studies.com/interviews/mitchell.html> (2 September 2015)). Bijl effectively demonstrates this by employing an examination of the reception over time of his selected group of photographs to critically

scrutinize the Dutch national narrative, the legacy of the generations of Dutch historians and politicians who have helped maintain it.

The account of the sightings (as it were) of the selected photographs is divided into four chapters that Bijl defines as turning points in Dutch history and historiography: the specific imperial moment (1904); the last decades of the East Indies colony (1904-1942); the immediate post-imperial decades (1949-1966); and the most recent past (1966-2010). After a tightly argued 'Introduction' that defines the rich theoretical framework for this discussion, the first substantive chapter, 'Imperial Frames 1904', establishes the historical context of the photographs under discussion. More than simply a record of military action, at the time they were produced the images already formed part of 'a whole set of scholarly, educational, economic, ethical and nationalist institutes and enterprises'. This context then forms the original 'imperial distribution of the perceptible within which the photographs were produced and semanticized' (76). Subsequent chapters, focussing on specific moments when 'gaps' opened up in the Dutch national narrative, show how 'the possible distribution of the perceptible' – the narrative frameworks that have characterised public discourse and which allow the photographs to be 'seen' or 'hidden' – have changed in the course of the twentieth century.

In Chapter Two, 'Epistemic anxiety and denial, 1904-1942', the photographs are considered in terms of how they were referenced in debates on 'ethical imperialism', a concept that long defined the way twentieth century Dutch colonial policy has been presented at home and abroad. Here '(t)he imperial perceptible order of the photographs clashed with an ethical distribution of the perceptible' as the photographs 'forcefully pulled emerging frames to the centre of (national, J.C.) attention' (133). In this period then, it is in the 'gap' between the old and new frames – in what elsewhere Bijl refers to as Derrida's '*pass-partout*' – that the photographs were able to 'speak'. It is the periodic recurrence of such confrontations that constitute the nation's 'aphasiac moments'. These are the moments when the Aceh photographs play their role as 'portable monuments' for what Bijl defines as the 'emerging memory'.

In Chapter Three that examines the decades following the official Dutch relinquishment of its East Indies colony, Bijl considers Dutch 'postcolonial memory', employing the term in what appears to have developed as a uniquely Dutch interpretation (see for instance Gert Oostindie, *Postkoloniaal Nederland* (Amsterdam 2010)). Central here is the post-war elaboration in the Netherlands of '*tempo doeloe*', a nostalgic image of the supposed good old days of untroubled, tropical, white colonial dominance. This was intersected by the first popular history of Dutch imperialism, Loe de Jong's 1966 televised (and later published) history of Dutch colonization of the Indies, reputedly watched by more than one third of the Dutch adult population. For Bijl this becomes a watershed moment when, for the first

time, 'the imagined mnemonic community of the Netherlands at least for one moment saw the 1904 massacres through the eyes of the Atjehnese' (183).

In the final section, Bijl examines how the photographs re-emerged in the national conversation on the colonial past since 1966. In particular, he is concerned to explain why, despite the growing prominence of a critical voice 'that wished to give colonial violence a prominent and structural position in Dutch cultural memory, (it, J.C.) failed to convince the nation that this should be the case'. He argues the same processes were again at work as before, except that, unlike at the beginning of the twentieth century, the 'anti-authoritarian and anti-colonial distribution of the perceptible had become more pronounced' (186).

Readers well acquainted with Dutch historiography may want to quibble with Bijl's choice or definition of 'frames' but given the book's broad scope and innovative approach, disagreement on this score should not be allowed to detract from the important overall argument of this work. On the other hand, notwithstanding the importance of the sophisticated theoretical framework that Bijl employs, it may be asked how much closer we come to understanding why the Dutch national narrative has been resistant to a critical review of its colonial past. While an understanding of the 'distribution of the perceptible' provides an effective means to survey the broader 'mood of the nation', a more immediate target might be to explain the continued institutional resistance to the critical theory that has long underpinned English-language scholarship on European imperialism.

Nevertheless, this book is essential reading for anyone with the slightest acquaintance with modern Dutch history. Bijl's book will undoubtedly also be valued by readers with an interest in visual theory for the model it provides for reading (atrocious) photographs.

Joost Coté, Monash University

Aad Blok, Jan Lucassen, Huub Sanders (eds.), ***A Usable Collection: Essays in Honour of Jaap Kloosterman on Collecting Social History*** (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014, 489 pp., ISBN 978 90 8964 688 0).

The editors claim that this is a volume that immediately displays a dazzling variety of subjects and that is undeniable. This weighty *Festschrift* in honour of Jaap Kloosterman – who was involved with the International Institute of Social History for almost fifty years and half of this time acting as its director – contains contributions by 34 colleagues from inside and outside the IISG, on all aspects of collecting, cataloguing, communicating and researching sources of social history, mainly collected by the institute.

Several themes can be identified among these 34 contributions; an interesting one occurring in a number of essays is that of power. Several articles are dedicated to or deal with the struggle for the physical or intellectual appropriation of documentary material among competing groups, parties and institutions, not infrequently claiming the material to be their cultural heritage or the heritage of the group they represent. In ‘The Shared History of the IAV/IIAV and ISSH’ Francisca de Haan and Annette Mevis, among other things, write about the opposing views of the women’s movement and the labour movement on material related to female emancipation. In ‘La Rosa de Foc’ Andrew Lee examines questions arising from the institutional collection of anarchist materials, including the problem of authority control on material created by groups denying authority. Margreet Schrevel in her sometimes hilarious ‘Secret Suitcases’ tells of the efforts to gather archival material from the Dutch Communist Party and its prominent members, including the efforts in 1993 of the legitimate heir to this CPN to reclaim from the keeper of the Russian records the documents dispatched by Dutch Communists to Moscow between 1919 and 1943 – a claim that was rejected of course under reference to accepted archival principles.

The volume is subdivided into four parts. The first part ‘The Emergence of Social History Collections’ deals for the most part with the early history of social history collections, as practiced by the Institute’s founder, Posthumus. Notable for its broad scope is the first essay, ‘Prolegomena to a Social History of Archives’ by Eric Ketelaar, who treats the history of the

collection of IISH as part of the social history of Dutch archives in general, in which the mutual interrelationship between social practices and record formation and archiving is a central theme.

The second part, 'The European Collections of the IISH: Acquisitions and Catalogues', is focused on what could be called the classic core of the IISH collection and its relations with European sister institutes. It includes a few essays in which single collection items are analysed, but most contributions in this part pertain to the politics and strategies around building a social history collection and to processing and cataloguing such a collection.

The third part is dedicated to 'The IISH and Eastern Europe'. Five essays together present a fascinating view of the involvement of IISH and Jaap Kloosterman, in particular in rescuing, processing and investigating collections from the former Soviet Union. Notable here is 'Bakunin and Bacon Cake' by Lex Heerma van Voss, on e-editing in social history, a most relevant essay that looks at the changes digitisation has brought to source editing, using the IISH edition of the *Oeuvres Completes* as its main example.

Finally, the fourth part, 'The IISH goes global', deals with research policy and collection development at the IISH regarding Turkey, Egypt, Sudan, China and Nepal. It also includes a more theoretical and concise essay by Stefano Belluci on 'The Role of Archives and Archivists in the Contemporary Age', in which he problematises the traditional concept of the archive in the digital world and brings attention to the concept of the Archive Service Centre, a new structure for producers of digital material, which could be created by any institution wishing to become a 'focus point' that preserves and makes available its own documentation or documentation from elsewhere.

This collection is varied indeed, which is the more obvious cause of the large number of contributions. For a *Festschrift* the coherence is not bad and the quality fairly high. All contributions, in one way or another, reflect the history of the IISH and its collections, many also reflect the history of collecting in social history in general, while some of them transcend the institutional focus by addressing more theoretical and methodological themes. Certainly this book reflects the immense worth that Jaap Kloosterman has had for the IISH and the admiration of his colleagues for his qualities, his efforts and his leadership.

Theo Thomassen, University of Amsterdam

Joep Boerboom, *Jan Terlouw. Jeugdboekenheld op het Binnenhof* (Amsterdam: Boom, 2016, 326 pp., ISBN 978 90 895 3613 6).

In deze aantrekkelijk geschreven biografie verhaalt Joep Boerboom over het leven van jeugdboekenschrijver, wetenschapper én politicus Jan Terlouw (1931). De biografie neemt als uitgangspunt de publicaties van Terlouw en onderzoekt in hoeverre er overeenkomsten zijn tussen het karakter en de levensloop van de auteur/schrijver en de protagonisten in zijn boeken. Die originele aanpak pakt goed uit.

Terlouw, bekend van jeugdboeken als *De Koning van Katoren*, *Oorlogswinter* en *Briefgeheim*, publiceerde meer dan dertig boeken, fictie en non-fictie. In zijn politieke dagboek *Naar zeventien zetels en terug*, en zijn tot televisieserie bewerkte *De Derde Kamer*, beschreef Terlouw de Nederlandse politiek, waarin hij een belangrijk deel van zijn werkzame leven actief was. Boerboom weeft de autobiografische elementen uit de boeken soepel door het levensverhaal van Terlouw heen. Hij werkte als ambtenaar voor het Rijk, de EU en is thans in dienst van de provincie Overijssel. Hij publiceerde over bestuurlijke onderwerpen in onder andere de *Internationale Spectator* en *NRC Handelsblad* en schreef een portret van Neelie Kroes in een bundel over Nederlandse Eurocommissarissen.

Jan Terlouw was een domineeszoon die een groot deel van zijn jeugd doorbracht op de Veluwe en werd gevormd door wat hij meemaakte in de bezettingsperiode. Boerboom laat zien hoe Terlouw die ervaringen verwerkte in het jeugdboek *Oorlogswinter*. Terlouw's carrière begon in de wetenschap. Na twaalf jaar als kernfysicus bij een instituut voor plasmafysica onderzoek te hebben gedaan, zocht hij een nieuwe uitdaging. Het elan van de nieuwe partij Democraten 66 (D'66) en 'de emancipatie van de burger' spraken hem aan en andersom klikte het ook. Via de Utrechtse gemeentepolitiek belandde hij al snel in de Kamerbanken. Kinderboekenschrijver werd hij min of meer bij toeval. De verhaaltjes die hij zijn kinderen voor het slapengaan vertelde, bewerkte hij op advies van zijn vrouw, Alexandra van Hulst, tot een boek. Het werd een succes: verschillende kinderjury's verkozen zijn debuut *Pjotr* tot het beste jeugdboek van 1971. Terlouw, verrast door zijn talent, schreef door. De geëngageerde, moralistische jeugdboeken met een sterk plot bleken uitstekend bij de tijdgeest van de jaren zeventig te passen en vonden gretig aftrek. Boerboom legt in het hoofdstuk over de aanvang van Terlouw's politieke loopbaan *Koning van Katoren* naast het D66-programma en ziet treffende gelijkenissen.

Als politicus richtte Terlouw zijn aandacht in het begin vooral op natuur en milieu. Hij zette zich in voor 'een leefklimaat waar niet alleen krukassen, plastics en wasmiddelen zich thuis voelen, maar ook mensen waar bloed uit komt als je er een gaatje in prikt' (85). Toen Terlouw in 1971 in de groene Kamerbankjes plaatsnam als een van de elf D'66-fractieleden, kreeg hij naast de portefeuille milieu ook het woordvoerderschap over energie en economie. Dat de belangen van economie en milieu hard kunnen botsen, leek hem toen nog geen parten te spelen. Hij koos de kant van de actievoerders die zich inzetten voor het openhouden van de Oosterschelde en tegen gasboringen in de Waddenzee. In 1973 volgde Terlouw Hans van Mierlo op als fractievoorzitter van D'66. Dat waren grote schoenen om te vullen. Terlouw was niet zo'n hartstochtelijk politiek dier als zijn voorganger, hij beschouwde zichzelf als een beroeps politicus, en hoewel hij goed kon spreken, miste hij charisma. Daarbij ging het slecht met de partij. De partijleden in politieke functies voerden een sterk individualistische koers en als geheel stak D'66 bleekjes af in het sterk verdeelde politieke landschap. Een nederlaag bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in maart 1974 werd gevolgd door een totale deceptie bij de gemeenteraadsverkiezingen enkele maanden later. Opheffen die partij, leek het devies. Een complicatie vormde de deelname van D'66 aan het kabinet-Den Uyl. Bij een partijcongres stemde 55 procent voor het ontbinden van de partij, maar dat was statutair onvoldoende om tot daadwerkelijke opheffing over te gaan.

Kort daarna lukte het Terlouw met de nieuwe partijvoorzitter Jan Glastra van Loon de partij weer uit de prut te trekken. Van een partij gericht op democratische vernieuwingen verbreedde D'66 zich tot een sociaalliberale partij. Na de succesvolle oppositie tegen het eerste kabinet-Van Agt maakten lijsttrekker Terlouw en zijn partij bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1981 een klapper: van acht naar zeventien zetels. De slogan 'het redelijke alternatief' paste perfect bij Terlouw. Zijn keurige voorkomen en weloverwogen woorden spraken kiezers aan die het geruzie en gedram van Den Uyl en het geschmier van Van Agt moe waren. Toch moest Terlouw om het succes te verzilveren uitgerekend met deze twee kemphanen aan tafel om te onderhandelen over de kabinetsformatie. Wat volgde was een 'kamikazekabinet' dat zich nog voor de regeringsverklaring was uitgesproken te pletter vloog. Nog nooit had Terlouw zich zo geschaamd. Niettemin nam hij na een lijmpoging alsnog plaats achter de ministerstafel. Als minister van Economische Zaken botste hij diverse malen met de monomane en breedsprakige Den Uyl, die als minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid erin was geslaagd een deel van Terlouws portefeuille leeg te pikken.

Over het gedrag en de taakopvatting van Terlouw als minister roept het boek meer vragen op dan het beantwoordt. Zijn legalistische opvatting dat hij als minister van de Kroon niet langer partijvertegenwoordiger was, lijkt te suggereren dat Terlouw een halve eeuw te laat geboren was

voor het ministerschap. In de ogen van partijgenoten verkwanselde hij het partijprogramma en de standpunten die hij eerder als Kamerlid had ingenomen. Terlouw vereenzelvigde zich sterk met het departement en koos onomwonden voor de ‘oude’ economie. Leek Terlouw hier soms op de zwart-wit ministers die hij had beschreven in *Koning van Katoren?* Of verstarde zijn verantwoordelijkheidsgevoel zijn vermogen tot flexibiliteit? Slechts drie maanden na zijn vertrek uit de politiek schreef Terlouw *Naar zeventien zetels en terug*. Het boek werd slecht ontvangen; zo omschreef journalist Willem Breedveld het als ‘notities gedrenkt in liters azijn’. Boerboom betwijfelt of langer wachten met publiceren een boek met meer zelfreflectie had opgeleverd. De wijze waarop Terlouw terugblijkt op het kabinet en zijn ministerschap is nauwelijks veranderd. Na zijn ministerschap kwam Terlouw op adem in het buitenland. Gedurende acht jaar was hij secretaris-generaal van de Europese Conferentie van Transportministers in Parijs. Na deze ballingschap keerde hij terug naar Gelderland, waar hij als Commissaris van de Koningin een aantal gelukkige jaren kende.

Terlouw werkte, na aanvankelijke aarzeling (‘zou u niet wachten tot ik dood ben?’), *con amore* mee aan dit boek. Ook zijn vrouw en zijn vier kinderen stelden zich bereidwillig op. Hun inbreng laat zien dat Terlouw door zijn gezin op handen wordt gedragen. Het boek is hoofdzakelijk gebaseerd op interviews en bestaande literatuur. Grote verrassingen blijven door het ontbreken van origineel en uitgebreid bronnenonderzoek uit en voor het wetenschappelijke publiek blijft dit boek dan ook wat te dicht aan de oppervlakte. Voor een brede doelgroep is dit echter een uiterst plezierig en informatief boek.

Anne Bos, Radboud Universiteit

C. Brand, *Gevallen op het Binnenhof. Afgetreden ministers en staatssecretarissen 1918-1966* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2016; Amsterdam: Boom, 2016, 368 pp., ISBN 978 90 8953 311 1).

The dissertation *Gevallen op het Binnenhof* by the Nijmegen-based historian Charlotte Brand provides a good image of the fall of nineteen ministers in the period 1918-1966. The reasons why and the circumstances in which their fall occurred, are well described. Apart from ‘normal’ political conflicts that caused the fall of some ministers, there were also some cases that had more remarkable causes, which ended up making this description worthwhile. For example, a liberal-minded minister (Marchant), who converted to Catholicism; a newly appointed minister and former businessman (Van den Bergh), who became caught up in the divorce affair of his new love; and a minister (Smallenbroek) who, after a nighttime collision with a parked car while intoxicated, called in late. Not exactly what you would call ‘standard affairs.’

And then there were ministers who, maybe, should not have advanced to that position in the first place. A vice-admiral (Naudin te Cate), who was startled to such an extent by the criticism in the *Tweede Kamer* that he immediately quit; a young lawyer (Bijleveld), who owed his appointment as minister of the Navy to a friend, who himself had become minister of Finance; and a mayor (Van Rooy) who, as minister of Social Affairs without any knowledge on wage politics and social security, had to debate with political heavyweights and trade union leaders. In such cases, it was not surprising that it turned awry. In many cases, the desire to finally form a cabinet or fill in a vacancy, was all too decisive. This was also the case with the appointment of De Geer in 1922, even though he was factually opposed to a, in his eyes, fleet plan that was too expensive. A similar example could be observed in 1935, when a proponent of devaluation (Steenberghe) became minister in the Colijn cabinet, which was opposed to devaluation.

Sometimes, the risk of an early departure was accepted. This means that the number of ‘real’ conflicts between parliament and a minister that led to the latter’s departure from office, was limited. There were only four or five examples of this. In one case, the fall of minister Van Karnebeek in 1927 in the *Eerste Kamer* (Senate), there was no rejection of his general policy. On the contrary, Van Karnebeek was a minister of Foreign Affairs who was appreciated by many. After the defence of his lifes work, the Treaty with Belgium, in the *Eerste Kamer*, both his proponents and opponents applauded

for him. He turned the treaty into a matter of honor, and chose to leave his post after it was rejected. The hypothesis that, as in the aforementioned case, the *Eerste Kamer* can denounce its trust and that this leads to the fall of a minister, is a conclusion that is reached a bit too easily. In the two other instances where the *Eerste Kamer* played a role, in 1950 with Schokking and 1958 with Kranenburg, the trust the *Tweede Kamer* (the House of Representatives) had placed in them had already descended to a low point. The *Eerste Kamer* only gave them the last push towards their departure.

Some knowledge of the business of politics is a requirement. Without any foreknowledge on the mutual relationship between the Christian parties or, for example, about the relations within the vvd at the time of P.J. Oud, it might be difficult for the reader to place some events in their context. In the same way, it would be useful to have some knowledge on the way in which politicians looked at some ministries. Defence ministries (War and Navy), and the Water Management ministry, for example, were seen as ‘technical’ ministries that required specific knowledge. Even though some important cases played out in these ministries, they can be seen as apolitical.

One can say a lot about the choice of the author to solely describe cases that led to the fall of a minister. On the other hand, this does leave the unanswered question as to why one or some ‘weak’ ministers had to leave their post, whereas other, equally ‘weak’ ministers could remain. Moreover, it is understandable that a scientific study is rounded off with a conclusion. However, seeing the diverse nature of the cases treated and the special (sometimes unique) circumstances, some more restraint in drawing conclusions would have been desirable. One cannot really formulate a general conclusion. Or it has to be that the appointment of some ministers in the period 1918-1966 may be called dubious and that in some instances, the outcome was determined by chance or emergency measures. Furthermore, it is noteworthy that well-organized parties sometimes were not able to find good candidates prepared to lead a ministry. It seems that nowadays, this process has improved, but still instances of unluckily chosen ministers do occur.

Despite the minor criticism, Charlotte Brand’s dissertation is definitely worth reading. It makes very good use of sources, and there are few to no mistakes in the description. With the fall of Van Rooy, she exchanged the names of the father (Jan) and the son (Frans) Andriessen, but such a small mistake is (almost) inevitable. For those who enjoy stories on parliamentary history, *Gevalen op het Binnenhof* is a good recommendation. The reader can then judge him/herself about the conclusions.

Bert van den Braak, Parlementair Documentatie Centrum, Universiteit Leiden

Marleen Brock, *STUK 1977-2015. Een geschiedenis* (Dissertation University of Leuven 2015; Veurne: Hannibal, 2015, 303 pp., ISBN 978 94 9208 134 6).

In 2005, the former secretary for Culture in Flanders, Bert Ancaux, compared the cultural policy in the Flemish Community to that in the Netherlands. In Flanders, it was a home for culture, he said, whereas in the Netherlands, cultural policy was a mirror palace. The Dutch had built an impressive construction of high culture, which for outsiders appeared confusing and impenetrable. In Flanders, on the other hand, the standards were lower, whereas its doors were open and welcoming. Comparing the cultural policy in these neighbouring countries, who share more than just their language, helps understanding both sides. Comparative research in this field, however, remains scarce, with the exception of Quirine van der Hoeven's doctoral thesis (2012) and her co-authored policy report *De grens als spiegel* (2005).

Research into the national cultural policies on both sides of the border also remains a small and fragmented field. The only overview of cultural policy in Flanders is offered by De Pauw (2007). In addition, a series of more theoretical studies have been written by Laermans and Gielen. Finally, several edited volumes and case studies have been commissioned by cultural institutions and local and national governments. In short, a study offering a long-term overview of Flemish cultural policy, such as *STUK 1977-2015. Een geschiedenis*, is more than welcome.

STUK started in the 1970s as *studentencentrum* Stuc in Leuven (the change of name will be discussed below) and has since grown into an internationally renowned interdisciplinary centre for the arts. Its history provides a unique insight in the development of Flemish cultural policy over the past forty years. In Flanders, an important role is reserved for the so-called *kunstencentra* (not to be confused with the *Centra voor de kunsten* in the Netherlands). In these nationally funded institutions, first defined in the Performing Arts Decree of 1993, the innovation of interdisciplinary forms of (performing) arts was supported. Stuc was among the first institutions to be funded as a *kunstencentrum* by the Flemish government. In this position, Stuc has been able to shape the development of both the performing arts in Flanders, and in setting the goals for cultural policy.

Brock offers a lively description of the first years of Stuc, when the stage-cum-pub for students went through the process of outgrowing student debates on board members, volunteership, programming, and budgets (or rather, the lack thereof) towards a more professionally managed performing arts centre. From the very beginning, the programmers staged ambitious

performances and managed to contract leading figures. This soon led to questions of whether Stuc could remain part of the university's Cultural Council (*Kultuurraad*), or rather that Stuc should follow its own course. Already in 1981 a separation between the *Kultuurraad* and Stuc was proposed, but the two were to remain together until 1995, when the last of the influence of the student-led *Kultuurraad* was abolished. The annual dance festival hosted by Stuc, *Klapstuk*, gained formal independence from Stuc in 1986, mainly for financial reasons. The two organisations would slowly drift apart, despite maintaining personal and institutional ties.

With its recognition as *kunstencentrum* in 1993, Stuc became an official part of the avant garde theatre in Belgium, together with renowned institutions such as Kaaitheter in Brussels, Nieuwpoorttheater in Gent, and Limelight in Kortrijk. The *kunstencentra* set out to be 'laboratories of future theatre'. In spite of Stuc's new, national orientation, students from Leuven University continued to constitute the majority of Stuc's visitors. After 1993, Stuc and *Klapstuk* professionalised their organisation and managed to gain (inter)national recognition. This, in turn, led to a growing frustration among the university population, for Stuc still was part of the *Kultuurraad*. This provided the necessary support for the separation between the *Kultuurraad* and Stuc, already proposed in 1981. In 1995 the partition was officially sanctioned. In the same year, agreement was reached on the much desired relocation of Stuc, which felt severely restrained by its accommodations on campus. After a large scale renovation of a former university building in the city of Leuven, STUK, under a new name, entered its new home in 2002.

Meanwhile, a new direction in Flemish cultural policy had made the distinction between *kunstencentrum* Stuc and dance festival *Klapstuk* redundant and even counterproductive. Shortly before taking up residence in their new building, the two institutions joined forces as STUK, the name it has carried since. The new accommodation, as well as the ability to concentrate all activities in one place and in one organisation, boosted STUK's programme. A spectacular growth in visitors in the first years of the new millennium resulted. This confirmed STUK's position as one of the most important cultural institutions in the performing arts in Belgium. The downside to the success was that STUK became part of the Flemish cultural establishment, thus weakening the experimental and innovative character of the programming. The connection to the university and its students, traditionally the core of the audience, also watered down due to this development. The ensuing discussion resulted in the choice for what Brock, referring to Blairite politics, aptly calls STUK's 'Third Way', balancing artistic innovation and high visitors turnout. As a new Performing Arts Decree was enacted in 2015, a new phase in the fascinating history of STUK has begun, which falls outside the scope of Brock's study.

Brock tells a lively story, taking the reader along through the history of Stuc/ STUK. Her beautifully illustrated book brings the atmosphere and

events to life. In the occasional references to other studies, it becomes clear that this popularizing history is based on Brock's dissertation. Her study is based on thorough research in the STUK archives and manages to translate the overwhelming amount of facts into a coherent whole. Nevertheless, translating a thesis into a book for a wider audience always costs a pretty penny. It is a missed chance that Brock chose to restrict the book to the walls of the former *studentencentrum*. Her story mainly caters to the needs of those who were already interested in STUK. If one is looking for a case study of Flemish cultural policy, a thorough understanding of the context is necessary.

As it stands, Brock has missed the opportunity to make her book relevant for more than those who have, at one point or another, been involved with STUK. Placing the development of STUK in the context of Flemish cultural policy over four decades would have been a much desired contribution to a largely untilled field of study. Especially the debates underlying both cultural policy and the programming of a *kunstencentrum* like STUK would have deserved more attention, as well as a wider audience. A rich and detailed study of an avant garde arts institution such as STUK might have shed more light on the discussion on innovation as an aesthetic criterion in cultural policy, as advanced by De Pauw in his *Absoluut modern*, to name but one example. In brief, *STUK 1977-2015. Een geschiedenis* offers a rich display of compelling anecdotes of a fascinating case of an avant garde institution. It is a page turner, but for an audience smaller than STUK deserves.

Edwin van Meerkerk, Radboud University Nijmegen

Peter van Dam, James Kennedy and Friso Wielenga (eds.), ***Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland*** (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014, 456 pp., ISBN 978 90 8964 680 4).

Anno 2016 lijkt een publicatie die concepten als verzuiling, ontzuiling en secularisatie ter discussie stelt – op het eerste gezicht – weinig nieuws te kunnen bieden, zeker niet voor wat betreft Nederland. De bundel *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland* verscheen inderdaad op een sterk verzadigde markt, met een vraag en antwoord die al lang uitgesproken lijken te zijn (zie bijvoorbeeld het themanummer: Gesellschaft und Religion seit der Mitte des 20. Jahrhunderts Säkularisierung und Neuformierung des Religiösen, *Archiv für Sozialgeschichte* 51 (2011)). Al jaren is er een academische consensus dat theorieën over een lineair verval van het belang van religie, met secularisatie- en ontzuilingstheses en harde cijfers over ontkerkelijking, geen recht doen aan de werkelijkheid en de veranderende vormen van geloofsbeleving in Europa. Toch, of juist precies door dit debat, blijven begrippen zoals ontzuiling en secularisatie hardnekkig aanwezig in wetenschappelijk onderzoek.

Al sinds de jaren tachtig hebben steeds meer historici de concepten ontzuiling en secularisatie, die vooral werden gemodelleerd door sociologen en politicologen in de jaren zestig en zeventig maar ook graag in de mond werden genomen door politici, gebruikt als schietschijf. De historische werkelijkheid is immers altijd zoveel complexer dan een model of theorie. De begrippen en beelden van verzuiling en secularisatie hebben daarom hun nut bewezen voor kerk- en religiehistorici: ze kunnen zich positioneren in de meer mainstream sociale, culturele en politieke contemporanistiek. De zuilmetafoor heeft bovendien het voordeel van analytische bevattelijkheid en geeft structuur aan wat Arend Lijphart al in de jaren zestig een multidimensionaal en ‘wanordelijk proces’ van ontzuiling noemde. Ontzuiling structureert inderdaad een complex geheel van maatschappelijke transformatieprocessen, zoals de veranderende samenstelling van religieuze groepen en de groei van interne polarisatie (of pluralisme), de vervaging van externe scheidlijnen, de opkomst van ‘inclusieve’ vormen van religie en een veranderende verhouding van het middenveld tot de politieke ‘bovenbouw’. Het is dus een uitdaging om analytische structuur te brengen in de diverse en ambivalente posities die religieuze groeperingen hebben aangenomen tegenover de dramatische veranderingen van de afgelopen zeventig jaar zonder daarbij terug te vallen op de vertrouwde wegen van de zuilenanalyse.

Want wanneer men ontzuiling als analytische categorie verwerpt, zoals deze bundel ambieert, dan ontstaat ook onmiddellijk de vraag naar alternatieve modellen en narratieven.

Dat grote alternatief biedt het boek niet. Het toont integendeel en enigszins paradoxaal aan hoe de zuilmetafoor zelfs voor critici van analytische waarde blijft. Niet alleen in de titel, maar ook in de indeling van de bundel blijft die immers terug te vinden. De structuur van drie delen die respectievelijk de interne verhoudingen en standpunten van gelovigen, de veranderende positie van het middenveld (de ‘civil society’ genoemd) en de gewijzigde relatie tussen religie en de politiek behandelen, bouwt eigenlijk verder op de vertrouwde dimensies van de concepten verzuiling en ontzuiling.

Toch is de bundel een verdienstelijke bijdrage aan het onderzoeksveld over religie en samenleving. Allereerst omdat de bijdragen stilstaan bij de instrumentalisering van de concepten verzuiling en ontzuiling. Zoals de inleidende hoofdstukken van Peter van Dam en James Kennedy duidelijk maken, is een geschiedenis van de constructie, verwetenschappelijking en politisering van deze begrippen even interessant als de realiteit die zij proberen te beschrijven. Ten tweede is de bundel een goed experiment in het verkennen van de mogelijkheden en problemen om de religiegeschiedenis van de naoorlogse periode te schrijven. Ontzuiling en secularisatie ter discussie stellen blijkt in theorie immers gemakkelijker te zijn dan in de historiografische praktijk. De twee grote narratieven in het ontstaan en functioneren van religies – de drang naar macht of de drang naar zingeving – lopen ook in de bijdragen van deze bundel door elkaar. Beide interpretaties laten zich moeilijk empirisch vastleggen. Historici hebben hier evenwel andere mogelijkheden dan sociologen en politicologen, met meer aandacht voor *petite histoire*, biografische details, kritische cultuurkritiek en een rijker palet aan beeldtechnieken.

In haar bijdrage over de conservatieve bewegingen binnen de Nederlandse kerkprovincie, bijvoorbeeld, brengt Marjet Derks een geschiedenis van *minutiae* over grote en kleine mannen (en vrouwen) binnen een netwerk dat theologische faculteiten en bisschoppelijke paleizen in Roermond en Utrecht verbond met kloosters, nieuwe zieneressen, mirakels en de media. Ze biedt een mooi overzicht met figuren als de ‘zwarte monseigneur’ Karel Kasteel en adellijke initiatieven. Voor specialisten is dit bijzonder boeiend, maar voor sommige lezers kan het nogal lijken te neigen naar anekdotiek.

Duco Hellema plaatst, in zijn bijdrage over religie in de contestatiebewegingen van de jaren zeventig, de conservatieve tegenreactie binnen de veranderende behoeften naar zingeving in de Nederlandse samenleving. Deze behoeften werden deels beantwoord door alternatieve vormen van religie en de groeiende onderlinge toenadering tussen

kerkelijke groepen die een bewuste minderheid werden. De drang naar macht wordt onder andere uitgewerkt in de bijdrage van Frans Becker over de strategie van christendemocraten en sociaaldemocraten tegenover elkaar, de veranderende rol van de kerk, individualisering en morele bevrijding, en de doorbraak van de welvaartstaat. Veranderende standpunten over ‘kerk, kroeg en kapitaal’ waren niet louter een kwestie van electorale profilering of strategieën, maar bleven ook in de naoorlogse periode voortkomen uit de voortdurende godsdienstige inbedding van politieke en maatschappelijke principes bij zowel sociaal- als christendemocraten. Die religieuze omkadering gebeurde niet alleen op publiek niveau, maar beïnvloedde ook de individuele overtuiging en motivaties van politici, zoals Hans Renders in zijn bijdrage over de rol van religie in politieke biografieën beargumenteert.

Een andere meerwaarde van de bundel ligt in de ontwikkeling van het argument dat een deconstructie van verzuiling en ontzuiling ook in grote mate een deconstructie van nationale beeldvorming en mythes is. Dat gebeurt enerzijds door te wijzen op de tegengestelde beelden die op de Nederlandse religieuze identiteit werden geprojecteerd. Net zoals kerken graag het historiserende beeld van een sterke en combattieve zuil cultiveerden in wat Bram Mellink de ‘retrospectieve organisatiecultuur’ van de jaren vijftig noemt, zo werd het in de jaren zestig vooral *bon ton* om Nederland voor te stellen als de beste leerling van de klas wanneer het ging om progressiviteit, secularisatie en ontzuiling. Zoals verscheidene bijdragen duidelijk maken, werd dat beeld bewust uitgedragen door allerlei progressieve groeperingen, in de academische wereld en in de politiek. Anderzijds slaagt de bundel er ook in om de idee van een Nederlandse *Sonderweg* en ‘Nederland-gidsland’ te relativeren door de impact van buitenlandse contacten en voorbeelden – zoals de Duitse christendemocratie en Amerikaanse evangelische bewegingen – serieuzer te nemen. Dit argument had misschien nog meer aan kracht gewonnen wanneer dieper werd ingegaan op de rol en het perspectief van religieuze minderheden, nieuwkomers en niet-religieuze groepen die zich buiten de traditionele verzuiling bevonden. De bijdragen over het jodendom en de islam zijn soms iets te veel vanuit het Nederlandse perspectief geschreven. In een bundel die expliciet een ‘transnationaal’ perspectief wilt geven had ook de buitenlandse beeldvorming over religie in Nederland meer aan bod mogen komen, zeker omdat deze het Nederlandse zelfbeeld mee vorm gaf. Vanuit België is Nederland bijvoorbeeld een land vol paradoxen op gebied van religie. Het beeld van progressiviteit en ontzuiling was daar al sinds de jaren zeventig sterk bijgesteld door de voorbeeldrol die Nederlandse bisschoppen zoals Joannes Gijsen voor conservatieve katholieken vervulden. Daarnaast gaven de verscheidenheid en veerkracht van religies – onder andere uitgedragen door Nederlandse televisiezenders en de religieuze thematiek van romanciers en mediafiguren zoals Maarten ’t Hart, Michel van der Plas en

Godfried Bomans – het land een bijzonder religieuze bijklank bij het brede Vlaamse publiek.

Desalniettemin is de bundel in zijn geheel een toegankelijke en uitdagende bijdrage aan het wetenschappelijke en maatschappelijke debat, die zeker nieuwe pistes en methodes aanreikt voor verder historisch onderzoek, zowel binnen als buiten Nederland.

Kim Christiaens, KU Leuven

Remco Ensel, *Haatspraak. Antisemitisme – een 21^e-eeuwse geschiedenis* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014, 433 pp., ISBN 978 90 8964 750 4).

In mei 2003, bijna zestig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog, zorgden incidenten tijdens en vlak na de dodenherdenking voor grote ophef in autochtoon Nederland. In het Amsterdamse stadsdeel De Baarsjes hadden Marokkaanse jongeren de twee minuten stilte ruw verstoord. Kwetsende spreekkoren waren aangeheven: ‘Joden moeten we doden’ had men onder meer geroepen. Hier, maar ook elders in Amsterdam, hadden groepen jongeren – wederom merendeels van Marokkaanse afkomst – na afloop van de ceremonie de neergelegde bloemen vernield. Veel opiniemakers, politici en journalisten waren verbijsterd. Het ‘kransenvoetbal’, meenden zij, legde pijnlijk bloot hoe diepgeworteld Jodenhaat binnen de Marokkaanse, of algemener gezegd: de islamitische gemeenschap in Nederland was. Waar antisemitisme onder de autochtone bevolking na de oorlog gaandeweg was geslonken, was het verontrustend sterk in de moslimgemeenschap in Nederland – en dan met name onder Marokkaanse jongeren.

Deze laatste veronderstelling, zo laat de Nijmeegse cultuurhistoricus Remco Ensel in *Haatspraak* overtuigend zien, is maar ten dele juist. In dit werk wordt een lange reeks van naoorlogse incidenten waarin Joden beledigd, gekwetst of bedreigd werden onder het vergrootglas gelegd. Ensel begint zijn verhaal in 1967, het jaar waarin Israël zijn Arabische buurlanden militair vernederde en belangrijke terreinwinst boekte: Jeruzalem werd bezet, evenals de Gazastrook, de Sinai, de Westelijke Jordaanoever en de Golan-hoogte. Een enorme vluchtelingenstroom van Palestijnen uit die veroverde gebieden kwam op gang. De Palestijnen die bleven, werden onderworpen aan een Israëlisch bezettingsbewind.

Het jaartal is niet voor niets gekozen: ‘1967’ voegde een nieuwe dimensie toe aan de reeds bestaande stereotype beelden over Joden. Voortaan waren Joden voor veel Nederlanders niet alleen slachtoffers van vervolging en vernietiging, maar ook neokolonialistische daders: witte, westerse overheersers. In de jaren na 1967 waren het vooral linkse, activistische studenten, katholieke voormannen en Palestijnse vluchtelingen die dit veronderstelde zionistisch daderschap provocerend tegenover het Holocaustslachtofferschap plaatsten. In de jaren tachtig, toen de Israëlische strijdmacht zich in het door de burgeroorlog verscheurde Libanon mengde en huishield onder de aldaar aanwezige Palestijnse vluchtelingen en niet veel later in Israël zelf de Eerste Intifada uitbrak, werd de koppeling van Joden aan Israël

als daerstaat nog sterker gearticuleerd. In de lezing van velen in Nederland waren Palestijnen nu de slachtoffers van vervolging en vernietiging; Joden waren het dadervolk. Nederlandse solidariteitscomités vergeleken zonder blikken of blozen de Palestijnse vluchtelingenkampen Sabra en Shatila, waar het Israëlische leger honderden mensen had vermoord, met Auschwitz.

Tot zover – we zijn inmiddels ongeveer op de helft van het boek – is het boek geen 21e-, maar 20e-eeuwse geschiedenis: Ensels heeft zijn verhaal chronologisch geordend in tien hoofdstukken en pas in hoofdstuk 6 begint de 21e eeuw. In deze laatste vijf hoofdstukken gaat het overigens wél goeddeels over Joden en Israël ‘als belangrijke imaginaire opponent’ (169) binnen de (Marokkaanse) moslimgemeenschap van Nederland – en in het bijzonder onder de ‘protestgeneratie’ van jongeren in die gemeenschap.

De Tweede Intifada die in 2000 uitbrak, leidde in Nederland tot een overvloed aan anti-Joodse uitingen. Marokkaanse jongeren – op straat, op het internet en in hun (hiphop of rap-)muziek – gaven openlijk blijk van hun aversie jegens Joden. Nieuwe en oude stereotypen versmolten moeiteloos: Joden zijn sluw, (Palestijnse) kindermoordenaars, onbetrouwbaar, op geld belust, en uit op werelddominantie; zij bepalen de politiek in Amerika, in het Midden-Oosten en in Nederland; zij zijn de uitbuiters van de armen, de onderdrukkers van moslimbroeders wereldwijd en de bestrijders van de islam. Moeiteloos ook werd de Holocaust ingezet tégen Joden: Anne Frank woont in Gaza en de achterstelling van Palestijnen in Israël is de ‘tweede Holocaust’.

Op zijn best is de auteur in het verklaren van het ontstaan van dat Joodse tegenbeeld onder Marokkaanse jongeren. Ensels grote kennis van de Marokkaanse samenleving bewijst hier zijn meerwaarde. De Zesdaagse Oorlog veranderde ook in Marokko de verhouding tussen Joden en niet-Joden: terwijl de leiders van de jonge Marokkaanse natie zich pontificaal schaarden aan de zijde van hun Arabische broeders, verruilden duizenden en duizenden Joodse Marokkanen hun land voor Israël. De eerste generatie Marokkaanse vluchtelingen en gastarbeiders die naar Nederland kwamen, namen hun anti-Israëlische en anti-Joodse discours uit Marokko mee. De afkeer van Joden werd nog groter door de allengs groeiende maatschappelijke kritiek op de islam in Nederland, een tendens die naar Ensels mening begon na de Rushdie-affaire van 1989, toen niet-islamitische en islamitische Nederlanders diametraal tegenover elkaar kwamen te staan. Vanaf dat moment ook werd het Palestijns-Israëliësch conflict voornamelijk in religieuze termen geduid en werden Joden/Israël steeds meer als vijand bestempeld.

Haatspraak is een knap en geleerd boek, waarop overigens ook wel kritiek te leveren valt. Zo is de auteur niet echt een meester in beperking. Voor de lezer is het soms een hele uitdaging de rode draad te volgen. Ook op de keuze van incidenten is wel wat aan te merken. Lang niet alle incidenten worden even uitvoerig besproken (Gretta Duisenberg, bijvoorbeeld, komt er met een paar zinnen wel erg bekaaid van af; het wat meer traditionele antisemitisme van Florrie Rost van Tonningen-Heubel

en Joop Glimmerveen komt helemaal niet aan bod). Ook is de auteur wat zuinig in zijn bronnenverantwoording: er wordt niet toegelicht waarom de trend in recente anti-Joodse incidenten wordt gereconstrueerd op basis van meldingen binnengekomen bij het Centrum Informatie en Documentatie Israël (en niet op basis van aangiften bij de politie, om een andere voor de hand liggende bron te noemen). Deze kanttekeningen doen echter weinig af aan de grote waarde van dit boek. Het is Ensels verdienste dat er nu een eerste wetenschappelijke studie ligt over het hedendaags antisemitisme in Nederland.

Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, Universiteit Utrecht

Marijke van Faassen, ***Polder en emigratie. Het Nederlandse emigratiebestel in internationaal perspectief 1945-1967*** (Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen 2014; Den Haag: Huygens ING, 2014, 515 pp., ISBN 978 90 367 7176 4).

Hoewel Nederland lange tijd niet bekend stond als een emigratieland (slechts 27.000 overzeese emigranten in de periode 1900-1930), vond er in de jaren vijftig van de twintigste eeuw een omslag plaats, waarin een half miljoen mensen naar landen als Australië, Canada, de vs, Nieuw Zeeland en Zuid-Afrika vertrokken en nog eens 237.000 hun heil binnen Europa zochten. Welke rol de Nederlandse staat en particuliere organisaties daarin speelden, en hoe het stimuleren van emigratie onlosmakelijk verbonden is met de vigerende denkbeelden over overbevolking en economische structuurpolitiek, dat is het thema van deze in 2014 verschenen dissertatie. De auteur, historica Marijke van Faassen, werkzaam bij Huygens ING in Den Haag, houdt zich reeds vanaf 2001 bezig met het thema emigratie en in deze lijvige studie gaat zij uitputtend in op het gevoerde beleid vanaf het begin van de twintigste eeuw. Want hoewel de ondertitel suggereert dat het boek de naoorlogse periode tot 1967 bestrijkt, komen (met name in hoofdstuk 4) ook de vooroorlogse wortels van het emigratiebeleid uitgebreid aan de orde. Met name aan de langzame maar gestage opbouw van de Nederlandse verzorgingsstaat vanaf 1918 besteedt Van Faassen, terecht, veel aandacht.

Het centrale thema van het boek betreft het overheidsbeleid en de rol van het (deels verzuilde) maatschappelijke middenveld. De emigranten zelf komen we in dit boek nauwelijks tegen. Van Faassen heeft namelijk bewust gekozen voor een beleidsmatige en organisatie-sociologische invalshoek, die veel inzicht geeft in processen van staatsvorming en aansluit bij theorievorming over 'governance', corporatisme en de werking van bureaucratieën en organisaties, zowel nationaal als internationaal. In dat opzicht reiken de implicaties van deze studie dan ook verder dan het emigratiethema zelf. Daarvoor moet de lezer wel eerst meer dan 500 dichtbedrukte pagina's tot zich nemen, die hier en daar zwaar op de maag liggen. Met name de uitgebreide bespreking van de talrijke beleidsprocessen en de daarbij betrokken actoren (ministeries, particuliere emigratiecentrales, belangengroepen et cetera) vergen veel van de lezer. Hoewel de auteur

de beschrijving van beleid steeds verbindt met het in de inleiding geïntroduceerde analytische en conceptuele gereedschap, waren een strakkere betooglijn en minder detail de toegankelijkheid en leesbaarheid van de studie ten goede gekomen. Dat neemt niet weg dat we nu beschikken over een bijzonder gedegen en op een aantal punten zeer interessante analyse van het emigratiebeleid als onderdeel van de opbouw van de verzorgingsstaat. In het bestek van deze bespreking concentreer ik mij op twee aspecten, planmatig-technocratisch denken en de rol van internationale organisaties.

Ten eerste de nauwe samenhang tussen het denken over emigratie als een oplossing voor overbevolking en planmatig economisch beleid. Van Faassen toetst en verfijnt hier de ideeën van Ido de Haan in diens proefschrift uit 1993 (*Zelfbestuur en staatsbeheer*), die de trage totstandkoming van de verzorgingsstaat plaatst binnen het kader van de strijd tussen ‘vernieuwers’ en ‘herstellers’ (217). Waar De Haan zich concentreert op het centrale niveau, laat Van Faassen zien dat zijn visie te zwart-wit is en dat op het meso-niveau van het emigratiebeleid deze twee richtingen vaak veel meer met elkaar verweven waren. Niettemin signaleert ook Van Faassen de strijd tussen meer sociaaldemocratisch *angehauchte* voorstanders van technocratisch staatsbeleid, met een grote nadruk op planning, en de corporatistische reflex van de confessionele partijen en het verzuilde maatschappelijk middenveld (*civil society*). Door de discussies over planning in de jaren dertig, als reactie op de economische crisis, en de daarop volgende doorbraak van de ideeën van William Beveridge gedurende de Tweede Wereldoorlog, te verbinden met het denken over bevolkingsontwikkeling, biedt deze dissertatie over emigratie een interessante lens om opnieuw naar deze veel bredere ontwikkeling te kijken. Niet alleen de bekende hoofdrolspelers als Van Rhijn en Drees passeren de revue, maar ook sociale wetenschappers zoals Steinmetz, Bouman, Hofstede, Groenman en Banning, die sterk in termen van ‘volksgemeenschap’ dachten en in de emigratie een manier zagen om de moderne samenleving mede vorm te geven.

De centrale rol in het naoorlogse beleid werd opgeëist door de in 1908 geboren domineeszoon Bastiaan Wouter Haveman, die vanaf de jaren dertig in diverse ambtelijke functies, zoals plaatsvervangend secretaris van de Hoge Raad van Arbeid (voorloper van de SER), werkzaam was en tussen 1950 en 1969 (Rijks) commissaris voor de emigratie was. En daarnaast vanaf 1962 ook nog directeur van het Intergovernmental Committee for European Migration (ICEM). Die laatste functie brengt ons bij het tweede aspect van deze studie dat nieuw licht werpt op het nationale en internationale migratiebeleid. Zo laat Van Faassen overtuigend zien hoezeer de discussies over arbeidsmigratie (en ‘gastarbeid’), zoals bestudeerd door Simone Goedings, Saskia Bonjour en Tesseltje de Lange, samenhangen met het denken over emigratie. Waar het eerste als conjunctuurbeleid werd beschouwd, diende emigratie op de lange termijn de structurele agenda. Beide waren, niet in de laatste plaats via de persoon van Haveman, nauw met elkaar verbonden. Vooral in

hoofdstuk 8 laat Van Faassen zien hoe het emigratiebeleid vanaf het einde van de jaren vijftig steeds meer onderdeel werd van een – door de Verenigde Staten afgedwongen – koerswijziging in de richting van internationale hulpverlening en handelspolitiek (582), waarbij met name boerenzoons die geen bedrijf in Nederland meer konden starten vanaf het einde van de jaren vijftig als een soort ontwikkelingswerkers werden voorgesteld. In dit verband is het interessant dat Haveman geen bijster hoge pet op had van de gemiddelde Nederlandse emigrant, noch van immigranten. Zo schreef hij in 1961 dat moet worden voorkomen: ‘dat Nederland b.v. het toevluchtsoord wordt [...] voor diverse categorieën moderne “pinda-chinezen” van Europese oorsprong als mee-eters; wat de emigratie betreft, dient een afomingsproces verhinderd te worden, doch de deur naar buiten wijd opgehouden te worden voor structureel misbaren en de anderen voor wie emigratie mogelijkheden biedt, welke het eigen land, meestal in verband met hun relatieve middelmatigheid, nimmer kan geven’ (374). Dit soort pareltjes, die een onthullende inkijk geven in het ambtelijk denken over migratie, maken het boek de moeite waard en maken het tot een standaardwerk voor iedereen die zich met het thema (e)migratie bezighoudt. Tot slot is deze dissertatie uitermate relevant voor ons begrip van de hedendaagse Europese vluchtelingen crisis. Met name van de manier waarop internationale organisaties zoals de International Labour Organization (ILO), de UNHCR en de International Refugee Organization (IRO) de miljoenen vluchtelingen in goede banen wisten te leiden (hoofdstuk 3), ondanks alle kritiek die je op hun economistische invalshoek kunt hebben (134), kan het huidige Europa nog heel wat leren. Voor wie zich verder wil verdiepen in de boeiende Nederlandse emigratiegeschiedenis raad ik aan om de website <http://resources.huygens.knaw.nl/emigratie> te bezoeken waarop men direct toegang krijgt tot een handzaam overzicht van de instellingen en personen die bij het emigratiebeleid waren betrokken, alsmede een aantal tabellen en grafieken over de emigratie uit Nederland in periode 1945-1967.

Leo Lucassen, IISG en Instituut voor Geschiedenis Leiden

Geraldien von Frijttag Drabbe Künzel, *Hitlers broedervolk. De Nederlandse bijdrage aan de kolonisatiepolitiek van de nazi's in Oost-Europa* (Amsterdam: Prometheus, 2016, 242 pp., ISBN 978 90 351 4396 8).

Een leeg en maagdelijk gebied dat door de inzet van het Germaanse ras eindelijk zijn potentieel waar zou kunnen maken. Zo presenteren Nederlandse nationaalsocialisten begin jaren veertig de te koloniseren Baltische staten, Wit-Rusland en Oekraïne. In *Hitlers broedervolk* bestudeert historica en politicologe Geraldien von Frijttag Drabbe Künzel de rol van Nederlanders in de nationaalsocialistische kolonisatie van Oost-Europa. Dit thema, inclusief de kenmerkende roof- en moordpraktijken, is eerder vooral behandeld als onderdeel van de bevolkings- en germaniseringspolitiek van het Derde Rijk. Dat is niet onlogisch, omdat het inderdaad een Duits initiatief was dat veelal door Duitsers werd uitgevoerd. Von Frijttag meent, in navolging van Mark Mazower, dat de Duitse imperialistische ambities in het Oosten niet los gezien kunnen worden van die in West-Europa. De casus van de Nederlandse betrokkenheid in de kolonisatie van delen van onder andere Litouwen en Oekraïne is hiervan een goede illustratie.

Anders dan in enkele andere bezette West-Europese landen, waaronder Noorwegen, Denemarken, België en Frankrijk, kwam het Duitse project in Nederland wel van de grond. Van 1941 tot 1944 trokken er zo'n 5500 Nederlanders naar Oost-Europa. Zij waren actief in allerlei takken van de economie (waaronder de landbouw, visserij en veenderij) en stichtten twee agrarische opleidingscentra. Aanvankelijk lag de organisatie van de Nederlandse oostinzet behalve bij de bezetter ook bij Nederlandse – niet noodzakelijk nationaalsocialistisch gestemde – ambtenaren. Hun deelname illustreert dat de Duitse landbouwambities in Oost-Europa in het straatje lagen van de bestaande Nederlandse landbouw-, voedsel en werkverschaffingspolitiek. Het project kwam echter al snel in meer nationaalsocialistische vaarwateren terecht, zeker toen NSB'er Meinoud Rost van Tonningen aan het hoofd kwam van de in 1942 opgerichte Nederlandse Oostcompagnie (NOC). Het was de bedoeling dat de NOC, waarvan de afkorting verwijst naar Nederlands koloniale verleden, een monopolie zou krijgen op alle Nederlandse activiteiten in het bezette Oost-Europa. In rap tempo bouwde Rost van Tonningen de NOC uit tot een flinke organisatie met dochtermaatschappijen voor de verschillende economische sectoren en buitenposten in Litouwen, Letland en Oekraïne. Ondanks deze professionele aanpak werd de Nederlandse oostinzet nooit echt een groot

succes, omdat grote bedrijven zich liever niet associeerden met een zo openlijk nationaalsocialistische onderneming.

Het waren dus vooral individuele nationaalsocialistische rekruten die het werk moesten opnemen en ook daar ging van alles mis, vooral in het Oosten zelf. In plaats van de beloofde gelijkheid tussen Duitsers en Nederlanders bleef het project ondergeschikt aan de bezetter. Daarnaast waren de leefomstandigheden minder rooskleurig dan aanvankelijk beloofd. De huisvesting was vaak zeer pover en de armoede bij de lokale bevolking schrijnend. Na het keren van de oorlogskansen bestond er bovendien steeds de dreiging van de Sovjetopmars en vooral van lokale partizanen, die onder de Nederlandse kolonisten tientallen slachtoffers maakten. Dat alles zorgde ervoor dat het aantal nieuwe aanmeldingen kelderde en er van de ambities weinig terecht kwam. Von Frijtag oordeelt dan ook dat de Nederlandse oostinzet, onder andere door tijdsgebrek, uiteindelijk een mislukking was.

In haar boek kiest Von Frijtag voor een brede aanpak, waarbij het micro-, meso- en macroniveau alle aan bod komen. Die keuze is begrijpelijk, omdat het bronnenmateriaal het toelaat om over al deze aspecten conclusies te trekken. Toch werkt de gekozen aanpak niet altijd. Zo is er soms te veel aandacht voor de organisatorische kant van de zaak en komen de kolonisten zelf, ondanks dat we een goed beeld krijgen van hun dagelijks leven, onvoldoende tot leven. Ook op macroniveau had de auteur de lezer meer bij de hand kunnen nemen. Zo had de omvang van de operatie beter geduid kunnen worden, bijvoorbeeld aan de hand van een kaart met aanduiding van de gebieden waar de Nederlanders in Oost-Europa aanwezig waren. Desalniettemin is Von Frijtags werk een zeer welkom en volledig standaardwerk over de rol van Nederlanders in de Duitse kolonisatie van Oost-Europa.

Anders dan David Barnouw in zijn eerder gefragmenteerde schets *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers* uit 2004, plaatst Von Frijtag de aanwezigheid van Nederlanders in Oost-Europa tijdens de Tweede Wereldoorlog niet alleen in de traditie van de Duitse imperialistische ambities, maar verbindt ze deze ook expliciet aan de Nederlandse koloniale ervaringen en ambities. Dat uitgangspunt leidt tot de interessante conclusie dat de Nederlandse oostinzet 'geen breuk of een abnormaliteit in de Nederlandse geschiedenis' was. Volgens Von Frijtag moet het project gezien worden in verschillende reeds langer bestaande tradities: enerzijds die van de kolonisatie, anderzijds die van de door de Nederlandse overheid vanaf de jaren dertig aangemoedigde emigratie. Ook de aanhoudende malaise in de Nederlandse landbouw bevorderde de aantrekkelijkheid van vruchtbaar en zogenaamd leeg en onontgonnen land ver weg van huis. Een daarop aansluitende andere interessante conclusie is dat de Nederlandse medewerking aan de kolonisatie van Oost-Europa niet uitsluitend werd ingegeven door nationaalsocialistische overwegingen. Nationale belangen speelden een minstens even grote rol. Voor de Nederlanders waren de in

eigen land schaarse grond en werkmogelijkheden zeer aantrekkelijk, evenals de mogelijkheid een vervanging te vinden voor de verloren afzetmarkt in Nederlands-Indië en het opvijzelen van het koloniale prestige. Voor de Duitsers speelden er net zo goed nationale belangen. Door de botsing van die belangen werden de Nederlanders vaak als tweederangs kolonisten behandeld. Dat was niet bevorderlijk voor de ‘nationaalsocialistische retoriek van raciale solidariteit en het schouder aan schouder opbouwen van een nieuwe Europese orde’: de nationale agenda’s ‘waren au fond onverenigbaar met elkaar en met het transnationale ideaal van het Groot-Germaanse Rijk’.

Een laatste belangrijk thema dat Von Frijtag behandelt, is de verhouding tussen de Nederlandse kolonisten en de lokale bevolking. De Nederlanders zagen zichzelf als vertegenwoordigers van het Germaanse ras en beschouwden de lokale bevolking als ‘de ander’. Die blik ging meestal gepaard met minachting en soms zelfs met geweld. In het gebied waar de Nederlanders zich vestigden was voor de oorlog behalve een Slavische ook een omvangrijke Joodse aanwezigheid geweest. De meerderheid van die Joodse bevolking was al voordat de Nederlanders arriveerden vermoord door Duitse *Einsatzkommando's* en lokale bendes. De kolonisten konden nog overal de sporen zien van het vernietigde Joodse leven. Verschillende vrijwilligers voor de oostinzet profiteerden al in Nederland van de deportatie van hun Joodse landgenoten door bijvoorbeeld het opkopen van huizen. Ook in het Oosten profiteerden ze later van de achtergelaten bezittingen van vermoorde lokale Joden. Daarnaast werd er gebruik gemaakt van dwangarbeiders, waaronder niet zelden Joden waren. Von Frijtag beschouwt de Nederlanders van de oostinzet daarom als profiteurs van de genocide op de lokale Joodse bevolking.

Koloniale aspiraties, economische mislukking en profijt van genocide: Von Frijtag laat in *Hitlers broedervolk* zien dat de Nederlandse oostinzet een problematische onderneming was. Het was bovendien niet alleen een door de Duitse bezetter opgelegd nationaalsocialistisch project, maar paste ook in het vooroorlogse Nederlandse koloniale en sociaaleconomische beleid.

Jan Julia Zurné, CEGESOMA, Brussel / Universiteit Gent

Ralf Futselaar, *Gevangenissen in oorlogstijd 1940–1945* (Amsterdam: Boom, 2015, 271 pp., ISBN 978 90 8953 660 0).

Zoals bekend leunde de Duitse bezetter voor het bestuur van Nederland sterk op het bestaande ambtelijk apparaat. Onderzoek naar die instituties is schaars; toonaangevend is Peter Romijns studie *Burgemeesters in oorlogstijd* (2006). Ralf Futselaar, die in 2008 promoveerde op een vergelijkend onderzoek naar de levensstandaard in bezet Nederland en Denemarken, voegt daar nu een goed leesbare geschiedenis van het Nederlandse gevangeniswezen aan toe. We beschikken reeds over publicaties over bijzondere Duitse strafinrichtingen in bezet Nederland, zoals de kampen in Amersfoort, Vught en Westerbork. In 1990 verscheen voorts het omvangrijke proefschrift van de criminoloog Herman Franke, getiteld *Twee eeuwen gevangen* (1990), dat de veranderingen in de Nederlandse omgang met gevangenen vanaf het einde van de achttiende eeuw beschreef. Die studie richt zich vooral op de heersende opvattingen en het publieke en professionele debat, maar steunt vrijwel uitsluitend op gepubliceerde bronnen en slaat de Duitse bezettingstijd over. Futselaar vult dus een belangrijke lacune op in onze kennis en doet dat bovendien op basis van archiefonderzoek.

In het buitenland heeft het onderzoek naar ambtelijke apparaten onder het nationaalsocialisme de laatste decennia een hoge vlucht genomen. Dat heeft het inzicht in het karakter en de diversiteit van de toenmalige bestuurlijke praktijken enorm vergroot, zowel in die van Nazi-Duitsland als die in de bezette gebieden. In het onderzoek naar het Duitse gevangeniswezen is de studie van Nikolaus Wachsmann, *Hitler's prisons* (2004) baanbrekend geweest. Zijn onderzoek ontcrachtte voor deze instellingen de lange tijd dominante these, oorspronkelijk opgeworpen door Ernst Fraenkel in 1941, dat Nazi-Duitsland een *Dual State* was geweest, met overheidsoptreden dat normaliter wettelijke regels volgde, maar dat soms, in uitzonderingssituaties, plaats moest maken voor blote machtsuitoefening. Wachsmann maakt duidelijk dat in de jaren dertig het alledaagse regime in het Duitse gevangeniswezen fors verruwde, dat mishandeling schering en inslag was en dat daardoor vooral in de oorlogsjaren beduidend meer gevangenen omkwamen.

Futselaar laat in zijn studie zien dat de bezetter in Nederland er niet in slaagde om in de gevangenschappen soortgelijke regimes te creëren. In deze instellingen duurde het na de Duitse inval zelfs, in vergelijking met andere instanties, vrij lang voordat veranderingen merkbaar waren. De maaltijden werden geleidelijk soberder. Er werd bezuinigd op koffie en tabak. Het meest

ingrijpend was nog de groeiende toevoer van gevangenen, onder wie ook arrestanten van de Duitse politie. Aldus vervulden de gevangenen voor de bezetter wel een belangrijke functie, maar het personeel behandelde zulke arrestanten toch met respect en verzachtte waar mogelijk de omstandigheden waaronder zij vastzaten. Niettemin werden sommigen later wel doorgezonden naar Duitse strafkampen waar hun soms de dood wachtte. Het personeel zag het aan en kon ook niet veel anders. Van verzet was geen sprake.

Futselaar snijdt in deze casestudy kundig enkele centrale thema's in de bezettingsgeschiedschrijving aan, zoals de duiding en verklaring van het ambtelijk gedrag. Ook al nam het gevangeniswezen indertijd een bescheiden plaats in te midden van de Nederlandse instanties, en bevonden de instellingen zich aan de rand van de samenleving waardoor ze slechts een geringe uitwerking op het maatschappelijk leven hadden, hij weet in heldere bewoordingen dominante interpretaties als die van Loe de Jong en Chris van der Heijden onderuit te halen. De eerste belichtte en beoordeelde het gevangenispersoneel op basis van de ervaringen die het verzet hiermee opdeed; de laatste duidde stemming en gedrag slechts op basis van enkele anekdotes. Zelf gaat Futselaar jaar na jaar stemming en gedrag van het personeel na en plaatst die in de specifieke institutionele context. Hij maakt zo duidelijk dat dat personeel heldere morele opvattingen kon behouden maar tegelijkertijd zijn vrijheid van handelen aanmerkelijk beperkt zag worden.

Futselaar biedt de lezer nog een tweede boeiende these. Franke hekelde in *Twee eeuwen gevangen* het in de jaren tachtig van de negentiende eeuw ingevoerde cellulaire stelsel waarbij gevangenen eenzaam werden opgesloten. Hij stelde dat de humanisering van het gevangeniswezen, die uiteindelijk zijn wettelijk beslag kreeg in de Beginselenwet van 1951, gedragen werd door hervormers die tijdens de bezetting de Duitse repressie aan den lijve hadden meegemaakt en zo oog hadden gekregen voor het lot van gevangenen en daar na de oorlog verbetering in wilden aanbrengen. Die aansprekende stelling is biografisch te onderbouwen en is ook door de betrokken hervormers uitgedragen. Futselaar stelt daarentegen dat de werkelijke omslag reeds in 1942 plaatsvond toen de departementale leiding de gevangenisdirecteuren verlostte van het knellende toezicht door lokale regenten. Die directeuren zorgden voor een opmerkelijk mild klimaat in hun instellingen, zelfs al tijdens de bezetting. Ik vind die stelling plausibel, want ook elders in de overheid drongen in het Interbellum professionals in de leiding naar voren, maar onvoldoende onderbouwd. De beknopte schetsen van de voor- en naoorlogse ontwikkelingen zijn verhelderend, maar leveren geen overtuigend bewijs, omdat ze nauwelijks geannoteerd zijn.

Futselaar heeft zijn betoog een vreemde structuur meegegeven. De hoofdstukindeling volgt de kalenderjaren. Elk hoofdstuk eindigt bijgevolg met de kerstviering, wat de tekst iets frivools geeft. Een belangrijker bezwaar is dat deze indeling de auteur belemmert om de impressies

van het gevangenisleven te plaatsen tegenover de veranderingen in de stemming en het gedrag van de bevolking, een thema dat vanwege zijn promotieonderzoek bij uitstek tot zijn deskundigheid mag worden gerekend. Het gevangeniswezen was, zoals Futselaar zelf ook concludeert, een van de domeinen in de Nederlandse samenleving waar tijdens de Duitse bezetting relatief lang normale omgangsvormen in stand bleven terwijl er heel nabij instituties en terreinen van het maatschappelijk leven waren, zoals politiecellen en de werkkampen, waar zich wel barbaarse taferelen afspeelden. Dat roept de vraag op naar verschillen in de mate waarin de (Duitse) repressie zich in het werkklimaat en de uitvoering van het Nederlandse ambtelijke apparaat tijdens de bezetting deed gevoelen. Uit het beperkte aantal studies dat licht werpt op die verhoudingen, valt op te maken dat de variatie in tijd en plaats groot is geweest. De intensiteit van de Duitse bemoeienis speelde daarbij vanzelfsprekend een rol, maar ook de aard van de instanties had een invloed, zoveel maakt de stimulerende studie van Futselaar duidelijk.

Guus Meershoek, Universiteit Twente/Politieacademie

Wim de Jong, *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland 1945-1985* (Dissertatie Radboud Universiteit Nijmegen 2014; Nijmegen: eigen beheer, 352 pp., ISBN 978 94 253 7); Rogier van Reekum, *Out of Character: Debating Dutchness, Narrating Citizenship* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2014; Amsterdam: eigen beheer, 347 pp.).

In het najaar van 2014 werden in Nijmegen en Amsterdam twee proefschriften verdedigd die beide handelen over de wijze waarop in de recente Nederlandse geschiedenis over burgerschap is gesproken. In *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland 1945-1985* onderzoekt Wim de Jong hoe voorstellen voor burgerschapsvorming begrepen kunnen worden als reflecties van democratische repertoires. Aan de Universiteit van Amsterdam promoveerde Rogier van Reekum op *Out of Character: Debating Dutchness, Narrating Citizenship*, een studie over het publieke en politieke debat over het Nederlandse burgerschap vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw. Beide boeken begeven zich op het snijvlak van geschiedenis en sociologie, maar verschillen in opzet, toon en uitwerking.

Wim de Jong is een historicus die een reeks van voorbeelden van politieke vorming en burgerschapseducatie ordent aan de hand van het begrip ‘repertoires’. Dit is een term ontleend de socioloog Charles Tilly, en wordt door De Jong gedefinieerd als ‘clusters van ideeën, praktijken en stijlelementen met betrekking tot politiek die in politieke strijd worden ingezet en daarin vaak worden uitgevonden’ (21). De Jong onderscheidt vijf repertoires, georganiseerd rond de termen ‘diversiteit’, ‘saamhorigheid’, ‘disciplineren’, ‘libertaire ontplooiing’ en ‘politisering’. Op basis daarvan bespreekt hij een rijk palet aan initiatieven, onder andere de burgerdagen die eind jaren veertig door gemeenten en jongerenorganisaties van de politieke partijen werden georganiseerd om nieuwe kiezers tot verantwoordelijke burgers op te voeden (onderscheiden doch saamhorig); de activiteiten van de in 1963 opgerichte Stichting Burgerschapskunde (schipperend tussen disciplineren en ontplooiing); tot en met de loopgravenstrijd over de politisering van het in 1969 ingevoerde schoolvak maatschappijleer in de Nederlandse Vereniging voor Leraren Maatschappijleer (1970) en de Commissie Modernisering Leerplan Maatschappijleer (1971), die zo uit de hand liep dat het vak begin jaren tachtig weer afgeschaft dreigde te worden. Op basis daarvan concludeert De Jong dat de naoorlogse democratie heen en weer slingert tussen de vrees dat de burgers onvoldoende competenties hebben om de democratie aan te kunnen en de angst dat de opvoeding tot burgerschap uitmondt in ondemocratische indoctrinatie.

Van Reekum benadert zijn materiaal in de eerste plaats als socioloog, in die zin dat zijn historische observaties dienen ter onderbouwing van een theoretische duiding van het debat over het Nederlandse burgerschap. Kern van die duiding is dat niet zozeer de inhoud, maar de performativiteit van dat debat de kern vormt van de wijze waarop sinds de jaren zeventig over burgerschap wordt gesproken. Het Nederlandse burgerschap wordt eerder uitgevoerd dan beschreven in een ‘dialogisch Nederlandschap’, dat volgens Van Reekum sinds de jaren zeventig vorm krijgt in een reeks terugkerende narratieven over de Nederlandse gematigdheid, tolerantie en bereidheid tot dialoog. Op grond daarvan betoogt hij dat het recente ‘neonationalistische’ burgerschapsdiscours geen breuk is met het verleden, maar een geradicaliseerde hervertelling van de Nederlandse burgerdeugden. Als casus en bronnenmateriaal voor zijn onderzoek baseert Van Reekum zich op de debatten onder medesociologen, zoals Jacques van Doorn, Abram de Swaan, Willem Schinkel, Dick Pels alsmede Van Reekums promotoren Jan Willem Duyvendak en Evelien Tonkens. Daarnaast komen historici als Jan Bank, Piet de Rooy, Maria Grever en Susan Legêne, journalisten als Gijsbert van Es en Paul Scheffer, en politici als Frits Bolkestein en Pim Fortuyn aan het woord.

Dat onderzoek ‘in eigen kring’ oogt problematisch. Dit zijn allemaal mensen die zichzelf niet dom vinden en er wel voor waken al te essentialistische uitspraken over de Nederlandse volksaard te doen. Dat komt nog het beste naar voren in Van Reekums analyse van het debat over de historische canon, waarin de paradox van een dialogische (en daarmee ook altijd decanoniserende) identiteit op de spits wordt gedreven. Enigszins gechargeerd zou je kunnen zeggen dat deze Nederlandse intellectuele elite de conservatief-liberale erfenis van Fruin, Huizinga en Kossmann voortzet; zij zijn de hedendaagse vertegenwoordigers van de groot-protestantse rekkelijkheid die sinds het midden van de negentiende eeuw de grondtoon van de Nederlandse burgerij is. Maar er waren ook andere stemmen, van Kuypers opruiende neo-calvinisme, het radicale socialisme van Domela Nieuwenhuis, het polderfascisme van Mussert, tot en met Provo’s anarcho-libertarisme. In het licht van die veel minder dialogische traditie valt op dat Van Reekum Pim Fortuyn wel noemt, maar zijn filippica tegen de islamisering van de samenleving buiten beschouwing laat. Zo blijft in het geschetste debat inderdaad iedereen netjes binnen de lijntjes van de Nederlandse dialogische gematigdheid kleuren, maar zien we ondertussen niet veel meer dan de in steeds andere toonzettingen geformuleerde zelffelicitatie van de Nederlandse burgerij.

Tegelijkertijd betoont de socioloog Van Reekum zich gevoeliger voor historische continuïteiten dan de historicus De Jong. De laatste hanteert de statische sociologische notie van repertoire en deelt aan de hand daarvan de recente geschiedenis op in blokken zonder dat goed duidelijk wordt hoe men van het ene in het andere repertoire terecht kwam. Bovendien is het de vraag

of de notie van repertoire, die Tilly introduceerde als analytisch instrument voor een sociologische analyse, wel gebruikt kan worden als aanduiding voor een historische episode, waarin de historische actoren zich in termen van dat repertoire met elkaar uiteen zouden zetten. Terwijl De Jong de actoren op het historisch toneel neerzet als protosociologen, presenteert Van Reekum zijn deelnemers aan het debat eerder als proto- (maar soms ook echte) historici, die in het debat zoals zich dat de afgelopen jaren heeft afgespeeld gebruik maken van een steeds weer terugkerend narratief over de Nederlandse identiteit.

Ten slotte roepen beide studies de vraag op waartoe hun analyse precies dient. Van Reekum noemt als belangrijkste bevinding van zijn werk dat hij een correctie biedt op de zogeheten ‘culturaliseringsthese’, de gedachte van Schinkel, Duyvendak en Tonkens dat sinds Pim Fortuyn burgerschap besproken wordt in termen van onoverbrugbare culturele verschillen tussen autochtonen en allochtonen. Volgens Van Reekum is dat culturele vertoog veel ouder en is in het huidige debat slechts de toonhoogte, maar niet de melodie anders. De Jong biedt vooral een verdere verfijning in de analyse van het debat over de Nederlandse democratie. Beiden bieden daarmee een nieuw inzicht in de begrippen die in het Nederlandse debat over burgerschap werden en worden gehanteerd. Maar beiden roepen tegelijk de vraag op in welke context die debatten zich dan afspelen, met name in welke institutionele contexten het burgerschap in de Nederlandse samenleving zich heeft gemanifesteerd. Had burgerschapsvorming meer dan een marginale betekenis, als je dat vergelijkt met de kracht waarmee in de verzorgingsstaat vorm is gegeven aan rechten en plichten? Is de discussie in academische kringen en de opiniepers van zoveel belang, als burgers zich ondertussen manifesteren in massa- en sociale media, op de werkvloer en in voetbalstadions, in protesten op straat en in de bewogenheid met leed op grote afstand? Kortom: waar is de burger in het debat over burgerschap?

Ido de Haan, Universiteit Utrecht

Ellen Klinkers, *De troepenmacht in Suriname. De Nederlandse defensie in een veranderende koloniale wereld, 1940-1975* (Amsterdam: Boom, 2015, 284 pp., ISBN 978 90 8953 664 8).

Voor recensenten is het een zegen als in een voorwoord precies staat aangegeven wat het doel van het boek is. Dat maakt het beoordelen van de kwaliteit van het boek vaak makkelijker; een recensent kan dan in ieder geval toetsen of het boek, naar zijn/haar mening, aan de eisen voldoet die de auteur zelf aan dat boek gesteld heeft. In het geval van *De Troepenmacht in Suriname* is het voorwoord niet van de hand van de auteur, maar van de opdrachtgever: het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), dat onder het ministerie van Defensie valt. NIMH-directeur Piet Kamphuis schrijft hierin dat aan de auteur van deze militaire geschiedenis van Suriname in de periode 1940-1975 drie belangrijke eisen werden gesteld. Allereerst moest het werk een 'gat in de militaire geschiedschrijving dichten' (8): zelf vind ik dat nooit de sterkste aanleiding voor het doen van nieuw onderzoek. Ten tweede moest het boek bijdragen aan de 'traditiebeleving' (8) binnen de Koninklijke Landmacht. De militairen van de Troepenmacht in Suriname (TRIS), in 1957 officieel opgericht, behoorden tot het Regiment Infanterie Oranje Gelderland, die de tradities van de TRIS na 1975 overnam; sindsdien zijn deze opnieuw overgedragen, nu aan 45 Pantserinfanteriebataljon (PAINFBAT). Ten derde zouden oudgedienden van de TRIS massaal hebben aangegeven belangstelling te hebben voor een boek over 'hun' tijd in Suriname.

Gemeten aan deze laatste twee doelstellingen is het boek zeer geslaagd. *De Troepenmacht in Suriname* is een boek geworden waar noch TRIS-veteranen, noch leden van de eenheden waarin de TRIS na 1975 is opgegaan zich een buil aan kunnen vallen. Het is een vlot geschreven boek geworden over de veranderende taken, opleiding, personele invulling en organisatie van de Nederlandse militaire aanwezigheid vanaf 1940 tot en met de Surinaamse onafhankelijkheid in 1975. Een mooi gedenkboek dus. De vraag is echter of mensen die niet tot de (smalle) doelgroep van (ex-)militairen van TRIS of 45 PAINFBAT behoren ook veel van hun gading zullen vinden.

De 'laat-koloniale' periode biedt allerlei openingen voor interessante onderzoeksrichtingen, rondom (bijvoorbeeld) de veranderende omgang met de bevolking, de opname van Surinamers in de troepenmacht en de potentiële conflicten die daarbij komen kijken, en de vraag hoe men zich in opleiding en organisatie voorbereidde op zelfbestuur en (vervolgens) onafhankelijkheid. Auteur Ellen Klinkers kon het niet nalaten om, ondanks haar beperkte taakomschrijving, enkele van die vragen centraal te stellen. Zij komt daarbij tot enkele tekenende, maar niet echt verrassende conclusies.

Zo schrijft zij dat de Defensiestaf ook in de periode 1940-1975 consequent vraagtekens stelde bij de aanhoudende oproepen om meer niet-blanken toe te laten tot de Nederlandse troepenmacht in Suriname. De Defensiestaf vreesde dat een ‘overwegend Surinaams legertje’ (96) te dicht bij de plaatselijke bevolking zou staan en daardoor te vatbaar zou zijn voor de steeds luider wordende roep om zelfbestuur en onafhankelijkheid. Wanneer er Surinamers werden toegelaten, dan moesten zij in Nederland trainen en kregen zij niet dezelfde kansen op promotie als hun Nederlandse collega’s. Het resultaat is dat de Nederlandse militaire aanwezigheid in Suriname steeds meer ‘vernederlandste’, in strijd met het Koninkrijksstatuut van 1954 dat juist een (gedeeltelijke) ‘Surinamisering’ voorstond. Er werden daarna wel pogingen om Surinaamse vrijwilligers te werven voor de nieuwe TRIS – die als gevolg van het Koninkrijksstatuut ook echt een status aparte van andere Landmachtonderdelen kreeg – maar die stonden niet te springen.

Maar Suriname was zeker niet alleen een hoofdpijndossier voor Defensie. Integendeel, men hechtte, zeker gedurende de koudste Koude Oorlogsjaren, zeer aan de mogelijkheid om uitgebreid in Suriname te kunnen oefenen. Belangrijker was wellicht nog dat Suriname in geval van een invasie van West-Europa door de Sovjet-Unie dienst zou kunnen doen als uitvalsbasis ver buiten de gevarenzone; daar kon het landleger zich tactisch terugtrekken of kon, net zoals aanvankelijk tijdens de Tweede Wereldoorlog het idee was geweest, een nieuwe troepenmacht worden samengesteld om een tegenaanval voor te bereiden. Welke rol de TRIS daarin had moeten spelen wordt nooit helemaal duidelijk, te meer omdat uit dit boek blijkt dat de activiteiten van die TRIS beperkt bleven tot het vergaren van inlichtingen over vermeende nationalistische maar vooral ook communistische intriges, het verlenen van hand en spandiensten bij ontwikkelingsprojecten – zoals het plaatsen van springstofladingen ten behoeve van de bouw van de Afobakadam – en het paraat staan in verband met spanningen tussen bevolkingsgroepen binnen Suriname of conflicten met buurlanden. Maar wellicht de belangrijkste activiteit bestond uit ‘vlag- en machtsvertoon’: patrouilleren, duidelijk aanwezig zijn, en vertrouwen danwel ontzag inboezemen. Dat laatste werd belangrijker in de opmaat naar de Surinaamse onafhankelijkheid in 1975, maar ook ingewikkelder. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de plannen voor operatie ‘Zwarte Tulp’: in geval van onlusten of een staatsgreep rondom de geplande soevereiniteitsoverdracht was voor de TRIS een belangrijke rol weggelegd, hetgeen zou betekenen dat een Nederlandse troepenmacht zou interveniëren in een (bijna) onafhankelijke staat.

Over hoe de militairen dit zelf allemaal hebben ervaren leren we eigenlijk maar heel weinig. Het beeld dat ontstaat – passend bij een gedenkboek – is voornamelijk één van een Suriname dat een prachtige achtergrond vormt voor een ‘avontuurlijke’ diensttijd (211). Met name als het boek in de jaren 1970 aanbeldt en de haren en de baarden langer worden, suggereren de foto’s van TRIS-ers met een stevige joint in de hand dat het toch

vooral goed toeven was in Suriname. De tekst bevestigt dat: de militairen maakten af en toe een praatje met de plaatselijke bevolking, bliezen zo nu en dan eens een rotsblok op, gingen op bezoek bij de exotische Marrons in het binnenland, oefenden wat met de Brengun en trokken dan een lekkere *djogo* Parbo-bier open.

Het contrast tussen de zakelijke wijze waarop het Nederlandse militaire belang bij Suriname en het bij tijd en wijle moeizame scheidingsproces tussen de beide rijkdelen, culminerend in de Surinaamse onafhankelijkheid van 1975, wordt beschreven en de vrolijke scènes van de TRIS-ers in actie is groot. Dit contrast wordt toegelicht doordat de auteur, in de conclusie, stelt dat de TRIS en haar organisatorische voorgangers simpelweg ‘geen deel uitgemaakt hebben van het dekolonisatie- en democratiseringsproces’ van Suriname (213). Dat dit wel een *erg* gemakzuchtige aanname is, vindt de auteur kennelijk zelf ook; nog geen pagina verder suggereert zij bijvoorbeeld dat er best een verband kan worden gezien tussen de vrijwel compleet vernederlandste TRIS en de staatsgreep van Desi Bouterse op 25 februari 1980. Surinaamse militairen, stelt zij, hadden geen gelegenheid gehad om ervaring op te doen boven het onderofficiersniveau, terwijl de Surinaamse regering geen enkele bestuurservaring had aangaande de omgang met een krijgsmacht.

Deze dichotomie kenschetst het boek. Het is in de eerste plaats een gedenkboek, hetgeen betekent dat de blik naar binnen is gericht en het vooral ook een boek moet zijn om vrolijk van te worden. Maar het betekent ook dat moeilijke vragen zelden gesteld worden, en als ze al worden gesteld (zoals het verband tussen de vernederlandsing en de staatsgreep van Bouterse) worden ze niet beantwoord. Ook is er geen ruimte voor (bijvoorbeeld) een avontuurlijke methodologie of vergelijking, of voor beschouwingen over postkoloniale legervorming of militaire cultuur. Dit alles valt de auteur niet aan te rekenen; ze heeft met noest archiefwerk een ‘gat gedicht’ en er een mooi gedenkboek van gemaakt. Jammer genoeg is dit boek, net zoals opvallend veel militair-historische werken die in Nederland worden geproduceerd, daardoor voor een breder, laat staan een academisch publiek niet heel interessant.

Samuël Kruizinga, Universiteit van Amsterdam

Wim Klinkert, Samuël Kruizinga, Paul Moeyes, *Nederland Neutraal. De Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam: Boom, 2014, 534 pp., ISBN 978 94 6105 351 0).

De afgelopen twee jaar is de boekenmarkt overspoeld met studies over de Eerste Wereldoorlog in Nederland. Bij deze publicaties valt op dat veel auteurs worstelen met het multi-interpretabele begrip ‘neutraliteit’. Het woord impliceert een wat fluïde constructie waarmee Nederland zich in de oorlog staande hield. De conclusie luidt dan: Nederland bleef neutraal in en afzijdig van de oorlog. Punt. Dat was het. Maar uit *Nederland Neutraal* blijkt dat er over die neutraliteit veel meer te zeggen is.

Het boek is geschreven door de drie historici Wim Klinkert, Samuël Kruizinga en Paul Moeyes. Het bevat negen biografische portretten, netjes verdeeld over de auteurs. Deze portretten bevatten een mix van descriptie en analyse en gaan over de personen op belangwekkende politieke of maatschappelijke posities in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog: koningin Wilhelmina, minister van Buitenlandse Zaken Loudon, minister van Landbouw, Nijverheid en Handel Posthuma, de ‘nationale handelman’ Van Aalst, militaire leiders Snijders en Van Royen, admiraal Heldring, *De Telegraaf*-hoofdredacteur Schröder en spion Fabius. De verhalen gaan niet alleen over het persoonlijke leven, tragedies en successen, maar vooral over de oorlog, de bewapening, de militaire strategieën en de internationale handel. Hoe keken de geportretteerden aan tegen de neutraliteitspolitiek? En wat was hun positie daarin? De biografietjes geven een dwarsdoorsnede van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog.

De auteurs hebben zich niet laten verleiden tot een zoveelste exposé over de theorie achter de term neutraliteit. Ze willen de veelzijdigheid laten zien die schuil gaat achter een neutrale politiek. Nederland blijkt helemaal niet zo neutraal te zijn geweest. Door zijn open economie, zijn internationale handelsbetrekkingen, zijn overzeese koloniën en zijn centrale ligging ten opzichte van de oorlogvoerende landen was Nederland feitelijk nooit volledig afzijdig van de oorlog (7). Sterker nog, je kunt zelfs stellen dat Nederland door de neutraliteitspolitiek er juist middenin zat.

Nederland zat ingeklemd tussen machtig wapengekletter en geopolitiek gebulder. Hoe lastig die positie was toont het hoofdstuk over C.J.K. van Aalst, directeur van de Nederlandse Handelmaatschappij. Deze

‘brutale’ Van Aalst opereerde met de NHM in een wereld van internationale faillissementen, vuige zakenlieden, beursgang, miljoeneninvesteringen en oorlog. Dat leverde problemen op inzake de belangenverstrengeling.

Een ander voorbeeld is het hoofdstuk over J. Loudon, de keurige minister van Buitenlandse Zaken. Loudon werd klem gezet door de Duitse regering die bouwmaterialen over Nederlands grondgebied naar België wilde vervoeren. De sympathieke, rijzige jonkheer kon niet bewijzen dat Duitsland iets anders van plan was dan enkel het vervoer van bouw materiaal en kon de doorgang vanuit de neutraliteitsvoorwaarden niet weigeren. Gevolg: Engeland beschuldigde Nederland van een pro-Duitse houding en besloot in 1917 Nederland van het internationale telegraafverkeer af te sluiten (het waren Britse kabels). Dat was een fikse tegenvaller voor het Nederlandse bedrijfsleven. Uiteindelijk kon door diplomatieke kunststukjes van de slinkse Van Aalst de ergste ramp voor Nederland worden afgewend. Deze complexe episode is exemplarisch voor hoe ingewikkeld internationale politiek en handel in deze jaren waren.

Naast de internationale verhoudingen demonstreert het boek hoe botsende personen en tegenstrijdige karakters bepalend kunnen zijn voor de politieke koers van een land. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de vete tussen De Jong en Snijders over het leger of de botsing tussen Posthuma en Treub over het te voeren landbouw- en oorlogsbeleid, met name inzake voedselvoorziening. En wat te denken van Schröder die zich als hoofdredacteur van *De Telegraaf* moest verdedigen voor opruiende cartoons en nieuwsberichten die niet altijd even secuur bleken. Niet voor niets werd hij door sommige Nederlanders een ‘landverrader’ genoemd, zoals gouverneur-generaal Idenburg vanuit Batavia. Wie het boek leest, begrijpt dat het haast een wonder was dat Nederland niet ten onder ging aan interne verscheuring. Tegelijk was het natuurlijk begrijpelijk dat er zoveel spanningen waren. Het ging immers ergens om. Nederland stond op scherp.

De auteurs stellen een aantal interessante vragen zoals: welke houding moest de legerleiding innemen bij een inval van vijandelijke legers? Of: was de tegenstander van een schender van Nederlands grondgebied automatisch een bondgenoot van Nederland (92)? Vragen als deze tonen de complexiteit van neutraliteit. Qua onderwerpskeuze is het boek actueel. Het gaat over een cartoon-discussie, kredietcrisis, toenemend internationaal militarisme, spionage en afuistertechnieken en bovenal de interstatelijke vrede die eindig en feilbaar bleek. ‘Het ene geslacht na het andere geslacht was ingedommeld [...]’ en werd pas wakker geschud toen het oorlog was. Iets wat historicus H.Th. Colenbrander in 1914 al schreef en ook naar voren komt in de bundel *Wankel evenwicht* (Soesterberg 2007) onder redactie van Martin Kraaijenstein en Paul Schulten. Het ‘dommelen ten tijde van woelige baren’ klinkt tegenwoordig weer bekend in de oren.

De auteurs zetten helder uiteen hoe activerend en participierend de neutraliteit in Nederland was. Wilhelmina verlangde van minister-president

Cort van der Linden dat het kabinet de neutraliteit zou uitdragen. Niet passief: 'hoe kon de neutraliteit het best worden "bewaard"?', maar juist pro-actief: 'hoe kon deze worden "verdedigd"?' Volledig passend bij de militaire offensieve premisse die begin van de eeuw in de koloniën leidend was en de koningin zo blijvend had beïnvloed. Maar het waren de ministers die de vorstin hierin voorgingen. Niet andersom. Conflictmijding en conflictoplossing waren zijden van dezelfde medaille. De auteurs concluderen dat Wilhelmina geen ideale neutraliteitsleider was (71).

Een paar kleine aandachtspuntjes. Om te beginnen dekt de titel de lading niet. Afgaand op de titel lijkt het boek een soort monografie van Nederland en zijn neutraliteitspolitiek. Het is echter een bundeling van negen biografieën en perspectieven op neutraliteit. Daardoor des te interessanter om te lezen. Maar dat had best genoemd mogen worden in een ondertitel. Een tweede is de terminologische afbakening. Hoewel het boek geen theoretische exercitie is, had er in de inleiding toch wel iets meer gezegd mogen worden over de neutraliteitspolitiek. Hoe is de term tot stand gekomen in de historiografie? Wat bedoelen de auteurs er vandaag de dag mee? Dan wordt namelijk in het begin al duidelijk dat dit beginsel vooral ook een koloniaal relik is. Een overblijfsel uit de dynamische negentiende-eeuwse geopolitieke strijd om koloniaal areaal. Verderop in het boek komt dat trouwens zijdelings wel aan de orde.

Verder was het wellicht interessant geweest om niet alleen naar de Amerikaanse president Woodrow Wilson te kijken, maar ook naar Herbert Hoover. In het eerste deel van zijn memoires getiteld *Years of Adventure* geeft deze Amerikaanse president zijn mening over de Nederlandse neutraliteit. Hij beschrijft kort wat de hoogste Amerikaanse politieke bestuurders van de Nederlandse neutrale houding vonden. Uit zijn beschrijving blijkt dat de Amerikanen de Nederlanders gebruikten en vooral misbruikten. Maar ook hoe de Nederlandse regering door een pragmatische opstelling de Amerikanen juist uit de brand hielpen. Op gezette tijden had Nederland dus een onderscheidende rol. Een gegeven dat de auteurs elders in het boek trouwens wel degelijk goed uit de verf laten komen.

De verschillende schrijfstijlen van de auteurs zijn in het boek herkenbaar. Het ene artikel is met een vlottere pen geschreven dan het andere, maar echt storend is dit niet. Bovendien, het ene biografische portret of onderwerp leent zich ook beter voor een leesbaar stuk dan het andere. Het boek is goed leesbaar en geeft een verfrissende kijk op de Nederlandse neutraliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog. De deskundige auteurs bieden middels de negen portretten een diorama van de Nederlandse maatschappij tussen 1914 en 1918, en laten zo de veelzijdigheid van de politieke neutraliteitspremissie zien. De vakliteratuur over de Eerste Wereldoorlog is verrijkt met een optisch en inhoudelijk mooie publicatie.

Martijn Lak, *Tot elkaar veroordeeld. De Nederlands-Duitse betrekkingen tussen 1945-1957* (Dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam 2011; Hilversum: Verloren, 2015, 292 pp., ISBN 978 90 8704 547 0).

Het is niet veel promovendi gegund dat hun proefschrift vrijwel integraal in eigen taal wordt uitgegeven met de duidelijke bedoeling ook een groter publiek dan alleen het academische aan te spreken. Dat is Martijn Lak wel gelukt met zijn dissertatie over de Nederlands-Duitse economische betrekkingen na de Tweede Wereldoorlog waarop hij in 2011 promoveerde. Terecht, zijn stijl is luchtig en gemakkelijk, terwijl het informatieve verhaal moeiteloos van de ene naar de andere paragraaf vloeit om tenslotte in heldere conclusies uit te monden. Het is vooral de toegankelijkheid van Laks schrijven die dit werk waardevol maakt. Het voortdurende belang van de Nederlands-Duitse betrekkingen wordt regelmatig onderschat en rechtvaardigt een historiografie die ook op een breder publiek is gericht dan de vakgroep.

In *Tot elkaar veroordeeld* draait het om de vraag hoe de Nederlands-Duitse economische relaties zich direct na de oorlog ontwikkelden en wat de gevolgen van deze betrekkingen waren voor de politieke verhoudingen tussen beide landen. Waar het Lak vooral om gaat, is de spanning tussen economische desiderata die tot samenwerking noopten en de gevoelsmatige afkeer van het land dat zo-even nog de vijandelijke bezetter was. Lak stelt dat Nederland na de oorlog een zeer ambivalente houding innam ten aanzien van zijn buur. Aan de ene kant had het land behoefte aan vergelding en genoegdoening in de vorm van herstelbetalingen en annexaties. Aan de andere kant was het voor iedereen duidelijk dat de Nederlandse economie het meeste baat had bij een Duits economisch herstel en een vlotte normalisering van de Nederlands-Duitse betrekkingen. Nederland was immers sinds het midden van de negentiende eeuw door handels- en investeringsrelaties in hoge mate economisch verweven met de Duitse buur. Lak laat vervolgens glashelder zien dat het bezettingsbeleid van de geallieerden het Nederlandse streven zowel ten aanzien van genoegdoening als van de normalisering van de economische betrekkingen frustreerde. De normalisering volgde daarom pas op de samenvoeging en verzelfstandiging van de Amerikaanse, Britse en Franse bezettingszones in de Bondsrepubliek Duitsland in 1949. In hetzelfde jaar liberaliseerden de Westerse geallieerden de Duitse handel en in 1951 herstelde ook de West-Duitse monetaire positie. Het herstel van de handelsrelatie dat hiervan het gevolg was, zo berekent Lak, leverde Nederland uiteindelijk meer op dan de Marshall hulp. Nederland was en bleef economisch afhankelijk van de grote Duitse buur, terwijl West-Duitsland de Nederlandse politieke steun

nodig had voor zijn integratie in West-Europa en deelname aan de NAVO. En zo komen we bij de conclusie van het boek, die de titel al onmiddellijk verraadde: de landen waren ondanks de gruwelen van de oorlog *Tot elkaar veroordeeld*.

Naast de toegankelijke schrijfstijl zijn ook Laks belezenheid en het evenwichtige gebruik van bronnenmateriaal uit zowel Duitse als Nederlandse archieven duidelijke verdiensten van deze studie. Toch dringen zich ook vragen op bij het lezen ervan. Eén van de meest voor de hand liggende is: in hoeverre voegt dit onderzoek iets toe aan de uitgebreide historiografie over de Nederlands-Duitse betrekkingen? Lak beaamt de weidsheid van deze historiografie, maar stelt dat Nederlandse en Duitse historici zoals Friso Wielenga en Horst Lademacher weliswaar veel over de politieke en diplomatieke betrekkingen hebben geschreven, maar wat betreft de economische relaties niet de diepte in zijn gegaan. Dat laatste klopt wel. Bovendien is er inderdaad onderscheid te maken tussen economische en politieke relaties, maar aangezien het Lak juist lijkt te gaan om de interactie tussen beide, is ineens minder duidelijk in hoeverre Lak nu werkelijk een nieuw onderwerp aanboort. In hoofdstukken 3, 4 en 5 gaat Lak uitgebreid in op respectievelijk de financiële en commerciële relaties en de transportverbindingen tussen beide landen in de onderzochte periode. Juist deze hoofdstukken hadden waardevoller kunnen zijn als Lak explicieter was ingegaan op de meerwaarde van deze economisch-historische benadering voor de historiografie. Daarbij valt vooral te denken aan de invloedrijke rol van ondernemers in politieke besluitvormingsprocessen op nationaal en internationaal niveau, waarop Lak hint.

Een tweede vraag, die hier direct op aansluit is: hebben de sterke economische relaties daadwerkelijk politieke consequenties gehad? Lak meent van wel (262). Nederland, aldus Lak, hanteerde direct na de oorlog een politiek van genoegdoening. Gaandeweg veranderde dit in een politiek waarin het herstel van de economische relaties centraal stond. Aan de Duitse kant bespeurt Lak een diplomatieke gevoeligheid voor de Nederlandse bitterheid, en stelt hij dat het land vanwege het economische belang van Nederland de onopgeloste oorlogskwesties zoals de herstelbetalingen en de annexaties nooit op de spits heeft willen drijven. In 1956 gaf het land de Rijnvaart bovendien weer vrij voor de Nederlandse vaart. Toch stelt deze analyse niet geheel tevreden. Uit Laks relaas blijkt veel meer dat de Nederlandse wraakgevoelens en de wens naar een herstel van de economische betrekkingen elkaar tussen 1945 en 1957 niet uitsloten. Toen die economische relaties na 1949 daadwerkelijk verbeterden, ging dat niet ten koste van de Nederlandse bitterheid en bleven de diplomaten openlijk naar genoegdoening streven. Evenmin lijken de economische relaties de achtergrond te zijn geweest van de Nederlandse steun voor Duitse integratie in Europa en de NAVO. Hier lijken vooral militaire veiligheidsdoeleinden aan ten grondslag te hebben gelegen. Lak toont ook niet aan dat Duitsland wegens de economische betrekkingen

politieke manoeuvres ten aanzien van Nederland heeft moeten maken. Dat Bonn, na de zoveelste zure opmerking van een Nederlandse diplomaat over de Duitse oorlogsschuld, 'Den Haag nooit zijn plaats wees' (262) kan nauwelijks een politieke consequentie worden genoemd. Het voorbeeld van de liberalisering van de Rijnvaart voor buitenlandse schepen is in dit opzicht tenslotte niet geheel overtuigend. Weliswaar toont het aan dat deze transport- en handelsverbinding over Nederland voor Duitsland van het grootste belang was, maar de vrijgave kan geen politiek compromis genoemd worden, omdat Duitsland hier volledig uit eigenbelang handelde.

Kortom, uiteraard waren Nederland en Duitsland zich na de oorlog bewust van het belang van de wederzijdse economische relaties, en Lak heeft deze voortreffelijk weergegeven. Tegelijkertijd lijken die relaties de beide landen in dit geval niet tot politieke compromissen te hebben gedreven. Zo blijft de vraag in hoeverre internationale economische relaties de machtsverhoudingen in de internationale betrekkingen bepaalde, onbeantwoord. Dat betekent dat voor het tackelen van dat vraagstuk politieke historici, economisch historici en politieke wetenschappers ook nog wel even tot elkaar veroordeeld zijn.

Joep Schenk, Universiteit Utrecht

Herman de Liagre Böhl, *Amsterdammer in de polder. Han Lammers (1931-2000)* (Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2015, 309 pp., ISBN 978 90 351 4312 8).

Wat blijft er in de geschiedenis over van een politiek initiatief dat voor even het centrum van politieke vernieuwing leek te zijn? Nieuw Links hield tussen 1966 en 1970 de Partij van de Arbeid (PvdA) in een greep en de instigatoren maakten, ieder op hun eigen manier, later furore in bestuurlijke en maatschappelijke functies. Maar in de recent bij Boom uitgegeven bundel beschouwingen over de geschiedenis van de PvdA (Frans Becker en Gerrit Voerman (eds.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid*) is Nieuw Links niet meer dan een rimpelingetje in de vijver. Een van de belangrijkste Nieuw Links-ideologen Han Lammers moet het doen met twee zinnen over zijn opstappen als wethouder van Amsterdam in 1976. Die zinnen zijn nog grotendeels onjuist ook.

Dat kunnen we nagaan omdat er inmiddels ook een biografie van Lammers is verschenen. Dat heeft wat voeten in de aarde gehad, want de oorspronkelijke biograaf besloot het (promotie)project uiteindelijk niet af te maken, terwijl hij al fors tijd in onderzoek had geïnvesteerd. De productieve historicus De Liagre Böhl werd bereid gevonden om het karwei af te maken. Gelukkig maar, want Lammers is een biografie meer dan waard. Dat heeft niet alleen met Nieuw Links te maken maar vooral met zijn bredere ontwikkeling van een nieuwsjournalist naar een bestuurlijk zwaargewicht in Amsterdam en Flevoland.

Het bekendst is Lammers natuurlijk geworden als een van de opstellers van *Tien over Rood*, het in amper vier dagen in elkaar gesleutelde pamflet dat in oktober 1966 de PvdA opschudde. Maar hij had er toen al een carrière als journalist opzitten. Begonnen als nieuwsberichtjesticke voor het *Algemeen Dagblad*, was de voorlijke Lammers in korte tijd een opiniërend journalist voor *De Groene Amsterdammer* en de tv-omroep Interkerkelijk Overleg inzake Radioaangelegenheden (IKOR) geworden. Door een nogal plotselinge aansluiting bij de PvdA raakte zijn loopbaan in een geheel ander vaarwater. Opmerkelijk was die stap wel, want hij had eerder krachtig beleden dat het voor een journalist volkomen onaanvaardbaar zou zijn om lid te zijn van een politieke partij.

Was de stap naar de politiek opportunistische geldingsdrang of voortschrijdend inzicht? De Liagre Böhl laat dat wat in het midden, maar signaleert dat Lammers met al dat geschrijf voor kranten tot de overtuiging was gekomen dat 'praatjes geen gaatjes vullen.' Zijn vriendschappen met een kring van mediamensen rond de ideologisch gebonden (sociaaldemocratische)

publieke omroepvereniging VARA, het socialistische dagblad *Het Vrije Volk* en de socialistische uitgeverij Arbeiderspers speelden ongetwijfeld een grote rol. Dat geldt ook voor een zekere linkse modieusheid in het Amsterdamse circuit van kunstenaars, journalisten en schrijvers waar Lammers een graag geziene gast was. Het was een overwegend masculiene wereld die een einde wilde maken aan vastgeroeste denkbeelden en gewoontes van de sociaaldemocratische leiders uit die tijd.

En daar had men provocerende ideeën voor nodig. Die zijn in de historische terugblik meer omstreden dan ze in die tijd zelf waren. De nogal blinde steun van Nieuw Links aan communistische regimes in Oost-Duitsland, Cuba en Roemenië werd bijvoorbeeld alleen door wat krasse PvdA-knarren tegengesproken, maar die hadden mentaal hun beste tijd gehad. En dus was het weghonen van hun commentaar een koud kunstje voor publicitaire talenten zoals Lammers. Daarbij was het onmiskenbaar dat Lammers geen man was voor weidse ideologische vergezichten, die in een consistent raamwerk pasten. Hij was eerder een sluw pragmaticus die de oude hap met zijn Koude Oorlog-opvattingen uit de frisse nieuwe tijd wilde jagen.

Met dergelijke standpunten had Lammers gemakkelijk in de status van *fellow traveler* kunnen vastlopen. Maar hij zette daadwerkelijk ook een stap naar de politieke praktijk, waar de marges altijd veel smaller waren. Als wethouder van Amsterdam tussen 1971 en 1976 moest hij spitsroeden lopen. Eerst om de historische Jordaan te redden voor de grootstedelijke vernieuwingspogingen van sociaaldemocratische ambtenaren die decennialang hun gang hadden kunnen gaan. De grootste beproeving kwam door Lammers' eigen plannen voor grootstedelijkheid: de aanleg van de metro en de sloop van een groot deel van de oude Nieuwmarktbuurt. Ook die beproeving kwam hij deels te boven – de plannen werden ondanks enorm verzet toch doorgevoerd – maar zijn overgang in 1976 naar de Flevopolders werd in die tijd niet gezien als een bevordering en beloning.

Volgens De Liagre Böhl bewijst Lammers' wethoudersperiode dat hij succesvol kon zijn omdat hij 'energiek en bij vlagen briljant' was. Dat mag zo zijn – zijn functies als landdrost en commissaris der Koningin in Flevoland en burgemeester van Almere geven genoeg aanwijzingen daartoe – maar een nogal eenkennig en meedogenloos karakter zal ook een factor zijn geweest. De verhalen daarover spelen zich in deze biografie in de zijlijn af, bijvoorbeeld in de verhalen over Lammers' gemankeerde relatie met zijn dochters. Maar veelzeggend zijn ook de inkijkjes in de tamelijk meedogenloze manier waarop Lammers collega's en vrienden aan de kant kon zetten als hem dat zo uitkwam.

De Liagre Böhl zet Lammers dan ook neer als een bokkige pragmaticus ('een gereformeerde jongen ... saai en degelijk, akelig beleefd' (250)) die zijn publicitaire gaven tot op de bodem heeft benut om iets te bereiken. Een echt plezierige man kon hij bij vlagen wel zijn. Grote verhalen over lange dagen en nachten in de Amsterdamse kroegen en het eindeloos bomen over politiek,

media en kunst zijn er genoeg. En in de wereld van kerkorgelspelers was Lammers zeker een graag geziene gast.

Maar de flegmatieke afstandelijkheid en botte doordrammerij maakte de omgang niet altijd voor iedereen tot een feest. Dat komt vaker naar voren in de levens van socialisten en journalisten. De drang om zich met idealen te bewijzen of zelfs op te offeren, verwoestte menig privéleven. In de politiek van Nieuw Links en in de journalistieke benadering die daaraan soms ten grondslag lag, was een privéleven ondergeschikt. Of wellicht juist: omdat ook het persoonlijke politiek was, raakten velen in de knoop met hun privéleven.

Het zou mooi zijn als er eens een biografie op staat die de hele generatie van Nieuw Links en andere progressieve politieke stromingen vanuit deze optiek zou kunnen benaderen. Met de biografie van Lammers is daarvoor een zeker fundament gelegd. De voornaamste werkzaamheden van Lammers zijn nu keurig gedocumenteerd en in een kort, maar logisch en argumentatief betoog opgetekend. Daarmee is een zekere balans van een boeiend politiek-journalistiek leven opgemaakt. Daarop kunnen historici verder bouwen met verdiepende studies van bijvoorbeeld de verbindingen tussen de Amsterdamse journalistiek en de landelijke politiek; de plaats van de sociaaldemocratische politiek in de verwevenheid van politieke en media-instituties; en de betekenis van de vooroorlogse generatie voor de vernieuwing van het politieke spectrum in de jaren zestig en zeventig. En wie weet waagt een historisch psycholoog of filosoof zich nog eens aan de vraag waarom een barse en weinig empathische persoonlijkheid uitstekend gedijt in radicaal politieke groeperingen die uit ideologische motieven de macht wensen te veroveren. Lammers en Nieuw Links vormen daarvan slechts één van een hele reeks voorbeelden.

Huub Wijfjes, Rijksuniversiteit Groningen/Universiteit van Amsterdam

Erwin van Loo, *'Eenige wakkere jongens'. Nederlandse oorlogsvliegers in de Britse luchtmacht, 1940-1945* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam 2013; Amsterdam: Boom, 2013, 515 pp., ISBN 978 94 6105 926 0).

Het proefschrift van Erwin van Loo dateert alweer van 2013. Het handelt over de circa 900 Nederlandse vliegers die in de Tweede Wereldoorlog dienst deden in de Britse Royal Air Force (RAF). Zo'n 650 van hen vervulden operationele functies in de lucht. Bijna een derde van deze strijdvaardige jonge mensen betaalden voor hun inzet de hoogste prijs en maakten het einde van de oorlog niet meer mee. In zijn omvangrijke boek wil Van Loo niet alleen de lotgevallen van deze groep voor het voetlicht brengen, maar tevens uit de doeken doen wat hun achtergrond was en in wat voor organisatie en omstandigheden ze in Groot-Brittannië terecht kwamen. Hij combineert hiervoor gegevens uit de Londense archieven van Defensie met onderzoek in de stukken van het Air Ministry in het Brits Nationaal Archief. Het aanbrenge van die context is nieuw en werkt verhelderend en relativerend. Bovendien biedt de auteur een interessante kijk op de geografische en sociale afkomst van de Nederlandse oorlogsvliegers en de wijze waarop deze doorwerkten in de personele opbouw van de krijgsmacht, zowel in als na de oorlog.

Vergeleken met de andere buitenlanders in de RAF viel het Nederlandse contingent niet meteen op door numerieke sterkte. Mede daardoor was hun bijdrage aan de strijd uiteindelijk bescheiden. Slechts 221 van de Engelandvaarders die in en na de meidagen van 1940 wisten te ontkomen kwamen terecht in de vliegdiens van de RAF. Dit in vergelijking met bijvoorbeeld Poolse vliegers betrekkelijk geringe aantal had alles te maken met het snel oprukken van de Duitse legers in noordwest Europa. Een belangrijk deel van de Nederlandse bijdrage aan de luchtmacht kwam dan ook voor rekening van landgenoten die in het buitenland geboren of woonachtig waren, alsmede vrijwilligers uit Nederlands-Indië.

De Nederlandse vliegers hadden het niet gemakkelijk. Ten eerste – en dit komt in Van Loo's boek bij herhaling terug – vormde de Engelse taal voor een aanzienlijk aantal van deze jongemannen een barrière. In breder perspectief verliep het inpassen van buitenlandse vliegers in de organisatie van de RAF en het aanpassen aan de codes en gebruiken die de Britse luchtmacht zich in de voorafgaande decennia eigen hadden gemaakt een hindernis. Aanvankelijk was er maar één Nederlandse eenheid binnen de RAF: het 320e squadron dat opereerde vanaf hun basis in Wales met vanuit

Nederland meegebrachte Fokkervliegtuigen en werd ingezet voor de Britse kustbewaking. De grote droom van degenen die zich in Engeland wisten aan te melden betrof echter jachtvlieger worden en een bijdrage leveren aan de strijd van *Fighter Command* in de Slag om Engeland in de zomer en herfst van 1940. Vanwege de noodzaak tot voorafgaande training en assimilatie was dit slechts voor een enkeling weggelegd. Bij welk luchtmachtonderdeel een vliegenier uiteindelijk terecht kwam, was afhankelijk van een samenloop van omstandigheden en persoonlijke voorkeuren.

Het opzetten en bemannen van een afzonderlijke Nederlandse eenheid was intussen geen sinecure. Het aantal aanmelders hield niet over, de opleidingscapaciteit (in Canada en in de Verenigde Staten) was beperkt en naarmate de taken van het squadron veranderden van kustbewaking naar bombardementsvluchten boven bezet Europa liepen ook de verliezen op. Van Loo gaat uitgebreid in op de omgang met gevaren en angst. De meeste piloten kwamen vroeg of laat te lijden aan gevechtstress, die verlamrend kon uitpakken en een fatalistische levenshouding in de hand werkte. Een en ander vertaalde zich ook in gedrag in de privé sfeer. Natuurlijk was er ‘buiten de poort’ tussen operaties door ook sprake van seksuele verhoudingen. In sommige gevallen gingen Nederlanders in Engeland zelfs huwelijken aan in bigamie, die dan werden ontbonden indien de zaak uitkwam. Wat er in zulke gevallen gebeurde met de ongelukkige echtgenoten vermeldt Van Loo echter niet.

Van Loo gaat eveneens in op de gevolgen van de deelname aan de luchtstrijd voor hen die het avontuur na mei 1945 konden navertellen. Voor hen was de thuiskomst en demobilisatie vaak problematisch. Over en weer bestond er weinig kennis en begrip van doorgemaakte narigheden. In de omgang met de gerepatrieerde militairen betoonde de Nederlandse staat zich bovendien niet ruimhartig. De terugkerende joodse militairen hadden het wat dit betreft het zwaarst: hun families bleken vaak verdwenen en hun bezittingen verbeurd.

Het vernieuwende van deze gedegen en fraai geïllustreerde studie is, zoals al vermeld, de aandacht die de auteur schenkt aan de omlijsting van de wederwaardigheden van deze ‘vliegers in het vuur’ (Van Loo’s verwijzing naar Norels populaire jongensboekenfictiereeks uit de jaren zestig): hun sociale context op de grond, zowel vóór, als in en ná de oorlog. Voor zover statistisch materiaal voorhanden of reconstrueerbaar was, heeft de auteur dit getracht te vangen in overzichtelijke statistieken, die veel verhelderen. Deze interessante studie beperkt zich tot de selecte groep van vliegers. Het maakt nieuwsgierig naar de vraag hoe het dan zat met de overige Engelandvaarders en vrijwilligers die in de geallieerde luchtstrijdkrachten terecht kwamen maar geen vliegende functie kregen.

Christie Miedema, *Vrede of vrijheid? Dilemma's, dialoog en misverstanden tussen Nederlandse en West-Duitse linkse organisaties en de Poolse oppositie in de jaren tachtig* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2015; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, 641 pp., ISBN 978 90 5629 763 3).

De val van de Berlijnse Muur in 1989 leidde vrijwel meteen tot een breed maatschappelijk debat. Deze gebeurtenis zou het eind betekenen van de geschiedenis zoals we die tot dan hadden gekend met haar tweespalt tussen Oost en West en de bijbehorende ideologieën. Het Westen had duidelijk gewonnen en een alternatief leek niet meer tot de mogelijkheden te behoren. Ook kwam de vraag op waarom mensen ter linkerzijde zo lang hun voorzichtige steun hadden verleend aan communistische regimes, of op zijn minst naïef waren geweest over het kwaadaardige karakter van de daar heersende politieke overtuigingen. Die debatten werden gevoerd tussen mensen die voorheen direct te maken hadden met het Oost-West conflict. Ze waren opgegroeid tijdens het conflict of hadden zelfs stelling genomen voor een van beide partijen. We zijn nu enige decennia verder en dat biedt ruimte voor iets meer distantie.

Christie Miedema biedt in haar proefschrift deze distantie, hoewel ze cynische en oordelende uitspraken zo nu en dan niet uit de weg gaat. In het boek beschrijft ze zeer nauwgezet de houding die diverse partijen en organisaties links van het midden innamen tegenover de ontwikkelingen in Polen. Polen is een bijzonder geval geweest in de vijftien jaar die voorafgingen aan de ineenstorting van het Oostblok. De grote stakingsbewegingen vanaf 1976, de oprichting van de onafhankelijke vakbeweging *Solidarność* (Solidariteit) en de weifelende regering die probeerde te schipperen tussen toegeven aan de druk vanuit de bevolking enerzijds en de dreigende interventie van Moskou anderzijds, maken van dit land een ideaal onderzoeksonderwerp. Grote delen van westers links hadden het daar maar moeilijk mee. De sociaaldemocratische partijen hadden zich sinds de jaren zestig min of meer neergelegd bij het feit dat internationale vrede afhankelijk was van stabiele regeringen, ook aan de andere kant van het IJzeren Gordijn. Vergroting van burgerlijke vrijheden achter het IJzeren Gordijn kon in die visie worden bevorderd door de dialoog met de communistische regimes aan te gaan. Ook het geven van financiële steun zou in die visie het Oostblok rijp maken voor meer vrijheid. De basis bleef echter dat eerst en vooral de vrede moest worden bewaakt door de tegenstander pragmatisch tegemoet te treden. De autoritaire regimes werden vooralsnog geaccepteerd.

Toen de Polen zelf in beweging kwamen, was het voor de sociaaldemocraten problematisch om zich instemmend solidair te verklaren.

De West-Duitse *Ostpolitik* had immers laten zien dat deze poging tot toenadering tussen de leiders van beide kampen tot ontspanning tussen Oost en West kon leiden. Was het niet riskant deze betere verhoudingen nu in de waagschaal te stellen? Daarbij bestonden er overigens wel nationale verschillen. De Nederlandse Partij van de Arbeid (PvdA) kon de stap naar meer begrip voor *Solidarność* makkelijker maken dan de West-Duitse *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD). De Duitsers zaten met hun tweedeling en omsingeling van West-Berlijn veel dichterbij het Oost-West conflict en konden zich minder goed een misstap veroorloven. Een Russische inval in Polen zou namelijk zeer snel de zorgvuldig opgebouwde ontspanning tussen de grote blokken in gevaar kunnen brengen. Wel speelden Poolse immigranten in de nationale discussies in PvdA en SPD een rol, maar in het algemeen was het toch vooral zo dat beide partijen zich niet veel gelegen lieten liggen aan de stem van die migranten. De grootste vakcentrales in beide landen (FNV en DGB) waren ideologisch verwant aan de politieke partijen. Toch hadden ze er minder moeite mee zich solidair te verklaren met hun Poolse onafhankelijke zusterorganisatie. Zolang deze zich maar beperkten tot kwesties als arbeidsvoorwaarden.

De Polen konden maar weinig begrip opbrengen voor het standpunt van de westerse partijen die zo voorzichtig opereerden. Ook werd aan die kant de euforie over de glasnost van Gorbatsjov nauwelijks begrepen. Zag men dan niet dat het slechts een spel voor de bühne was? Verfrissend in dit opzicht was vooral het optreden van het Interkerkelijk Vredesberaad, de Nederlandse vredesbeweging. Zo hard als zijn voorman Mient Jan Faber tegen de plaatsing van 'kruisraketten' (officieel de Tomahawk-kruisvluchtwapens) ageerde, zo stevig haalde hij ook uit naar de politiek van de Russen. In West-Duitsland speelden de buiten de sociaaldemocratie staande linkse politieke partij *Die Grünen* een andere rol. Die partij voelde zich als Duitse partij naar de Poolse regering toe blijkbaar niet in de positie om kritiek te leveren en schurkte enigszins aan tegen het SPD-standpunt dat verandering van bovenaf moest komen. Als de regering maar niet geschoffeerd werd. Steun voor de strijd van onderop van *Solidarność*, was dan ook niet vanzelfsprekend.

Uiteindelijk gingen de ontwikkelingen aan het eind van het decennium verrassend snel en vielen de communistische regimes in Oost-Europa kort na elkaar. Dit gebeurde deels door druk van onderop, en deels doordat de machthebbers het geloof in hun eigen systeem verloren. De westerse partijen die Miedema beschrijft waren tevreden met de ontwikkelingen. Maar het standpunt van deze voorzichtige politici, dat vrede een voorwaarde was voor vrijheid, werd dus door de ontwikkelingen niet bevestigd.

In haar boek beschrijft Miedema de gebeurtenissen en standpuntbepalingen zeer nauwgezet vanuit de achtergrond van de Koude Oorlog tot de val van de Muur. De studie staat in de relatief jonge traditie van transnationale studies, waarbij niet de vergelijking tussen twee naties centraal

staat maar de relaties en grensoverschrijdende ontwikkelingen en interacties. Ze brengt alle actoren uitgebreid in beeld en heeft daarbij oog voor de rol van individuen, nationale belangen, geopolitieke verhoudingen en de spanning tussen, aan de ene kant, steun voor de idealen vrede en vrijheid en, aan de andere kant, directe steun aan de gewone bevolking. Gelukkig beheerst ze de gave van de pen, anders was deze vuistdikke studie een onneembare barrière geweest voor wie meer wil weten over de jaren die voorafgingen aan het zogenaamde einde van de geschiedenis. En dat zou jammer zijn geweest. Want hoewel *Vrede of vrijheid?* geen panklare recepten oplevert, geeft het wel stof tot overdenking bij de hedendaagse problemen. Nu de geschiedenis helemaal niet is afgelopen zoals sommigen dachten in 1989, doen zich immers soortgelijke problemen voor. Moet de bevolking die op Maidan demonstreert worden gesteund of is voorzichtig optreden met het oog op de reactie van de grote buurman (Rusland) geboden? Was de Arabische Lente te verkiezen boven de stabiliteit van de autoritaire regimes ter plaatse? Verdienen de Koerden steun of is de bondgenoot in Ankara te belangrijk om te laten vallen? Deze hedendaagse vraagstukken zijn vergelijkbaar met het vraagstuk dat Christie Miedema zo indringend heeft beschreven.

Sjaak van der Velden, Internationaal Instituut voor Sociale
Geschiedenis en zelfstandig historicus

Bert Oomen, *Ze bouwen daarginds een concentratiekamp. Over morele dilemma's, moed, angst en onmacht van gewone burgers, die plotseling geconfronteerd worden met een Duits concentratiekamp in hun dorp* ('s-Hertogenbosch: Adr. Heinen Uitgevers, 2014, 222 pp., ISBN 9789086801589).

Sinds 2012, na de publicatie van *'Wij weten niets van hun lot'*, van de Leidse historicus Bart van der Boom, woedt er een breed, soms ook fel, debat over de houding van de Nederlandse 'omstanders', alsook het Joodse slachtoffer zelf, bij de Shoah. In het kielzog hiervan verscheen ook *Leven naast het kamp*, een studie van ondergetekende naar de rol en houding van de burens van Kamp Vught – de Vughtenaren dus. Dit werk paste in een breder, internationaal debat over de manier waarop omstanders reageerden op de nabijheid van plekken van naziterreur, zoals getto's, kampen, executieplaatsen en moordfabrieken. Sommige inwoners uit Vught lazen *Leven naast het kamp* echter als een aanklacht tegen hun ouders, of voorouders; een van die inwoners is Bert Oomen, een net na de oorlog, in het dorp geboren ingenieur.

Voor het schrijven van zijn boek, *Ze bouwen daarginds een concentratiekamp*, dat mede werd gefinancierd door de gemeente Vught, noemt hij drie motieven. Allereerst vindt Oomen dat de Vughtse kampgeschiedenis 'veel aanknopingspunten' biedt voor het doen van een soort moreel appèl ('een morele vorming'), als een antidotum tegen de in zijn ogen 'toenemende onzekerheid en vertwijfeling [...] extreme overvloed en armoede [...] (en) amorele bankiers en speculanten' (14). Ten tweede wil de auteur de morele worsteling van de oorlogsgeneratie, maar vooral die van zijn eigen moeder, beter begrijpen. Zij maakte als inwoner van het dorp de oorlog en het kamp mee en worstelde nadien met haar geweten: 'Mijn moeder vertelde me dat ze ooit de kans had gehad om een Joodse vrouw hierbij te helpen, maar dat ze het toen niet had aangedurfd' (207). De derde – en belangrijkste – reden voor het ontstaan van dit boek is zijn boosheid ('erg boos') (13) over *Leven naast het kamp*. In dit boek zou er volgens Oomen een 'moreel oordeel' zijn geveld over de inwoners van 'zijn' dorp, 'dat niet alleen foutief is, maar in de geschiedschrijving überhaupt niet thuis hoort' (179). Deze Vughtenaren, 'onder wie dus ook mijn ouders [...] zouden hun bezwaren tegen het kamp mede hebben laten varen omdat ze flink van het kamp geprofitteerd zouden hebben' (13).

Als reactie hierop introduceert de auteur een alternatieve stelling, een contradictoire combinatie van structure/agency argumenten – die merendeels chronologisch is opgebouwd en verspreid over drie secties. Volgens hem was 'niemand onverschillig' (208), maar stonden inwoners machteloos ten opzichte van een zogenaamd allesoverheersende bezetter. Tegelijkertijd benadrukt hij

dat ze toch verzet, vooral ‘lijdelijk’ verzet, boden en, in de geest van Loe de Jong’s these, ‘eensgezind’ (151) waren in hun afwijzing van de bezetter en het kamp. Bovendien, zo impliceert Oomen, deden ‘echte Vughtenaren’ (156) niet aan collaboratie. Met deze sterk revisionistische stelling tracht hij, vrij geïnspireerd op het boek *‘Wij weten niets van hun lot’*, een zogeheten reconstructie te geven van de Vughtenaren en hun indertijd heersende gedachten.

Deze argumentatie overtuigt om grofweg vier redenen niet. Ten eerste moeten er serieuze bedenkingen worden geuit over zowel de methodiek als het bronnenapparaat van de auteur. Hij erkent ‘geen historicus’ (210) te zijn, maar is wel erg vrijmoedig omgegaan met de minimale eisen en de te volgen codes van dit genre. Een voorbeeld hiervan is dat hij aan het begin van zijn betoog erkent dat ‘er te weinig bronnen zijn om te kunnen zeggen hoe de inwoners echt over het kamp dachten’ (14-15), maar dit weerhoudt hem er niet van om aan allerlei ‘speculaties’ (15, 203) te doen. Hij doet bijvoorbeeld (zeer) vergaande uitspraken over de economische ontwikkeling en werkloosheidscijfers van het dorp (62), de stemming onder de bevolking (75), en de reactie van inwoners op kerkelijke protesten (88), zonder dat hij hiervoor voldoende empirisch bewijs aanlevert ondanks de legio voetnoten. Deze onderzoeksmethodiek lijdt verder onder een gebrek aan systematisch, laat staan vernieuwend, (primaire) bronnenonderzoek. In zijn boek heeft de auteur veel gebruik gemaakt van bestaande secundaire literatuur, waarin relatief weinig (nieuwe) informatie staat over zijn centrale vraagstelling: wat was de exacte stemming binnen het dorp? In plaats daarvan citeert hij met enige regelmaat Van der Booms werk om de stemming elders in het land te peilen, ook met de suggestie dat dit voor Vught zou (kunnen) gelden, hoewel overtuigend bewijsmateriaal hiervoor uitblijft.

Een nog serieuzer, en dit is het tweede, probleem is dat Oomen hierbij niet altijd de gepaste, soms broodnodige, bronnenkritiek toepast. Dit probleem uit zich bijvoorbeeld bij de selectieve manier waarop de auteur lastige, maar potentieel zeer bruikbare, bronnen als memoires, naoorlogse interviews en dagboeken – waarvan er overigens niet veel bekend zijn – heeft gebruikt. Selectief gebruik van bronnen en vormen van bias komen ook naar voren bij de manier waarop hij het belangrijke, maar volgens sommigen (C. Morina, ‘The “Bystander” in Recent Dutch Historiography’, *German History* 32:1 (2014) 101-111) controversiële, werk van Van der Boom heeft aangewend. De kritiek op dit boek, geuit door zowel historici (Gans, Cohen, et cetera) als niet-historici (De Swaan, Meershoek), is door de auteur buiten beschouwing gelaten. Mede hierdoor, en door de eerder geconstateerde problemen, komt hij tot conclusies als: ‘Het onderzoek [...] van Van der Boom (over het kennisniveau van Nederlanders over de Holocaust, B.V.D.) bevestig(t) het beeld dat ik zelf in gesprekken met mijn moeder en met dorpsgenoten die de bezetting nog hebben meegemaakt, hierover heb gekregen’ (158).

Ten derde schetst de auteur een vaak onjuist of op zijn zachtst gezegd weinig gebalanceerd beeld van *Leven naast het kamp*. Met grote regelmaat citeert

hij tekstonderdelen uit dit werk zonder daarbij de juiste of volledige context te geven en laat hij haast stelselmatig belangrijke nuanceringen weg. Ook is het jammer dat hij bepaalde conclusies of denkgargumenten bijna consequent uitlegt als een vorm van kritiek – ‘negatieve inkleuring’ (191), zonder dat dit de bedoeling is geweest of als zodanig redelijkerwijs moet worden vermoed. Zo kan de lezer de indruk krijgen dat *Leven naast het kamp* zou betogen dat ‘de’ Vughtenaar voornamelijk, zo niet uitsluitend, opportunistisch, meegaand, geldbelust, of onverschillig handelde. Tevens doet de auteur voor alsof ‘echte Vughtenaren’ geen misdaden zouden hebben gepleegd (het tegendeel is waar) en dat ‘Joodse Vughtenaren geen naam krijgen’ (opnieuw incorrect). Hiermee wordt een onzuiver beeld geschetst van de basisgedachten van deze studie.

Ook wil hij doen voorkomen alsof ondergetekende de (belangrijke) rol van de kerkelijke autoriteiten heeft genegeerd (21). In werkelijkheid komt die rol wel degelijk in *Leven naast het kamp* ter sprake, maar is die wellicht minder groot dan gewenst. De reden hiervoor is niet dat dit onderdeel over het hoofd is gezien, maar dat de kerkelijke autoriteiten, bisdom en parochie, voor inzage in hun dossiers geen toestemming gaven, zoals in dit boek ook expliciet staat vermeld. De auteur lijkt evenmin gebruik te hebben gemaakt van die kerkelijke bronnen getuige zijn voetnoten. Definitief uitsluitsel over de exacte rol van clerici bij Kamp Vught is er dus (nog) niet. Ook op dit punt is de bijdrage van Oomen van weinig toegevoegde waarde.

De vierde reden waarom zijn boek onvoldoende overtuigt is dat de auteur (te) selectief is omgegaan met historische feiten die intussen bekend zijn. Onwelgevallige of gevoelige dossiers, zoals de soms nauwe banden tussen Vughtenaren en de ss-elite, onder wie de kampcommandant(en) zelf, verraad, misdaden, de internering van Vughtenaren in het naoorlogse Kamp Vught, de Bijzondere Rechtspleging, alsook de naoorlogse zuivering, laat de auteur deels of volledig weg. Een voorbeeld hiervan is de weinig subtile en gedistantieerde wijze waarop Oomen bepaalde historische figuren, zoals de lokale burgemeester, in zijn boek beschrijft – of juist achterhoudt. Na de oorlog kwam op het functioneren van deze gezagsdrager vanuit verschillende maatschappelijke geledingen, waaronder het georganiseerde verzet, stevige kritiek. In hun ogen had hij tijdens de bezetting te zwak opgetreden of te weinig gedaan voor het verzet. De burgemeester werd uiteindelijk niet strafrechtelijk vervolgd of ontslagen, maar vertrok zelf naar ’s-Hertogenbosch.

Deze belangrijke episode, die overigens de nodige inzichten had kunnen bieden in zowel de dilemma’s van deze burgemeester alsook de onderlinge verhoudingen binnen het door het kamp verdeeld geraakte dorp, had een prominentere plek verdiend. Het ontbreken daarvan roept allerlei problematische vragen op en werpt ook een sterk revisionistische schaduw over dit boek, te meer daar het mede werd gefinancierd door de gemeente Vught.

Gert Oostindie, *Soldaat in Indonesië, 1945-1950. Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam: Prometheus, 2015, 320 pp., ISBN 978 90 35 1 4349 4).

Responses to Gert Oostindie's recently published *Soldaat in Indonesië* (the full title translates as 'Soldier in Indonesia, 1945-1950: Witnesses to a war on the wrong side of history') now in its third reprint, provides clear evidence that opinions on Holland's war in Indonesia of 1945-1949 – also known as *Politioenele Acties* (Police Actions) or the Indonesian War of Independence – are still fiercely contested in the Netherlands today. While this book treads carefully into territory long redacted by Dutch political, military, veteran and even academic writers, it is an indication that the demand for 'the truth' about the *vuile* (dirty) war is increasingly making itself heard. If nothing else, the book has succeeded in securely embedding the terms 'war' and 'war crimes' into all future Dutch public debate concerning events that took place in Indonesia between 1945 and 1950, as the Netherlands attempted to maintain control over their former colony.

The aim of this book is not to rehearse the events of this war, nor to deliver judgement. Specifically, in the context of the increasingly voluminous and vocal debate in the Netherlands, Oostindie's team of researchers has set out to address one initial, but surely foundational, question: what is the evidence that war crimes were committed by Dutch forces in Indonesia in the period 1945-1950? The answer is clear: even this analysis of a relatively limited selection of evidence – the 100,000 pages of text from 659 published accounts authored by 1362 (veteran) witnesses (less than 1% of Dutch military involved) – reveals that at least 800 acts that could constitute war crimes as defined under the Geneva Convention were committed by Dutch forces. That figure includes 97 cases of the shooting of prisoners and 33 cases of execution during interrogation.

At one level it is this very mathematical calculation that drives the point home. Generalised, it allows the author to authoritatively conclude that 'the total number of crimes (*misdriften*) is more likely to amount to tens of thousands than thousands' (176). As such, the book argues that war crimes constituted a 'structural' element in the conduct of the counter-guerrilla war, but not a 'systemic' one. The distinction is crucial, and is made repeatedly throughout the book. And this points to why, in the end, this account of the war represents unfinished business. While incidents of rape, execution of civilians and prisoners, burning of villages et cetera were widespread, as accounts presented in published testimony by this fraction of the combatants

attest, the book is concerned to emphasize such behaviour was not officially sanctioned. One might ask whether this provides an escape clause for the Dutch national conscience? Critical voices within the Netherlands say not. Were the book to be translated and read by an international public, the answer, also, would surely be a resounding ‘no’. Indeed there are enough hints in the copious and often lengthy extracts from veterans’ memoirs that characterise this book to conclude that even within this relatively small sample, many veterans were conscious of the fact that political and military leaders – as well as higher ranks in the field – condoned such acts in the pursuit of the desired outcome.

The war involved round 30,000 volunteers, 95,000 conscripts, and 1,000 professional soldiers recruited in the Netherlands who augmented an estimated 70,000 to 80,000 strong Royal Dutch-Indies Army (KNIL) force (of whom the majority were Indonesian) to face an unknown, largely guerrilla, Indonesian opposition. The Dutch side suffered an estimated 6,000 deaths as a direct result of war. Indonesian casualties are almost impossible to calculate, and the book does not address this question. According to Adrian Vickers (*A History of Modern Indonesia* (New York 2005) 100) 45,000-100,000 Indonesian military and 25,000-100,000 Indonesian civilians were killed, and seven million Indonesians displaced.

Apart from calculating ‘the nature and frequency of war crimes’, the aim of Oostindie’s book is specifically ‘to investigate the context in which these took place and how those involved considered these, at the time and afterwards’ (20). The structure of the book accentuates this concern for providing ‘balance’. Accordingly, the evidence of war crimes reported and discussed in the book’s three central chapters are bookended by three introductory and two concluding chapters that focus on the soldiers’ (self-reported) experience. These seek to understand the psychological environment in which such acts were committed. These chapters ask: Why did they enlist? How did they view ‘the enemy’? What were their conditions? How were they received on returning home? Seeking answers to these questions fulfills the intention of Oostindie’s team of researchers to recognize and respect the memory of the thousands of (mostly) Dutch men who answered the nation’s call. At the time the slogan, ‘Save our Indies’, screamed down from posters (a selection of which are included in this book) to challenge the patriotism of a generation only just freed from Nazi tutelage, during which 350,000 Dutch civilians had been exported to German labour camps. Meanwhile, in the colony, a further 100,000 Europeans had been interned in Japanese internment camps, while an estimated 50,000 men, women and children were being interned by Indonesian Republican forces as the fighting was taking place.

Although polls at the time indicated lukewarm support from the Dutch public for the ‘*politioenele acties*’ (a little over 50 percent), as international opinion turned against the Netherlands – and, as the subtitle suggests, history

changed sides – it evidently served the ‘greater national interest’ to quarantine the details of this dirty war. A later official enquiry into the events – the so-called ‘Excessennota’ of 1969 – allowed only reference to military ‘excesses’ and it was not till cases were brought by relatives of Indonesian victims that the Dutch government was prepared to make public admissions, with ground breaking apologies to the Indonesian nation in 2011 and 2013, for specific ‘incidents’. Nevertheless, it was not prepared to officially contribute to the research project conducted by KITLV and associated public research institutions that to date has culminated in the present volume.

Given that, in the past, Dutch historians have been, in the words of one member of a new generation of scholars, overly ‘careful’, this book is an important step forward in clearing the ground for a full public disclosure of this murky national history. It joins others, such as Van Liempt’s, *Nederland valt aan. Op weg naar oorlog met Indonesië 1947* (Amsterdam 2012) (The Netherlands attacks: On the way to war in Indonesia), which examines the official military and political record preliminary to the outbreak of the war, in what will inevitably become a virtual torrent as the historical dam walls are broken through.

Yet the limitations of *Soldaat in Indonesië* in this regard are important to point out. It remains limited by its exclusive reference to an internal Dutch debate – and the Dutch language. (Readers of English are recommended to consult Stef Scagliola, ‘Cleo’s “Unfinished Business”: Coming to Terms with Dutch War Crimes in Indonesia’s War of Independence’, *Journal of Genocide Research* 14:3-4 (2012) 419-439 for an English language outline of that debate.) It lacks any reference to a burgeoning international literature on (colonial) war crimes as discussed for instance in Bart Luttikhuis and Dirk Moses (eds.), *Colonial Counterinsurgency and Mass Violence* (London, New York 2014). Apart from one brief, and ineffectual Indonesian reference, the book eschews Indonesian sources. In view of the sensitivities still surrounding these events, the latter omission is perhaps understandable and as Oostindie rightly points out, Indonesian historians (and public) have also still to address their side of this violent history. For Indonesia, too, maintaining the existing national narrative remains a key obstacle to ‘full disclosure’. Be that as it may, however, one might question whether Indonesian accounts would in any event yet find acceptance in this scrutiny of a Dutch national conscience.

A broader question might be to question the limits of ‘witness histories’ – in this case further limited to those that have been published – in the writing of contested histories. While clearly (Dutch) veterans’ accounts will enable the historian to fill in what official documents elide, and will be increasingly convincing in proportion to their representativeness, ultimately more robust analysis of official records, and reference to international research frameworks applied to similar episodes – as well as to Indonesian perspectives – will be essential.

This contribution to a burgeoning national debate, then, is to be welcomed in setting a benchmark from which others can take – and are already taking – the debate further. As the foreword admits, it represents only part of a wider investigation that the KITLV team is undertaking, and even now it is evident that the debate – and the revelations – have already rushed ahead in the wider national discourse. It is, still, a very careful introduction to a history of the Indonesian War of Independence. And before that can be adequately written, the results of the Dutch research need to be opened up to international scrutiny (which effectively means translation into English) and the involvement of Indonesian historians.

Joost Coté, Monash University

Niek Pas, *Provo! Mediafenomeen 1965-1967* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2015, 256 pp., ISBN 978 90 284 2595 8).

Voor zijn promotieonderzoek heeft Niek Pas systematisch de voornamelijk in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis bewaarde Provo-archieven doorgenomen. Bovendien sprak hij met een groot aantal voormalige provo's en spoorde hij nog niet eerder beschikbaar buitenlands film – en televisiebeeld op. Het leverde in 2003 een gedegen boekwerk op, getiteld *Imaazje! De verbeelding van Provo*. Pas biedt hierin een gedetailleerd overzicht van de geschiedenis van deze inmiddels tot mythologische proporties uitgegroeide beweging, die Nederland in zijn korte bestaan van 1965 tot 1967 zo in beroering bracht. Bijna precies hetzelfde gebeurt in het nu uitgebrachte *Provo! Mediafenomeen 1965-1967*.

Pas beschrijft in *Provo!* en in *Imaazje!* nauwkeurig de ontstaansgeschiedenis van Provo en volgt de opkomst en neergang van het fenomeen op de voet. Het bestaan van Provo is nauw verbonden met een van de meest turbulente episoden in de naoorlogse Nederlandse geschiedenis. Er bestaat brede consensus over het feit dat Nederland in de jaren zestig een grondige metamorfose heeft doorgemaakt. Nederland veranderde van een gesloten, traditionele en verzuilde samenleving in een open, postindustriële samenleving. Op het terrein van jongerencultuur, vrouwenemancipatie, democratisering, milieuvervuiling, seksuele bevrijding, drugsgebruik en politieke vernieuwing kwamen doorbraken tot stand die tot op de dag van vandaag hun invloed doen gelden. Er is geen land in West-Europa waar de aanpassingen aan de nieuwe tijd zo diepgaand zijn geweest. Dat Nederland in dit proces, waar de hele westerse geïndustrialiseerde wereld mee te maken kreeg, ook nog eens een voortrekkersrol vervulde, mag met name op het conto van Provo worden geschreven. Provo groeide uit tot een van de meest in het oog springende manifestaties van de omwentelingen die zich in de jaren zestig voltrokken. Pas beschrijft hoe de beweging hierbij vooral fungeerde als een katalysator om de Nederlandse samenleving wakker te schudden.

Veel van de veranderingen die zich indertijd voltrokken komen bij Pas aan bod, al worden ze niet allemaal even diepgaand uitgewerkt. Zo is er voor de politieke en rechtsstatelijke context waarin Provo zich bewoog nauwelijks aandacht. Toch kan het ontslag van de Amsterdamse burgemeester Van Hall en hoofdcommissaris Van der Molen, dat zonder het optreden van Provo niet goed valt te begrijpen, aangemerkt worden als een kentering in het Nederlandse politieke landschap. Het instellen van demonstratievrijheid, het afschaffen van de onaantastbaarheid van burgemeesters door wijziging

van de Gemeentewet, en de opkomst van Democraten 66 (D66) zijn aan Provo gelieerde ontwikkelingen die het Nederlandse politieke landschap rijp hebben gemaakt voor een democratiseringsgolf die eind jaren zestig, begin jaren zeventig over het land spoelde.

Een belangrijk facet van de provogeschiedenis staat centraal bij Pas en dat is de aandacht die Provo kreeg in de media en de impact die dit had op de ontwikkelingen binnen Provo zelf. Pas geeft weer hoe Provo met een voor Nederlandse begrippen bijzonder actierepertoire telkens de aandacht van de media wist te trekken. Vooral de uitdagende happenings bij het standbeeld het Lieverdje en hun als witte plannen gepresenteerde alternatieven voor uiteenlopende maatschappelijke problemen, zoals het wittefietsen-, witteschoorstenen, wittewijven- en wittehuizenplan, baarden de nodige opzien. Pas laat niet alleen zien hoe Provo velen inspireerde en uitgroeide tot een rage die tot ver over de grenzen werd opgemerkt, maar ook wat de weerslag van al deze aandacht was op het reilen en zeilen van de actiegroep zelf. De leden van de kerngroep van Provo, die nooit uit meer dan zo'n 25 actievoerders heeft bestaan, groeiden uit tot bekende Nederlanders en Provo verwerd tot een merk. De druk die Provo vanuit de media voelde, heeft een belangrijke rol gespeeld bij de beslissing de beweging in mei 1967 op te heffen.

Door Provo echter vooral als een mediafenomeen af te schilderen, klinkt tussen de regels ook een zekere teleurstelling door. Als historicus komt Pas tot de conclusie dat Provo inhoudelijk eigenlijk niet zoveel voorstelde. De geuite kritiek was niet uniek, en de wijze waarop deze gepresenteerd werd, was, hoewel opzienbarend, niet exclusief aan de provo's voorbehouden. De aantrekkingskracht moet dan ook volgens Pas ergens anders in hebben gezeten. Een verklaring voor de impact die Provo gehad heeft, vindt hij in de wisselwerking met de media. In plaats van de al dan niet directe invloed van Provo, als katalysator van een breed gedragen veranderingsproces, op verschillende terreinen uit te werken, concentreert Pas zich in zijn boek vooral op het spel tussen Provo en de media. Een van de redenen die hij voor deze bijzondere relatie geeft, is dat Provo op expressieve en verbeeldingsvolle wijze kritiek wist te uiten en alternatieven aan te dragen. Provo bleek in staat om allerlei kwesties waar men in de opkomende consumptiemaatschappij indertijd mee worstelde op een voor een breed publiek eenvoudige en aansprekende wijze te formuleren. In deze zin karakteriseert Pas het optreden van Provo – 'hun eenvoudig geformuleerde, maar doeltreffende verzet tegen de gevestigde orde van regenten, het fulmineren tegen het kapitalisme, de roep om directe democratie en het verketteren van het bestaande partijensysteem' (233) – ook als een vorm van links populisme. Hier dringt zich een interessante en gevoelige vergelijking op, want ondanks alle evidente verschillen bestaat er een opmerkelijke parallel tussen Provo toen en het optreden van mensen als Geert Wilders in deze tijd waarin het establishment en de politieke elite het opnieuw moeten ontgelden.

Deze prikkelende vergelijking wordt in Pas' boek *Provo! Mediafenomeen 1965-1967* niet opgemerkt, laat staan nader uitgewerkt. Dat heeft er vooral mee te maken dat Pas voor *Provo!* geen nieuwe onderzoek heeft verricht, maar slechts zijn uit 2003 uitgebrachte studie *Imaazje!* heeft bewerkt. Bewerkt is eigenlijk een misleidende term. Het gaat in deze nieuwe uitgave om een uitgekledede versie van de oorspronkelijke tekst van *Imaazje!* Er is zo goed als geen enkele letter aan toegevoegd. De structuur is behouden, op twee hele geschrapte hoofdstukken na over Provo in Maastricht en in België, maar door de hele tekst heen zijn talloze alinea's gesneuveld. Allerlei feiten en dwarsverbanden, die *Imaazje!* zo'n rijk en gedetailleerd boek maakten, zijn daardoor verloren gegaan. Van het uitgebreide notenapparaat van meer dan honderd bladzijden is niet veel overgebleven. Wat overblijft is een mager ding, dat in vergelijking met zijn grote broer wat karig aandoet.

Wat Niek Pas en Uitgeverij Wereldbibliotheek hebben bewogen deze kale versie van *Imaazje!* ter wereld te brengen is de vraag, want het met meer dan de helft terugbrengen van de oorspronkelijke tekst doet de ideeënrijkdom van Pas over Provo geen goed. En zo'n dikke pil was *Imaazje!* met 464 bladzijden ook weer niet. Voor al degenen die serieus kennis willen nemen van Niek Pas' inzichten over Provo is er maar één advies: raadpleeg *Imaazje!*

Eric Duivenvoorden, Amsterdam

Jacco Pekelder, Remco Raben en Mathieu Segers (eds.), *De wereld volgens Nederland. Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam: Boom, 2015, 304 pp., ISBN 978 90 8953 604 4).

Het is een aardige gewoonte dat hoogleraren die met pensioen gaan een afscheidsbundel aangeboden krijgen met bijdragen van medewerkers en collega's. Zulke bundels bevatten dikwijls lezenswaardige en prikkelende stukken. Ze hebben echter vaak ook het karakter van een warme lappendeken.

In de voorzomer van 2015 nam Duco Hellema afscheid als hoogleraar Internationale Betrekkingen in Historisch Perspectief aan de Universiteit Utrecht. Rond zijn afscheid is een bundel vervaardigd die beoogt het niveau van een hoogwaardig gelegenheidsproduct te overstijgen. Hellema zelf en de redacteurs Jacco Pekelder, Remco Raben en Mathieu Segers gebruiken het boek als een etalage van de onderzoeksthema's die in Utrecht bij het vak internationale betrekkingen in historisch perspectief worden bestudeerd. Zij willen demonstreren hoe in Utrecht sterke kanten van geschiedbeoefening en politieke wetenschappen aan elkaar worden gekoppeld, hoe de resultaten van gedegen historisch bronnenonderzoek worden geanalyseerd met behulp van theorieën uit de politicologie. Op deze manier willen zij ook traditionele visies op het lange termijn karakter van Nederlands buitenlandse betrekkingen op hun juistheid en houdbaarheid toetsen. De redacteurs van *De wereld volgens Nederland* hebben hun schrijvers een vast stramien voor hun bijdragen opgelegd: een conceptuele entree waarin historiografie of politicologische theorie wordt besproken, een schets van het lopende onderzoek, mede aan de hand van een casus, en agendering van nieuwe onderzoeksplannen. De tien bijdragen worden gepresenteerd in drie overkoepelende clusters: Nederland tussen de Europese mogendheden, Nederland in de naoorlogse wereld, en Nederland en moderne veiligheidsdilemma's. Duco Hellema leidt de bundel in. Aan het einde van het boek biedt Bert van der Zwan een virtuele rondleiding door de archieven van het ministerie van Buitenlandse Zaken.

In het cluster 'Nederland tussen de Europese mogendheden' illustreert David Onnekink dat toepassing van de 'New Diplomatic History School' bestudering van de geschiedenis van Nederlands buitenlands beleid kan verrijken. Hij vergelijkt daartoe publieke en private bronnen over de Nederlandse standpuntbepaling in de Spaanse Successieoorlog. Zijn slotsom is prikkelend: er was aan Nederlandse zijde eerder sprake van streven naar collectieve veiligheid dan, cynischer, naar machtsevenwicht. Beatrice de Graaf biedt een essay vol concepten, personages en episodes. Ook zij benadrukt het

Nederlandse streven naar collectieve veiligheid in buitenlandse betrekkingen, in het verleden net als in het heden. Haar casus gaat over de herordening van intra-Europese verhoudingen na de val van Napoleon en de plaats die het Koninkrijk daarin nastreefde. Jacco Pekelders hoofdstuk over de Nederlandse kijk op Duitsland is, in lange historische lijnen, strakker georganiseerd. Duitsland werd pas in de loop van de negentiende eeuw een zwaargewicht in Europa, en tegelijk een belangrijke economische partner en een dominante buur voor Nederland. Na 1945 was in Nederland het beeld van de verhouding met Duitsland lang veel negatiever dan de werkelijkheid van de economische betrekkingen. Pekelder bepleit studie naar de invloed van negatieve opvattingen over Duitsland bij de ontwikkeling van Nederlands nationaal besef in de negentiende eeuw. Hij betoogt dat zulk onderzoek ook nieuw licht kan werpen op de naoorlogse verhoudingen.

In het cluster 'Nederland in de naoorlogse wereld' houdt Mathieu Segers een helder pleidooi voor een multidisciplinaire aanpak bij onderzoek naar de fundamentele drijfveren achter Europese integratie. De overvloed aan archiefmateriaal vraagt om een analyse met behulp van een theoretisch instrumentarium waarin statelijke en niet-statelijke, economische, politieke en historische inzichten bij elkaar tot een duidelijk beeld moeten leiden, aldus Segers. Laurien Crump wijst er op dat de opening van archieven in voormalige lidstaten van het Warschau Pact toetsing van traditionele opvattingen over internationale betrekkingen tijdens de Koude Oorlog mogelijk maakt. Die toetsing kan extra reliëf krijgen door vergelijking van de nieuwe toegankelijke bronnen van Nederlandse archieven. Crump vraagt daarnaast vooral aandacht voor de onderlinge interstatelijke relaties van de leden van het Warschau Pact (waarbij ze Roemenië als intrigerend voorbeeld neemt) en in den brede voor de rol van kleine staten in bondgenootschappen.

Peter Malcontent analyseert verschillende historische interpretaties over de plaats van mensenrechten in Nederlands buitenlands beleid. Hij vraagt aandacht voor revisionistische benaderingen en oppert dat bij Nederlands mensenrechtenbeleid verlicht eigenbelang nooit ver te zoeken is geweest. Daarbij bevestigt hij met kracht van argumenten de traditionele visie op dit thema. Remco Raben sluit dit cluster met een mooi doorgeredeneerd essay over de relatie tussen koloniaal verleden en postkoloniaal heden. Onderzoek naar de relatie tussen die twee geschiedt meestal nog op grond van westerse politicologische theorieën en dat levert eenzijdige resultaten op. Raben bepleit een nieuwe theoretische kijk op het verband tussen historische ervaring en actueel beleid van voormalige koloniën. Hij agendeert ook de betrekkingen tussen voormalige koloniale mogendheden onderling als onderwerp voor nader onderzoek.

In het laatste cluster, Nederland en moderne veiligheidsdilemma's, laat Jan Hoffenaar zien dat Nederland een lange geschiedenis van krijgshaftigheid kent. Na een historisch overzicht ter adstructie van deze stelling bepleit hij meer aandacht voor militaire geschiedenis. Hij agendeert

in dat kader historisch onderzoek naar de maatschappelijke waardering voor de krijgsmacht in Nederland, en ook een internationaal comparatieve aanpak bij studie naar opleidingscurricula en wapenaanschaafbeleid. Bob de Graaff stelt in een helder maar niet heel verrassend hoofdstuk vast dat er een academisch discipline van ‘intelligence studies’ is ontstaan die internationaal steeds breder wortelt. Nederlandse ‘intelligence studies’ zullen meer diepgang kunnen bereiken door een nauwere combinatie tussen uitgebreid bronnenonderzoek (dat steeds gemakkelijker te realiseren valt) en theoretische instrumenten uit de leer der internationale betrekkingen. Isabelle Duyvesteyn en Luuk Arlar stellen, ten slotte, voor om de Nederlandse betrokkenheid bij internationale militaire interventies met humanitair oogmerk te analyseren aan de hand van vier ijkpunten: de spanning tussen internationale inmenging ter bescherming van mensenrechten en staatssoevereiniteit; de onvoorziene slechte gevolgen van goedbedoelde interventie; de relatie tussen zelfzuchtige en altruïstische motieven voor interventie, en de vraag naar de wenselijkheid van de inzet van militaire middelen ter bescherming van mensenrechten. Dat zijn allemaal thema’s die niet alleen historisch maar ook actueel van groot belang zijn.

De redacteurs van *De wereld volgens Nederland* hebben er alles aan gedaan om samenhang tussen de bijdragen te stimuleren en zo de Utrechtse aanpak van de bestudering van internationale betrekkingen helder voor het voetlicht te brengen. Zijn ze in hun opzet geslaagd?

Het redactionele stramien heeft niet alle auteurs in gelijke mate geïnspireerd. De grote variëteit aan onderwerpen maakt een coherente presentatie niet vanzelfsprekend. Maar overigens luidt het antwoord op de vraag beslist positief. *De wereld volgens Nederland* is niet zomaar een charmant afscheidscadeau voor een hoogleraar die de afgelopen decennia zijn stempel heeft gedrukt op de geschiedschrijving over de buitenlandse betrekkingen van Nederland. De bundel blik in de toekomst van het Utrechtse onderzoek naar het historisch perspectief van Nederlandse internationale betrekkingen. Dat is een verfrissende aanpak. Bovendien laat het boek overtuigend voordelen zien van een bundeling van geschiedkundige en politicologische vaardigheden en denkracht. Voor die aanpak zijn traditionele historici nogal eens huiverig. Het boek maakt nieuwsgierig naar de resultaten van veel van het voorgenomen onderzoek. Dat is waarschijnlijk de mooiste denkbare hommage aan Duco Hellema.

Marianne van Leeuwen, Universiteit van Amsterdam

Hans Schippers, *De Westerweelgroep en de Palestijnen. Non-conformistisch verzet in de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum: Verloren, 2015, 252 pp., ISBN 978 90 8704 497 8).

Heldenmoed, solidariteit, verraad. Drie klassieke ingrediënten voor een verhaal over het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog die aan bod komen in Hans Schippers' geschiedenis van de Westerweelgroep. Voeg daar nog een non-conformistische held aan toe die niet vies is van de vrije liefde en Joodse jongeren die vastbesloten zijn aan de bezetter te ontkomen en alle elementen voor een spannend boek zijn aanwezig. Helaas mankeert het in *De Westerweelgroep en de Palestijnen* aan een heldere rode draad en aan een consequent toegepaste analytische insteek om deze geschiedenis volledig tot haar recht te laten komen.

De Westerweelgroep bestond uit een vijftiental Joodse en niet-Joodse kernleden, die erin slaagden 250 tot 275 Joodse jongeren in veiligheid te brengen via onderduik en ontsnappingsroutes naar Frankrijk en Spanje. Die laatsten waren veelal Duitse en Oostenrijkse adolescenten die zich eind jaren dertig in Nederland aan verschillende land- en tuinbouwschoolachtige opleidingen voorbereidden op emigratie naar Palestina. Als de Palestijnen zich in de zomer van 1942 moeten melden voor transport 'naar het Oosten', besluiten velen van hen onder te duiken. Joop Westerweel, die via zijn werk bij Kees Boekes pedagogisch experiment De Werkplaats in de jaren dertig connecties heeft met enkele pioniers, schiet te hulp. Na de eerste onderduikactie ontstaat een netwerk dat ook andere pioniers probeert te onttrekken aan de deportatie. Daarbij komen behalve het verkennen en organiseren van 'gewone' ontsnappingsroutes en onderduikplaatsen in binnen- en buitenland soms spectaculaire acties kijken waarbij jongeren uit Westerbork ontsnappen of met valse papieren dienst nemen bij de *Organisation Todt* in Frankrijk. Het werk was natuurlijk niet zonder risico's: door infiltraties in opdracht van de *Sicherheitspolizei* en eigen onvoorzichtigheden worden verschillende leden van de groep aangehouden. Joop Westerweel zelf loopt in maart 1944 tegen de lamp als hij twee meisjes over de Nederlands-Belgische grens probeert te loodsen. Enkele maanden later wordt hij na een verblijf in concentratiekamp Vught gefusilleerd.

Schippers' boek past in een traditie van vooral descriptieve geschiedschrijving over het verzet, gericht op de reconstructie van verzetsnetwerken en vooral hun activiteiten. De auteur is mateloos gefascineerd door de groep en laat zich vooral daardoor leiden. Dat betekent niet dat het boek een hagiografie is geworden: Schippers blijft kritisch over

hoofdpersoon Joop Westerweel (die vlak voor zijn arrestatie door zijn vele werkzaamheden eigenlijk niet meer geschikt was voor het uitvoeren van grote operaties) en over sommige pioniers (die vooral in Frankrijk bij vlagen roekeloos handelden, soms met ernstige gevolgen). Fascinatie is natuurlijk een prima uitgangspunt voor een historisch werk, maar problematisch is dat Schippers pas achteraf meer analytische vragen lijkt te hebben geformuleerd. Hij beschrijft minutieus de activiteiten, achtergrond en individuele lotgevallen van de groep, maar gaat daarin vaak te ver, waardoor de lezer in een kluwen van personages en gebeurtenissen de draad kwijt raakt. Dit is waarschijnlijk deels te wijten aan het gebruikte bronnenmateriaal, dat vooral bestaat uit verklaringen van leden van de Westerweelgroep uit de jaren vijftig en langere interviews afgenomen tijdens de jaren tachtig en negentig. Die bronnen geven volgens Schippers 'een goed feitelijk beeld van de gebeurtenissen waarbij de groepsleden betrokken waren'. Het lijkt erop dat de auteur daar te dichtbij heeft willen blijven, met als resultaat dat hij te veel vertelt en te weinig analyseert.

In de conclusie probeert Schippers uit het descriptieve te breken, onder andere door aansluiting te zoeken bij theorieën over verschillende types hulpverleners op basis van hun motivatie (bijvoorbeeld vriendschappelijke verbondenheid met Joden, medeleven of religieus-ideologische overwegingen). Helaas komen de analytische vragen pas helemaal op het eind, nadat de lezer zich eerst door een soms moeilijk te volgen verhaal heeft geworsteld. Schippers' conclusies over het non-conformisme van de groep, de op de gedeelde socialistische overtuigingen van de Joodse en niet-Joodse leden terug te voeren goede onderlinge verhoudingen, het gebrek aan professionaliteit, de rol van pacifisme en genderverhoudingen komen daardoor niet zo goed uit de verf. Ze vormen meer een nawoord dan de kern van het verhaal. Een structuur die meer op deze kwesties was gericht had het boek wellicht toegankelijker gemaakt.

Schippers komt desalniettemin tot interessante conclusies. De belangrijkste is zijn idee dat zowel de Palestinapioniers als de leden van de Westerweelgroep linksradicale buitenbeentjes waren in de Nederlandse samenleving. Dit dreef hen om zich in te zetten voor de ontsnapping van (mede)pioniers. Deze verklaring voor de activiteiten is overtuigend, des te meer omdat ze in het hele boek steeds terugkomt. De pioniers leefden in afgeschermden gemeenschappen in voorbereiding op de *alijah* en stonden door hun zionistische opvattingen en soms strenge religiositeit aan de rand van de Nederlandse samenleving. Ook Joop Westerweel was, behalve een innemende en enthousiaste man die nog wel eens de buitenechtelijke liefde opzocht, door zijn christelijk-pacifistische idealen en betrokkenheid bij de onderwijsvernieuwingen van Kees Boeke niet bepaald doorsnee. Omdat veel leden van de Westerweelgroep door hun afwijkende politieke en religieuze ideeën weinig ophadden met het staatsgezag, waren ze wellicht eerder geneigd regels te overtreden dan de gemiddelde burger.

Jammer is dat deze conclusie nauwelijks gecontextualiseerd wordt door vergelijkingen te maken met de samenstelling van andere verzetsgroepen en/of voorbeelden uit andere landen. Daardoor blijft het onduidelijk in hoeverre de Westerweelgroep, zoals Schippers in zijn inleiding opmerkt, ‘uniek’ was door de samenwerking tussen Joden en niet-Joden met verschillende sociale en politieke profielen. Een kijkje over de grenzen (bijvoorbeeld in Bob Moores *Survivors: Jewish Self-Help and Rescue in Nazi-Occupied Western Europe* (Oxford 2010)) en een dosis *common sense* doen alvast vermoeden dat samenwerking tussen Joden en niet-Joden bij hulp aan onderduiken en ontsnappingsroutes bepaald niet uitzonderlijk en zelfs noodzakelijk was.

Uiteindelijk zijn de zwakke punten van dit boek (te nauwgezette reconstructie van de feiten, een weinig analytische benadering en gebrek aan een internationaal kader) kwalen waaraan meer publicaties over verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog lijden. Voor de eerlijkheid moeten we opmerken dat die publicaties vaak geen academisch publiek viseren, wat mogelijk voor *De Westerweelgroep en de Palestijnapioniers* ook het geval is. De (verdere) professionalisering van de geschiedschrijving van het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft recent een nieuwe impuls gekregen door een onderzoeksprogramma aan het NIOD (‘Heel gewoon of juist bijzonder? Nieuwe visies op mensen in verzet tijdens de Duitse bezetting van Nederland 1940-1945’). Het is belangrijk om dat proces door te zetten en op het grote publiek gerichte publicaties mee te nemen in deze ontwikkeling. Schippers’ studie van de Westerweelgroep etaleert voorzichtige ambities in die richting, maar maakt de verwachtingen niet helemaal waar.

Jan Julia Zurné, CEGESOMA/UGent

Alphons Siebelt, *'Hij zit bij de onderduikersbond'. Hulp aan Leidse onderduikers in de Tweede Wereldoorlog* (Leiden: Primavera Pers, 2015, 232 pp., ISBN 978 90 5997 195 0).

In het woord vooraf van *'Hij zit bij de onderduikersbond'. Hulp aan Leidse onderduikers in de Tweede Wereldoorlog* schrijft Alphons Siebelt dat zijn onderzoek een moeizame puzzel was: 'Dat gepuzzel is terug te zien in de uitwerking van dit boek, dat regelmatig het karakter heeft van een reconstructie. Eén doorlopend verhaal maken van al deze puzzelstukjes bleek echter niet mogelijk'. Zijn bedoeling was, schrijft hij, 'veel kennis vast te leggen voor verder onderzoek'.

Dat klinkt als een omgevallen kaartenbak, als de zoveelste ongezeefde brij lokale feiten die alleen voor lokale *diehards* interessant is. En inderdaad geeft Siebelt heel veel feiten, namen en cijfers en ontbeert zijn boek een analytische invalshoek en overkoepelend betoog. Nu is dat in de historiografie van het Nederlands verzet eerder regel dan uitzondering; de verwetenschappelijking van dit deel van de bezettingsgeschiedenis staat nog in de kinderschoenen.

Tegelijkertijd zijn studies als deze voor die verwetenschappelijking onontbeerlijk. Siebelt stelt weliswaar geen analytische hoofdvraag, maar wel een hele serie analytisch interessante deelvragen. Hij bekijkt daarbij zijn materiaal met een in dit genre ongebruikelijk onbevagen en neutrale blik en gaat het zeer systematisch te lijf. Zo stelt hij een lijst op van bijna 1300 contractbrekers en werkweigeraars die de Leidse politie in opdracht van de Duitse instanties moesten natrekken, om vervolgens te bezien wat van dat onderzoek terecht kwam. Hij doorzoekt niet alleen ieder snippertje van de overgebleven administratie van illegale groepen, maar ook de archieven van het Gewestelijke Arbeidsbureau en de Leidse politie. Dat levert een aantal boeiende en ook verrassende inzichten op.

Zo vraagt Siebelt zich af wie de onderduikers in Leiden eigenlijk waren. Aanvankelijk waren dat uitsluitend Joden. Van de ruim 300 Joden in Leiden doken er meer dan 100 onder, stelt hij vast. Daarnaast lijkt het erop dat er nog eens enkele honderden Joden van elders zich in Leiden verscholen. Waarvandaan en waarom ze naar Leiden kwamen, blijft onduidelijk – meer onderzoek is gewenst, voegt Siebelt op zo'n punt stevast toe. Uit deze hulp aan Joden kwam in de loop van 1943 een veel grotere onderduikindustrie voort, gericht op mannen die de arbeidsinzet in Duitsland wilden vermijden.

Aanvankelijk was dat niet zo moeilijk, laat Siebelt zien. Het Gewestelijke Arbeidsbureau verschaftte vrij makkelijk vrijstellingen op basis

van gezinsomstandigheden of ziekte. Bovendien was het aantal mannen dat wél in Duitsland wilde gaan werken, of anders in Frankrijk of aan de kust bij de bunkerbouw, veel groter dan men had verwacht. Pas in de loop van 1944 veranderde dat en ging men massaal onderduiken. Dat betekent, noteert Siebelt scherpzinnig, dat heel veel mannen die tot dan in Duitse fabrieken hadden gewerkt, of zelfs direct voor de *Wehrmacht*, daar in 1944 geen zin meer in hadden. Dat had ongetwijfeld te maken met de gekeerde krijgskansen en ook met het feit dat onderduiken steeds makkelijker werd. Vanaf september 1944 was onderduiken zo goed geregeld, schrijft Siebelt, dat mensen die het niet deden werden gezien als verraders of sukkel.

De grote onderduikorganisaties in Leiden – de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO), het Nationaal Steunfonds (NSF) en de ondanks zijn lokaal karakter wijsde betitelde Nederlandse Verzetsorganisatie (NVO) – realiseerden zich dat veel van degenen die bij hen aanklopten dat om vrij opportunistische redenen deden. In verschillende mate – de NSF het minst – besloten ze dat te accepteren: iedere arbeider die aan de Duitse oorlogsindustrie werd onttrokken was er één. Desalniettemin was NVO-leider Lex Bernard teleurgesteld toen hij na de oorlog moest vaststellen dat sommigen wier onderduik hij had gefinancierd ook van een andere organisatie of van hun werkgever hadden getrokken, anderen wegens diefstal bleken te zijn ontslagen en een enkeling zelfs bij de SS had gezeten.

Een tweede complex vragen betreft de activiteiten en houding van de betrokken Nederlandse instanties, allereerst het Gewestelijke Arbeidsbureau en de Leidse politie. Beide, zo laat Siebelt aan de hand van overtuigende cijfers zien, spanden zich niet zo erg in om mensen naar Duitsland te krijgen of onderduikers op te sporen. Slechts een kleine minderheid van de contractbrekers en werkweigeraars die moesten worden opgespoord, werd gevonden. De gebruikelijke gang van zaken was dat een agent bij het opgegeven adres aanklopte, dan van de familie te horen kreeg dat vader of zoon ergens in Duitsland of Frankrijk zat, daar een rapportje van tikte en het er verder bij liet zitten – tot grote irritatie van de Duitse instanties. Als de contractbreker wel gevonden werd, liet men hem meestal gaan als hij beloofde terug te keren naar zijn werk. Pas toen de Duitsers begin 1944 zelf een opsporingsinstantie in Leiden stationeerden, werden er grote aantallen mannen opgepakt. Hetzelfde geldt voor Joodse onderduikers: verreweg de meesten werden opgepakt door twee gespecialiseerde rechercheurs van de ‘foute’ Documentatiedienst.

Een derde fascinerend thema is de verwevenheid van verzet en maatschappij. Die blijkt aanzienlijk. Zonder de ‘bovengrondse’, de functionarissen die hun werk deels deden, deels saboteerden, had de ondergrondse nooit kunnen functioneren. Toen in de Hongerwinter organisaties werden opgezet om de lokale nood te lenigen, namen daarin als vanzelfsprekend notabelen en leidende verzetsfiguren zitting – terwijl de financiën werden verzorgd door een NSB-fabrikant en een bunkerbouwer.

Die leidende verzetsfiguren waren, naar Siebelt vaststelt, ook in ruime kring bekend. Wie hulp nodig had, wist hen makkelijk te vinden. Meer dan eens vraagt de auteur zich af hoe geheim het Leidse verzet eigenlijk was, zeker tegen het einde van de oorlog. Lex Bernards NVO wist in maart 1945 de rampzalige financiën op te vijzelen door een loterij te organiseren, met 6000 verkochte loten en 800 verdeelde prijzen. In de illegale correspondentie die Siebelt heeft opgespoord, soms per reguliere post aan het reguliere adres verstuurd, wemelt het van de namen en adressen, zelfs die van Joodse onderduikers.

Het is deze combinatie van grote speurzin en een nieuwsgierige blik die Siebelts boek een onmiskenbaar waardevolle bijdrage maakt aan de geschiedschrijving van het verzet. De analyse die nog moet komen, zal het van dit soort werken moeten hebben.

Bart van der Boom, Universiteit Leiden

Adriaan van Veldhuizen, *De partij. Over het politieke leven in de vroege S.D.A.P.* (Dissertatie Universiteit Leiden 2015; Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2015, 375 pp., ISBN 978 90 3513 857 5).

In 1899 werd SDAP-prominent Willem Vliegen correspondent in Parijs van diverse socialistische bladen. ‘Persoonlijke verwickelingen in de kleine kring van de top van de toenmalige partij’ waren aanleiding voor zijn verhuizing, aldus wijlen zijn biograaf Albert Mellink in het eerste deel van het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* uit 1982. Dankzij het minutieuze speurwerk van Adriaan van Veldhuizen weten we nu dat Vliegen werd verbannen om een publiek schandaal te vermijden rond zijn buitenechtelijke relatie met Aaltje Poutsma, echtgenote van Hessel Poutsma, een heetgebakerde Friese socialist die het voortdurend aan de stok had met de autoriteiten en met zijn partijgenoten.

Van Veldhuizen is in zekere zin een nazaat van Vliegen, die immers de eerste geschiedschrijver van de SDAP was. Een eeuw geleden stond de geschiedschrijving van de SDAP in het teken van de politieke strijd en de socialistische overwinning die ooit zou komen. Na Vliegen hebben velen zich gebogen over de geschiedenis van de Nederlandse sociaaldemocratie. Van Veldhuizen heeft met zijn proefschrift over de beginjaren (1894-1909) van de SDAP een nieuwe dimensie toegevoegd aan die historiografie door een studie af te leveren waarin de cultuur en de sociale verhoudingen binnen de partij centraal staan en de rol van de SDAP in de Nederlandse politiek slechts marginaal wordt aangestipt.

De Partij bouwt voort op het werk van Dennis Bos die in 2001 in zijn proefschrift *Waarachtige volksvrienden* de geschiedenis van het Amsterdamse socialisme tot de oprichting van de SDAP in kaart bracht door uitputtend bronnenonderzoek in alle mogelijke archieven. Bos heeft de totstandkoming van het proefschrift van Van Veldhuizen begeleid en dat is te merken aan de fascinatie van Van Veldhuizen voor bronnen die het persoonlijke verhaal van zijn hoofdpersonen onthullen. *De Partij* is breder van opzet dan de studie van Bos, Van Veldhuizen richt zich op de SDAP als landelijke partij. Tegelijkertijd is ook Van Veldhuizens boek bovenal een verzameling studies over de lokale organisatie van het socialisme. Zelfs als de gang van zaken op de grote SDAP-congressen uit de doeken wordt gedaan, gebeurt dat vanuit het perspectief van de lokale netwerken van de individuele partij- en congresgangers.

De studie van Van Veldhuizen is bijzonder waardevol om meerdere redenen. Om het bijeengebrachte materiaal uiteraard, maar meer nog omdat *De Partij* laat zien dat een dergelijke minutieuze benadering van de partijcultuur tot nieuwe inzichten kan leiden. Historici als Gerrit

Voerman (directeur Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen) en Henk te Velde (Van Veldhuizens promotor) hadden hierop al gewezen en Van Veldhuizen bewijst hun gelijk. Van Veldhuizen benadert de SDAP als een vereniging, een verzameling individuen die zich organiseren met een gemeenschappelijk doel. Het bijzondere aan de SDAP als vereniging is uiteraard dat zij zich richtte tegen de bestaande maatschappelijke orde waardoor het lidmaatschap ook meteen een sterke lotsverbondenheid met zich meebracht.

De minutieuze benadering werpt een nieuw licht op de partijgeschiedenis. Van Veldhuizen laat zien dat de vroege SDAP een netwerkorganisatie was, waarin familie- en vriendschapsbanden belangrijker waren dan formele posities. Van Veldhuizen is er in geslaagd om te reconstrueren hoe binnen en tussen de netwerken persoonlijke relaties, humeuren en karakters de onderlinge verhoudingen bepaalden. Vrouwen speelden daarbinnen een belangrijke rol, prominenter dan blijkt uit de gangbare historiografie, terwijl tegelijkertijd wordt onderstreept dat ook in de SDAP als vanzelfsprekend mannen alle formele machtsposities innamen.

Van Veldhuizen analyseert hoe de eerste SDAP-ers zich met moeite losmaakten uit de Sociaal-Democratische Bond (SDB) van Domela Nieuwenhuis om een moderne partij te stichten. Die nieuwe partij was niet veel meer dan een partijbestuur onder leiding van Pieter Jelles Troelstra en een netwerk van lokale afdelingen en afdelinkjes en ‘verspreide leden’. Het geheel hing aan elkaar van persoonlijke relaties en familiebanden, waarbij met name in Amsterdam een deel van de partij een uitgesproken joods-culturele identiteit had. Van Veldhuizen laat omstandig zien hoe sommige individuele leden verweven raakten met de partijorganisatie en daarbinnen langdurig posities bekleedden, met alle spanningen en conflicten die dat met zich meebracht.

Van Veldhuizen hoedt zich voor een nieuwe analyse van de grote ideologische tegenstellingen in de partij die culmineerden in het marxistische schisma van 1909. In de plaats daarvan werkt hij behoedzaam toe naar die partijsplitsing door te laten zien hoe in de partij aan de ene kant een meer mondain soort van socialisme opbloede rond de SDAP-ers die zich vestigden in het Gooi en aan de andere kant de tegenstellingen rond de interpretatie van het marxisme zich ook verhardden in conflicten tussen leden onderling. Hij waakt daarbij soms angstvallig voor verdergaande conclusies. Zo wordt een gedetailleerde reconstructie van een persoonlijk conflict in 1907 rond David Wijnkoop als medewerker van de aan de SDAP gelieerde verzekeringsmaatschappij De Centrale niet expliciet in verband gebracht met Wijnkoops rol in het marxistische schisma van 1909.

Uit Van Veldhuizens studie komt de SDAP in weerwil van alle persoonlijke sores naar voren als een hechte organisatie met een vaste groep voormannen en oudgedienden die pas tegen het einde worden uitgedaagd door een harde kern van marxisten. Van Veldhuizen blijft dicht bij de

bronnen, niet alleen zijn we getuige van de escapades tussen de lakens van Willem Vliegen, maar ook van de hechte banden die ontstaan en de pijn als die worden verbroken. De lezer wordt met de neus gedrukt op de sociale verschillen binnen de partij, die intellectuelen en hele en halve analfabeten omvatte. We krijgen inzicht in ruzies en conflicten die soms zelfs voor de deelnemers niet te duiden zijn, geïllustreerd met citaten waaruit op aandoenlijke wijze blijkt hoe moeilijk het soms voor het actieve partijlid was om zijn standpunten en verontwaardiging onder woorden te brengen.

Van Veldhuizen heeft een ware pageturner geschreven in een effectieve, soms laconieke stijl. Toch blijft de lezer na de laatste bladzijde onbevredigd achter. Dat heeft te maken met de representativiteit van zijn studie. De auteur doet geen enkele poging om zijn studie te relateren aan internationale, bijvoorbeeld de rijke Britse, literatuur over partijvorming. Inleiding en conclusie bevatten wat obligate verwijzingen naar meer theoretische benaderingen van partijcultuur, maar Van Veldhuizen doet er feitelijk niets mee. Ook verwijzingen naar de partijcultuur in andere Nederlandse partijen (met name de ARP) ontbreken. Voorts had Van Veldhuizen zijn analyses van het organisatorische vermogen in de vroege SDAP meer diepgang kunnen geven door te vergelijken met studies naar lokale sociabiliteit van de arbeidende klasse in Nederland zoals de dissertatie van Rob van der Laarse over verzuiling in Woerden uit 1989. Daarnaast is de methodologische verantwoording niet heel overtuigend. In de conclusie rechtvaardigt Van Veldhuizen dit door te stellen dat ‘[de] metaforische benadering (...) ertoe geleid [heeft] dat de wetenschappelijke nadruk in dit boek niet ligt op representativiteit, maar dat hoeft ook niet in de historische wetenschap’ (261). Dit argument overtuigt om twee redenen niet. Het proefschrift getuigt in zijn gedetailleerdheid bepaald niet van een ‘metaforische benadering’, en welke benadering dan ook ontslaat een promovendus niet van precisie in de verantwoording van de representativiteit van de gekozen casuïstiek.

Dirk Jan Wolfram, Rijksuniversiteit Groningen